

**O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY TA’LIM, FAN VA INNOVATSIYALAR
VAZIRLIGI**

Pardayeva I., Xudoyqulova Sh., Eshboyeva F.

O‘ZBEK DIALEKTOLOGIYASI

(o‘quv qo‘llanma)

Toshkent – 2023

УЎК: 633.511:631.562 (035)

КБК: 37.231 я 2

II 26:

Pardayeva I., Xudoyqulova Sh., Eshboyeva F.

O‘zbek dialektologiyasi: Pardayeva I., Xudoyqulova Sh., Eshboyeva F.

– Toshkent: **Yangi asr avlodi**, 2023. **136 b.**

ISBN:

Mazkur o‘quv qo‘llanma Oliy va o‘rta maxsus ta‘lim vazirligining 2018-yil 25-avgustdagi 744-sonli buyrug‘i bilan tasdiqlangan o‘quv reja va dastur asosida tayyorlandi.

*O‘quv qo‘llanma Guliston davlat universiteti Ilmiy kengashining 2023-yil _____dagi -
sonli qarori bilan tasdiqlangan*

Mas’ul muharrir:

I. Ermatov,
filologiya fanlari doktori, dotsent

Taqrizchilar:

S. Normamatov,
filologiya fanlari doktori, professor
F. Sharipov,
filologiya fanlari doktori, dotsent

Soʻz boshi

”Oʻzbek dialektologiyasi” fani oldida turgan eng dolzarb masalalardan biri barcha lahjalarni sinchiklab tekshirish, mukammal darajada oʻrganib chiqish va ulardagi koʻplab unutilgan soʻzlarni toʻplash, ularni adabiy til xazinasiga olib kirishdan iboratdir. Oʻzbek dialektlari xilma-xil va juda murakkabdir. Oliy oʻquv yurtini tugatgan ona tili oʻqituvchisi oʻzining ish faoliyatida turli dialekt vakillari bilan uchrashadi. Shuning uchun oʻqituvchi mashgʻulotlarni oʻzbek tilining adabiy normasida olib borish bilan birga shevalarning asosiy xususiyatlarini yaxshi bilishi, oʻquvchilarga adabiy til va sheva oʻrtasidagi farqni tushuntirishda, ularda uchraydigan dialektal xatolarning oldini olishda qiynalmaydi.

Oʻzbek adabiy tilimizning rivoji faqat atamalgagina bogʻliq emas. Odatdagi soʻz boyligimiz juda ham muhim hisoblanadi. Tilimizning boyib borishiga xizmat qiladigan muhim manbalardan biri xalq tili – shevalardir. Xalq jonli tilida adabiy tilda uchramaydigan koʻplab soʻz va iboralar mavjud. Oʻzbek tilining oʻziga xos baʼzi xususiyatlari (ayniqsa, fonetikaga xos xususiyatlari) bu yozma yodgorliklarida oʻz aksini topmagan, chunki arab alifbesida yozilgan yozma yodgorliklarda ayrim soʻz va formalarning talaffuzi farqlanmagan. Oʻzbek shevalarining barcha sohalar boʻyicha oʻrganish esa bu xususiyatlarni aniqlash va ularni qayta tiklash uchun katta yordam beradi. Ayni vaqtda dialektologik kuzatishlar yozuv yodgorliklarida uchraydigan ayrim sheva materiallari va ularning xususiyatlarini toʻgʻri izhlash imkonini ham beradi.

Sheva materiallari oʻzbek tili tarixi mutaxassislari uchungina emas, balki tarixchilar uchun ham oʻzbek xalqi etnogenezi masalalarini hal qilishda yordam beradi. Chunki xalq shevalari oʻzbek xalqining moddiy va maʼnaviy madaniyatini, yodgorliklarda qayd etilmagan ayrim faktlarni bizning davrimizgacha olib kelgan boʻlishi mumkin.

Demak, sheva materiallari faqat tilshunoslik uchungina emas, balki tarix, etnografiya va boshqa sohalar uchun ham muhimdir.

Ushbu oʻquv qoʻllanmada oʻzbek tilining koʻpshevaliligi uning boyligi sifatida qayd etilib, oʻzbek lahjalarning tasnifi tarixiga qisqacha izoh, lingvistik geografiyasiga eʼtibor qaratiladi. Dialektologiyaning xalq va til tarixi bilan uzviy aloqada ekanligi taʼkidlanib, masalalar oʻsha mezondan kelib chiqqan holda yoritilgan.

DIALEKTOLOGIYA FANI, UNING MAQSADI VA VAZIFALARI

1. O'zbek dialektologiyasi fanining predmeti, maqsadi va vazifalari.
2. O'zbek tilining murakkab dialektal tarkibi haqida.
3. O'zbek shevalarini o'rganishdagi metodlar.

“O'zbek dialektologiyasi” o'zbek shevalarini, ularning tarqalish chegarasini, qardosh va qardosh bo'lmagan tillarga munosabatini o'rgatadi. “Dialektologiya” so'zi yunon tilidan olingan bo'lib, dialekt, sheva va shevalarni bilish degan ma'noni anglatadi. O'zbek tilining sheva, dialekt, lahja guruhlarning xususiyatlarini ilmiy nazariy va ilmiy amaliy manbalar asosida amaliy tekshirish “O'zbek dialektologiyasi” fanining vazifasidir. Turli hududlarda bo'lgan har xil dialektlarni va shevalarni o'rganish shu xalqning tarixi uchun ham, til tarixi uchun ham juda muhim bo'lgan ishonchli ma'lumotlarni asoslab, ochib beradi.¹

Shevalar har bir milliy tilning asosi bo'lib, milliy-ma'naviy qadriyatimizdir. Darhaqiqat, dialekt deganda ona tili tushunilishi haqiqat. Shuning uchun uni asrab-avaylash, qadrlash kerak. O'zbeklar hozirgi O'zbekiston Respublikasi, O'rta Osiyo mamlakatlari, Afg'oniston, Turkiya, Saudiya Arabistoni, Avstraliya, Xitoy, Uyg'uriston va boshqa mamlakatlarda yashaydi. Albatta, ularning tili o'zbek tili, lekin uning o'ziga xos bo'lgan mahalliy xususiyatlari bor. O'zbek shevalari o'zbek tilining mahalliy ko'rinishlari bo'lib, ularni o'rganish fan uchun nazariy, bo'lajak til va adabiyot o'qituvchisi uchun amaliy ahamiyatga ega. Ushbu fanni o'rganishdan maqsad o'quvchilarga eng muhim o'zbek shevalari – fonetik, leksik, morfologik va qisman sintaktik xususiyatlar haqida to'liq ma'lumot berishdan iborat. Bu quyidagi vazifalarni keltirib chiqaradi:

- sheva va dialektlarning fonetik, morfologik, sintaktik va leksik xususiyatlarini har tomonlama tasnif qilish;
- milliy tilning paydo bo'lishi va taraqqiyotida shevalarning tutgan o'rni va shu milliy tilga asos bo'lgan shevalarni aniqlash;
- shevalarning o'zaro munosabatini, ularning adabiy til va qardosh tillarga bo'lgan munosabatlarini belgilash;
- o'xshash xususiyatlariga ko'ra shevalarning tarqalish chegarasini aniqlash .

¹ T.J.Enazarov va boshqalar. O'zbek dialektologiyasi. Toshkent. “Universitet”. 2012.

1. Lahja, dialekt va sheva tushunchalari. Turkiy tillar orasida o'zbek tili ko'p shevaliligi bilan farqlanadi. O'zbek shevalari o'tgan tarixiy davr ichida to'xtovsiz taraqqiy etdi. Uning taraqqiyot tarixi va hozirgi davrini tushunish va izohlashda sheva, dialekt, lahja degan terminlar qo'llanadiki, ularning lug'aviy va terminologik ma'nolarini bilish albatta zarurdir.

Sheva biror til doirasidagi xalq jonli tilinning o'ziga xos leksik, fonetik va grammatik xususiyatlariga ega bo'lgan eng kichik qismi hisoblanadi. Masalan, Toshloq shevasi, Qarnoq shevasi.

Dialekt – tilshunoslikka doir **adabiyotlarda ko'pincha lahja ma'nosida, ba'zan sheva ma'nosida ham qo'llanadi.** Dialekt – xalqaro atama bo'lib, umumlingvistik “dialekt” ma'nosida ishlatish lozim. O'zbek dialektologiyasi fani uchun sheva va lahja atamalarini qo'llash etarlidir²

Lahja arabcha so'zdan olingan bo'lib **ravish, tarz, yo'sin kabi** ma'nolarini bildiradi. Lingivistikada tilning bir necha sheva va dialektlarini o'z ichiga olgan, umumiy xususiyatlari jihatdan o'xshash kata bo'lagi ya'ni shevalar yig'indisidir.

O'z tarixiy taraqqiyoti davomida o'zbek tili uchta lahjaning birligidan tarkib topgan. Ular quyidagilar:

Qarluq-chigil-uyg'ur lahjasi. Bu dialekt tarixan qadimgi tuki qabila birlashmasiga mansub, uzoq o'tmishda Oltoyning g'arbiy tumanlarida yashagan, turkiy tillar tashkil topishi bilan G'arbiy Oltoydan chiqib ketgan qarluq urug'larining rivojlanishi asosida tarixan shakllangan. Xonlik (552 yilda). , ular Irtish daryosi sohillarini, Jungriyani, Mo'g'ul tog'larining janubiy yonbag'ridan Ile daryosining shimoligacha bo'lgan hududni egallaydi.

O'zbek tilining qarluq-chigil-uyg'r lahjasi. Bu lahjaga Toshkent, Namangan, Andijon, Fargona, Samarqand-Buxoro, Qarshi, Termiz, Jizzax, Kattaqurg'on kabi shahar va shahar tipidagi boshqsa shevalar kiritiladi.

Qarluqlarning ko'p qismi VI asr o'rtalarida Sharqiy Turkiston, Farg'ona va Toxaristonning ayrim viloyatlarini egallagan. Ular X asrda Yettisuvni egallab, katta hududda hukmronlik qilganlar. Shunday qilib, VIII—X asrlarda Ile daryosidan Sirdaryogacha, hozirgi Chimkent shahridan Sharqiy Turkistongacha bo'lgan o'lkalarda yashovchi barcha turkiy qabilalar qarluqlar tasarrufida edi. Shu o'lkadagi barcha qabilalar uchun Qarluqlarning tili umumiy til bo'lib qolgan.³

² B. To'ychoyev, B. Xasanov. O'zbek dialektologiyasi Toshkent, 2004-yil

³ . S.Ashirboyev. O'zbek dialektologiyasi. Toshkent, 2011-yil

IX-X asrlarda Chigil qabilasi Ile daryosining janubida, Issiqko‘l atroflarida yashaganlar⁴.

Asosan shahar va shahar tipidagi shevalarni va dialektlarni mazkur lahja vakillari qamrab oladi. Dialektologiyada bu lahja qisqacha **qarluq** lahjasi deb ham yuritiladi. Turkiy tillarga xos bo‘lgan singlarmonizmni bu lahjaga kirgan shevalarning aksariyati yo‘qotgan. Bundan shimoliy o‘zbek shevalarigina mustasnodir.

O‘zbek tilining qipchoq lahjasi. Uzoq o‘tmishda Qipchoq qabilalari ham Oltoy o‘lkasida yashaganlar. VII-VIII asrlarda Turk xoqonligi tarkibida bo‘lgan. XIII asr o‘rtalarida ular **kimak//imak**(yimak)lar davlati tarkibida qoladilar. XI asrlarda bu davlat parchalanib ketgach, qipchoqlar siyosiy jihatdan faollashadilar.

VII-VIII asrlarda qipchoqlar Irtish daryosi bo‘yida yashaganlar, IX-XI asrlarda esa Volga bo‘ylariga siljib borgan. Qipchoqlarning avlodlari hozirgi Mongoliya, Oltoy, O‘rta Osiyo, Volga bo‘yi Respublikalari territoriyalarida istiqomat qiladilar⁵.

O‘zbekiston Respublikasining Toshkent viloyati, Sirdaryo, Samarqand, Navoiy, Qashqadaryo, Surxondaryo, Jizzax viloyatlarida bu lahja vakillari yashaydilar.

O‘zbek tilining o‘g‘uz lahjasi. Qadimda o‘g‘uzlar Ile daryolari bo‘ylarida shakllanib, Sirdaryoning o‘rta va quyi oqimi va Orol bo‘yi tumanlarida IX-X asrlarda istiqomat qilganlar⁶. Keyinchalik g‘arbga qarab siljiganlar.

O‘zbekiston Respublikasining Xorazm viloyati, Qoraqalpog‘iston Respublikasi, Forish, Olot, Qorako‘l tumanlarida, Turkmanistonning Toshhovuz, Qozog‘istonning Qarnoq, Iqon, Qorabuloq, Qoramurt, Mankent qishloqlarida bu lahja vakillari istiqomat qiladilar.

Har bir lahjaning fonetik, leksik va grammatik xususiyatlari V.V. Reshetov klassifikatsiyasida beriladi.

Lahja termini o‘zbek, turk tillarida iste‘molda bor, boshqa aksariyat millatlar dialektologiyasida **dialekt va sheva(zobop)** terminlariga ko‘proq murojaat qilinadi.⁷

Dialektologiyada ikki xildagi dialekt to‘grisida ham fikr yuritiladi, ya’ni **mahalliy dialektlar** va **ijtimoiy dialektlar**. **Mahalliy dialekt** umumhalq (milliy) tilining muayyan

²Шониёзов К. Қарлуқлар ва уларнинг тили хақида айрим мулоҳазалар.// Адабиётшунослик ва тилшунослик масалалари.- Тошкент:ФАН, б.481-490.

⁵ Бу ҳақда қarang: Шаниязов К. Ш. К этнической истории узбекского народа. Ташкент:Фан,1974, с.42-51.

⁶ Шаниязов К.Ш. Ко‘rsatilgan asar, б.47

⁷ . S.Ashirboyev. O‘zbek dialektologiyasi. Toshkent, 2011-yil

territoriyaga oid ko‘rinishi, o‘ziga xos namoyon bo‘lishidir. O‘zbek dialektologiyasi mahalliy sheva, dialekt va lahjalarni o‘rganish bilan shug‘ullanadi.

Ijtimoiy dialekt esa mahalliy sheva, dialekt va lahjalardan farq qilgan holda muayyan guruhdagi shaxslarning umumxalq tilidagi so‘zlarga o‘z manfaatlaridan kelib chiqib o‘zgacha ma’no kasb etishlari yoki muayyan soha - kasb-hunar leksikasi, terminologiyasidan faqat shu soha kishilarining o‘zlarigina foydalanishlari asosida vujudga keladi. Ular biror sheva yoki dialekt xususiyatiga ega emas. Ijtimoiy dialektda shevaga oid so‘zlar ham ba’zan qatnashishi mumkin.

O‘zbek dialektologiyasi ijtimoiy dialektni o‘rganmaydi, ijtimoiy qatlamlar tili **sotsiolingvistikaning** obyektidir.⁸

2. O‘zbek tilining murakkab dialektal tarkibi.

O‘zbek tili o‘zining ko‘p shevaliligi bilan boshqa turkiy tillardan ajralib turishi haqida ma’lumotni Prof. E.D.Polivanov o‘zining “O‘zbek dialektologiyasi va o‘zbek adabiy tili” nomli asarida (1933) XIX asrning birinchi choragidayoq ma’lumot bergan edi. Keyingi tadqiqotlar buni tasdiqlagan. Uning tub sabablari bir necha omillarga bog‘liqdir. O‘zbek tili dialektal kartasining rang-barangligini uning etnogenezisidan qidirish lozimligini prof. V.V.Reshetov uqtirib o‘tgan. Turkiy urug‘ va qabilalar miqdori ancha ko‘p bo‘lganligi to‘g‘risidagi ma’limotlar tariximizga oid adabiyotlarda uchraydi. Ular ichida o‘zbek tili va uning shevalari shakllanishida qarluq, chigil, uyg‘ur, qipchoq, urug‘lari, qangli, qatag‘on urug‘ va qabilalari birlashmalarining tarixiy taraqqiyoti katta o‘rin tutadi.

Qadimgi urug‘ va qabilalar tilining turli hududlarda alohida-alohida mustaqil yashashlari o‘zbek tili dialektal o‘ziga xosligi muhim ahamiyat kasb etdi. Hududiy mustaqilligi, ijtimoiy hayot tarzi, kasb-kori, etnografik xususiyatlari ularning tilida aks etmay qolmas edi va bu holat tilda umumiylikni saqlab qolgan holda, boshqa hududlarda yashovchi o‘zbeklar tilidan ko‘pgina xususiyatlari bilan farqlanishiga olib kelgan, bu esa shevaning o‘ziga xosligini keltirib chiqargan. Sheva va dialekt xususiyatlarining tobora qat‘iylashishiga aholi hududlarining bir-biridan uzoq joylashishi muhim o‘rin tutadi. Shu tariqa bir til ichida turli shevalarning shakllanishiga olib kelgan. Tarixchi olim K. Shoniyozovning ko‘rsatishicha, qarluqlar va ularga qon-qardosh bo‘lgan chigil, xalaj qabilalari Ile daryosi havzasida, Sirdaryoning janubiy oqimlari, Isfijobda va Farg‘ona vohasiga tarqalgan keng hududlarida yashaganlar. Turgesh qabilalari ittifoqi Yettisuvni egallagan. 766-yilda bu hududlar qarluqlar tomonidan ishg‘ol qilingan. IX-X asrlarda o‘g‘uzlar Sirdaryoning

⁸ S.Ashirboyev. O‘zbek dialektologiyasi. Toshkent, 2011-yil

quyi va oʻrta havzalarini hamda Orol boʻylarini ishgʻol qilgan. Qipchoq qabilalari esa, asosan, Oltoy oʻlkasida, Irtish boʻylarida yashaganlar va keyinchalik ular Sibir, Gurjiston, Volga, Dunay daryolari boʻylari hamda Markaziy Osiyoga tarqalganlar.

Sheva va dialektlarning kuchli farqlanib qolganligiga oʻzbek tili boshqa tillardan ajralib mustaqil taraqqiy eta boshlagan davrdan boshlab, unga turkiy va eroniy tillarning kuchli taʼsiri ham sabab boʻlgan. Jumladan, Qoraqalpogʻistondagi oʻzbek shevalariga qoraqalpoq va qozoq tillarining, Toshhovuz oʻzbek shevalariga (Xorazm shevalariga) turkman tilining, shimoliy oʻzbek shevalariga qozoq tilining, Qirgʻizistondagi oʻzbek shevalariga qirgʻiz tilining, Samarqand, Buxoro, Namangan, Sariosiyo va Tojikistondagi oʻzbek shevalariga tojik tilining taʼsiri kuchlidir. Shu tufayli bu shevalar boshqa shevalardan farq qiladi va oʻziga xoslikni yaratadi.

Xulosa qilib aytilganda, oʻzbek tili yirik uchta lahjani qamrab olgan, lekin har bir lahja orasiga baʼzan qatʼiy chegara qoʻyib boʻlmaydi, yaʼni aksariyat shevalar ayni bir til qonuniyatlariga amal qilishi mumkin, masalan, singarmonizm har uchala lahjada uchraydi, shuningdek, unililarning birlamchi choʻziqliklari qarluq va oʻgʻuz lahjalarida ham qayd qilinadi.

3.Oʻzbek dialektologiyasining tilshunoslik va boshqa fanlarga aloqadorligi

Oʻzbek shevashunosligi tilshunoslik fanlaridan biri qatorda, avvalo, **“Hozirgi oʻzbek adabiy tili”** fani nazariy asoslariga tayanadi. Shuningdek, **“Qadimgi turkiy til”**, **“Oʻzbek tilining tarixiy grammatikasi”**, **“Oʻzbek adabiy tili tarixi”**, **“Tilshunoslik nazariyasi”** fanlari uchun ham nazariy, ham amaliy manʼba vazifasini bajaradi. Toʻgʻri, tilshunoslikning bu fanlari oʻquv rejalarida keyingi kurslardan joy olgan, demak, bu fanlar boʻyicha nazariy, amaliy maʼlumotlarni olish oʻzbek dialektologiyasi boʻyicha tegishli mavzularni mustaqil tayyorlash jarayonida, ulardan qoʻshimcha maʼlumotlar olish davrimobaynida oʻrganiladi.

“Oʻzbek dialektologiyasi” geografiya fani bilan uzviy aloqador, yaʼni har bir sheva haqida maʼlumot toʻplanganda, shu sheva vakillari joylashgan hududning koʻlami, aholining miqdori, shu hudud iqlimi va boshqa maʼlumotlar ham toʻplanadi, yaʼni geografik muhiti ham yoritiladi. Shuningdek, oʻzbek dialektologiyasi **oʻzbek xalqi tarixi, adabiyoti, etnografiyasi, sanʼati** fanlarining maʼlumotlariga ham tayanadi va ular uchun boy manba beradi.⁹

Oʻzbek tili va adabiyoti oʻqituvchisi uchun **“Oʻzbek dialektologiyasi”** fani ham nazariy, ham amaliy ahamiyatga ega boʻlgan fandır. Bu fan boʻyicha olingan nazariy bilimlar keyingi kurslarda oʻtiladigan fanlarga nazariy asos boʻlib xizmat qilsa, ayni paytda, til va adabiyot oʻqituvchilarini

⁹ S.Ashirboyev. Oʻzbek dialektologiyasi. Toshkent, 2011-yil

o‘zbek shevashunosligi bilimlari bilan qurollantirib, o‘z faoliyatida dialektal xatolar ustida ishlash uchun amaliy ahamiyat ham kasb etadi, ya’ni o‘quvchilarning yozma va og‘zaki nutqida uchraydigan dialektal xatolarning manbalarini belgilab, ularni tuzatishga yordam beradi.

4. O‘zbek shevalarini o‘rganish uslublari.

Hozirga qadar O‘zbek shevalari o‘zbek adabiy tiliga qiyosan o‘rganib kelindi va bunda **tavsifiy va qiyosiy** usullardan foydalanilgan. Bu usullarda shevalarning fonetik, leksik va morfologik xususiyatlari keng miqyosda o‘rganildi hamda boy material to‘plandi. O‘zbek shevalarini o‘rganishda XIX asrning oxirlarida paydo bo‘lgan **qiyosiy - tarixiy metod**dan ham foydalanilgan.¹⁰ Bu metodga ko‘ra o‘zbek shevalari materiallari “Devonu lug‘atit turk”, “Qutadg‘u bilig”, Alisher Navoiy asarlari tili va boshqa til tarixi manbalari tiliga qiyoslab o‘rganib borilgan, lekin bu metod asosiy metod hisoblangan emas, balki tahlil talab o‘rinlardagina va ayrim til tarixiga oid maqola va asarlarda uchrab turadi. Shuningdek, o‘zbek dialektlari fonematik tizimini sistem usullar orqali o‘rganish ham tajriba qilindi. Jumladan, o‘zbek tilidagi til birliklarini **invariant - variant munosabatida o‘rganish** jarayonida o‘zbek shevalari fonologik tizimi ham sistem jihatdan tahlil qilingan ishlar yuzaga kelmoqda.¹¹

Takrorlash uchun savollar:

1. Sheva, dialekt deb nimaga ataladi?
2. O‘zbek shevalarining murakkab tarkibi qaysi omillar bilan bog‘langan?
3. O‘zbek shevalari qaysi metodlar bilan o‘rganilgan?
4. O‘zbek dialektologiyasi fani qaysi fanlar bilan o‘zaro bog‘langan?

Tayanch tushunchalar:

O‘zbek dialektologiyasi [Uzbek dialectology] - o‘zbek shevalarini ilmiy ravishda o‘rganadigan fan.

Sheva [pronunciation, accent, dialect] - o‘zbek tilining kichik hududlardagi aloqa vositasi.

Lahja [dialect] - shakllanishi jihatidan umumiy tarixga ega bo‘lgan dialektlar jami.

¹⁰ S.Ashirboyev. O‘zbek dialektologiyasi. Toshkent, 2011-yil

¹¹ Nabiyeva D. A. O‘zbek tilida lisoniy birliklarning invariant - variant munosabati. Nomzodlik dissertatsiyasi avtoreferati., T. 1998

Qarluq - chigil - uyg'ur lahjasi [Karluk - chigil - uygur dialect] - o'zbek tilining shu nomlar bilan ataladigan urug' - qabila ittifoqi negizida shakllangan sheva va dialektlar to'dasi.

Qipchoq lahjasi [Kipchok dialect] - o'zbek tilining qipchoq urug' va qabilalari negizida shakllangan sheva va dialektlar to'dasi.

O'g'uz lahjasi [Uguz dialect] - o'zbek tilining o'g'uz urug' va qabilalari negizida shakllangan sheva va dialektlar to'dasi.

Tavsifiy (sinxron) metod[descriptive method] - shevaning hozirgi holatini yozib olish metodi.

Qiyosiy - tarixiy metod [comparative historical method] - tillarni ham tarixiy taraqqiyot, ham boshqa yondosh tillarga qiyoslab o'rganish metodi, bu metoddan shevalarni o'rganishda ham foydalaniladi.¹²

TRANSKRIPSIYA. TRANSKRIPSIYA VA UNING TURLARI

REJA:

1. Transkripsiyaning dialektlarni o'rganishdagi ahamiyati.
2. Transkripsiya turlari.
3. Transkripsion va diakritik belgilar.

Transkripsiya haqida umumiy ma'lumot. Transkripsiya dialekt va shevalarda uchraydigan tovushlarning turli ko'rinishlarini yozuvda ifodalash uchun qo'llanadigan ma'lum belgilar sistemasidir. Til tovushlarini aniq ifodalash uchun xizmat qiladigan yozuv - transkripsiya (lotincha transcriptio - qayta yozish) deb ataladi.¹³

Transkripsiya uchun u yoki bu xalq iste'molidagi (lotin - rus -o'zbek alfaviti kabi) traditsion alfavitdan o'rni bilan ma'lum o'zgarishlar kiritish orqali foydalaniladi. Shuning uchun ham transkripsiyada belgilar soni o'ziga asos bo'lgan alfavitdagi harflar sonidan ko'p bo'ladi.

Transkripsiyaning fonetik, fonematik yoki fonologik transkripsiya kabi turlari bor.

Transliteratsiya. Muayyan tilning yozma yodgorliklari yoki muayyan matn (masalan, arab alifbosida yozilgan eski o'zbek tilining yodgorliklari) nashr etilganda bu yodgorliklarning yozuv

¹² S.Ashirboyev. O'zbek dialektologiyasi. Toshkent, 2011-yil

¹³ .B.To'ychiev, B.Hasanov. "O'zbek dialektologiyasi". Toshkent. 2004-yil

tizimini boshqa til yoki yodgorlik yozuvi orqali ifodalash deyiladi. Demak, transliteratsiya - biror yozuv harflarini boshqa bir yozuv harflari bilan almashtirib ifodalash usulidir.

FONETIK VA FONOLOGIK TRANSKRIPSIYA

Turli sohalarda ma'lum maqsadda qo'llaniladigan transkripsiyalarning aniqlik darajasi bir xil emas. Lingvistik asarlar (qiyosiy va tarixiy grammatikalar, etimologik lug'atlar, turli til matnlaridan namunalar va shu kabilar)ni nashr etganda transliteratsiyadan foydalanilsa ham, qardosh tillarning fonetikasi qiyos qilinganda, dialektologik ishlarda va dialektologiya fanida fonetik transkripsiyadan foydalaniladi.¹⁴ Xalq og'zaki ijodiyoti yodgorliklarini nashr etganda mavjud alfavitdan foydalanilsa, bu yodgorliklar shevaviy qimmatini yo'qotadi. Shuning uchun ularning talaffuz xususiyatlarini imkon qadar saqlab qolish uchun fonetik transkripsiyadan foydalaniladi. Transkripsiya chet tili va ona tili orfografiyasida ham keng qo'llaniladi. Aslida, eng aniq transkripsiya fonetik transkripsiyadir. Bu transkripsiya umumiy va xususiy fonetika, shuningdek, eksperimental fonetika yutuqlariga asoslanadi. Agar tillardagi nutq tovushlarini fonetik transkripsiya uchun tanlangan alifbo orqali ifodalash mumkin bo'lmasa, boshqa tillar alifbosidan harflar olinadi yoki harflar yoniga, ustiga, ichiga diakritik belgilar qo'yiladi.

Fonetik transkripsiyaning vazifasi - tilda mavjud bo'lgan hamma tovushlarni yozuvda aks ettirishdir. Faqat fonemalarnigina hisobga olish uchun ishlatiladigan transkripsiya - fonologik transkripsiya deyiladi.¹⁵

Transkripsiyaning tuzilishi. Tilshunoslikda keng qo'llaniladigan lotin alifbosiga asoslangan transkripsiya Xalqaro fonetik alifbo (Mejdunarodiniy foneticheskiy alfavit – TIV) deb ataladi. Rus grafikasi asosidagi transkripsiya turkiy va rus olimlarining asarlarida keng tarqalgan. Lekin o'zbek tili sheva va shevalarini o'rgangan turkolog va o'zbek olimlari o'z ilmiy ishlarida turli transkripsiya belgilaridan foydalanganlar. Ba'zilar lotin alifbosidan (E.D. Polivanov asarlarida), ba'zilar rus grafikasi asosidagi transkripsiyalardan foydalanganlar (qarang: A.K. Borovkov, V.V.Reshetov). Dialektlarda uchraydigan har bir tovushni ifodalash uchun transkripsiyada ba'zi belgilarni olish kerak. Ammo shuni aytish kerakki, mavjud transkripsiya sistemalari bu talabga to'liq javob bera olmaydi. Masalan, ng va dj mustaqil fonemalarining ikki harf bilan berilishi kabi.

Transkripsion va diakritik belgilar

¹⁴ .T.Enazarov va b. O'zbek dialektologiyasi. Toshkent.2012-yil

¹⁵. S.Ashirboyev. O'zbek dialektologiyasi. Toshkent, 2011-yil

Transkripsiyada Unlilarning turli variantlarini berish uchun 15 ta belgi olingan. Bu belgilar orqali o'zbek lahja va shevalarida uchraydigan unli fonemalarni ifodalash mumkin. Ba'zi transkripsiya belgilarining ma'nosidagi farqlar Unli tovushlar uchun belgilar quyidagi ma'no farqlari bilan qabul qilingan:

a - orqa qator , umumturkiy, singarmonizmni saqlagan barcha o'zbek lahja va shevalariga xos unli: ата, вақт, ҳамът, singarmonizmni yo'qotgan shevalarda esa turli o'zgaliklarga ega. Baynalminal so'zlarda rus tilidagi **a** tovushiga mos keladi.

ə - oldingi qator, lablanmagan **a** unlisi; o'zbek lahja va shevalarining ko'pchiligida uchraydi, masalan, Marg'., And. ə k ə // Tosh. ɔ k e, Qo'qon. b ə l ə kabi.

ɔ – orqa qator, lablanmagan ochiq unli tovush. U ko'pincha shahar va shahar atrofidagi shevalarda uchraydi: дɔн, нɔн, ɔтə, бɔлə, мɔшън.

e – oldingi qator, lablanmagan, tor unli tovush bo'lib o'zbek shevalarining ko'pchiligiga xos. O'zining akustik (eshitilish) va artikulyatsion xususiyatlariga ko'ra rus tilidagi undoshdan keyin keladigan **e** yoki so'z boshida keladigan **ə** harfi bilan ifoda etiladigan сено (pichan), эти (bular) so'zlaridagi kabi tovushga to'g'ri keladi. Bu tovush mavjud o'zbek orfografiyasida so'z boshida keladigan yolashgan unli **ye** (y+e) emas, balki еди (-едь) so'zidagi kabi yolashmagan unlidir, shahar va shahar tipidagi shevalarda uchraydi: кел, бедə, терəк, ендь, ечкь, тескəрь, керəк.

ə – til old qator, lablanmagan, ochiq [e]unlisi. Bu fonema ohangdoshlik xususiyatiga ega bo'lgan shevalarda qo'llaniladi: eshik, echki, elək, etək , mergən.

ε – old qator unli , lablanmagan [e] unlisining ochiq varianti. Bu esa [e] va [ə] o'rtasidagi bir tovush bo'lib, Xorazmda gəl, get, gerək , Namanganda neməsъ, belig', qetig' tarzida aytiladi.

и - odatdagi turkiy oldingi qator, lablanmagan **и** unlisi.

Singarmonistik shevalarda fonema sifatida, singarmonizmni yo'qotgan o-lovchi shevalarda esa turli fonetik sharoitlardagina uchraydi.

ъ - indifferent lablanmagan tovush, u o'zining kelib chiqishi jihatidan oldingi qator **и** va orqa qator **ы** unlilarning konvergentsiyasi (birlashishi) natijasida hosil bo'lgan; **и** va **ы** o'rtasidagi bu indifferent tovush shahar shevalarida va shahar tipidagi qishloq shevalarining ko'p qismida mustaqil fonema sifatida Toshk., Qo'qon, And., Marg., va shu kabi shevalarda: къшъ, ъккъ, бъз, бъл // ad.-orf. kishi, ikki biz, bil kabi.

ь - turg'un orqa qator indifferent i unlisi; ammo ы tovushga teng emas. Shahar shevalarida va shahar tipidagi shevalarda chuqur til orqa q, g', x tovushlari bilan yondosh kelganda uchraydi, masalan, Toshkent, Marg'ilon, Andijon va shu kabi shevalarda: qъz, qъr, qъsh, g'ъsh (t), mъx; Turkiston shevasida bu tovush Toshkent, Farg'ona shevalaridagi i kabi.

у – orqa qator, lablangan unli. Turkiy tillarda mustaqil fonema sanaladi. Bu unli o'zbek xalq shevalarining hammasida ishlatiladi. tumshuq, ulug', quyuq, murun.

ү – til oldi qator, lablangan unli. U ohangdoshlik qonuni saqlangan o'zbek xalq shevalarida uchraydi. К ү л, г ү л, ү ч ү н, ү ч, п ү л.

о – til orqa qator, lablangan unli fonema. Barcha shevalarda mustaqil holatda qo'llaniladi. орақ, қоһыны , қоуыр, bir ming yuz on somga qoy ьды.

ө – til old qator, lablangan unli. Bu ham ohangdosh o'zbek shevalarida ishlatiladi. Көл, бөлә, бөлим, көр, көз, гөр, көмър.

UNDOSH TOVUSHLAR

Ilmiy yozuv (transkripsiya)da b, d, z, m, n, p, r, s, t, sh (б, д, з, м, н, п, р, с, т, ш) undoshlari o'zi holicha ishlatiladi. Qolgan belgilar esa quyidagilardir:

w –лаб-лаб ; [в] lab-tish undoshi uchrab qolsa, uni alohida izohlash kerak. Вьх, ьвқат.

й - ruscha [y] tovushiga nisbatan torroq talaffuz qilinadigan tovush: йэвэи, эйэ, пэйшэи.

ғ - chuqur til orqa, sirg'aluvchi tovush: қулғ, ғ`айнъ, ғэм. г - sayoz til orqa, portlovchi tovush. гөз, гул.

ж - sirg'aluvchi undosh: аждар, журнал. ж уоки дж - qorishiq undosh: жол ёки джол.

қ - chuqur til orqa , portlovchi tovush: қой, қайчы. к - sayoz til orqa, portlovchi tovush: кәръм, көч.

л - til orqa: алтын, лэла. л - тил олди, юмшоқ: к ү л, кел.

ң - til orqa, burun tovushi: ишиң , мэңэ қара.

ф - lab-lab va lab-tish: туф,пуф. ч - qorishiq tovush: чэй, ьчэк.

х - chuqur til orqa, sirg'aluvchi tovush: хамыр, Хэлат. х - bo'g'iz tovushi: ҳамма , эвхэл.

Diakritik belgilar va boshqa shartli belgilar

. (nuqta) , : (ikki nuqta) va ... (ko‘p nuqta) belgidan keyin qo‘yilib, unilarning cho‘ziqligini ifodalaydi.

, - lenis , r ning yoniga qo‘yilib (r‘) talaffuzda portlashni ifodalaydi.

r – asper, r ning yoniga qo‘yilib (r), spirantizatsiyani, ya’ni shu tovushning sirg‘aluvchi ekanligini ifodalaydi.

/ - акыт, belgining o‘ng tomoniga qo‘yilib, (п), palatalazatsiya (yumshalishini) ko‘rsatadi.

> belgisi – o‘tish hodisasini ko‘rsatadi. < belgisi – o‘zgarish hodisasini ko‘rsatadi.

|| belgisi – tovushlarning almashinishi va ikki faktning parallel qo‘llanishini ko‘rsatadi.

() qavs – shart bo‘lmagan , tushib qoladigan elementni ko‘rsatadi.

[] o‘rta qavs – umumiy matndan transkripsiya qilingan so‘zlarni ajratib ko‘rsatish uchun ishlatiladi.¹⁶

O‘ZBEK TILINING DIALEKTAL TIZIMI

Reja:

1.Turkiy tillar tasnifi: akademik V.V.Radlov, A.N.Samoylovich, F.E.Korsh, Bogorodiskiy va boshqalar tomonidan qilingan tasniflar.

2.I.I.Zarubin, Ser Ali Lapin, Y.D.Polivanov, G‘ozi Olim, A.K.Borovkov, K.K.Yudaxin, V.V. Reshetov tasniflari.

3. O‘zbek dialektologiyasining XX asrning 60-yillardan so‘nggi yutuqlari.

Tayanch tushunchalar:

Etnik-lingvistik tasniflar, etno-genetik tasniflar, territorial-lingvistik tasniflar; o-lashish masalalari, o-lovchi va a-lovchi shevalar, y-lovchi va j-lovchi shevalar; eronlashgan va eronlashmagan shevalar; maksimal eronlashish, lokalizatsiya labial, lab garmoniyasi, tanglay garmoniyasi, laqaylar, metisatsiya va gibridizatsiya, umlautli shevalar, o‘zbek-qipchoq lahjasi, qorluq lahjasi, o‘g‘uz lahjasi, qirq shevasi, qozoq-naymanlar, cho‘ziq unlilar, undoshlar assimilyatsiyasi, turkiy komponent, progressiv va refessiv assimilyatsiya.

¹⁶ T.J.Enazarov va boshqalar. O‘zbek dialektologiyasi. Toshkent. “Universitet”. 2012.

Turkiy tillarning genetikasi, til xususiyati jihatidan o‘zaro munosabati masalasiga olimlar juda qadimdan qiziqib kelganlar. Mahmud Koshg‘ariy turkiy tillarni (aniqrog‘i turkiy qabilalarni) birinchi bo‘lib tasnif qilgan olim. Turkiy tillar tasnifi bilan qiziqish XIX asr oxiri va XX asrlarda qaytadan boshlandi va ko‘pdan ko‘p tasniflar vujudga keldi. Bu tasnif metodlari, oldiga qo‘ygan vazifalari, maqsadlari ham turlichadir. Ulardan ba‘zilari murakkab puxta o‘rganilgan va ishlangan tasniflar bo‘lsa, ayrimlari u yoki bu jihatdan kamchiliklardan xoli emasdir.¹⁷

Turkiy tillarni asosan V.V. Radlov o‘zining “Shimoliy Turkiston tillarining fonetikasi” (1882-1883) degan asarida, tasnif qiladi. U turkiy tillarni shunday guruhlashtiradi:

1. Sharqiy guruh (oltoy, barabarin, Ob, Yenisey turklarining tillari). Bu guruhga kirgan tillarning xarakterli xususiyatlari quyidagicha:

1) [o] unlisi o‘zidan so‘nggi tor unliga juda kuchli ta’sir ko‘rsatadi;

2) So‘z o‘zaklarining boshida jarangsiz undoshlarning mavjud bo‘lishi:

bash > pash kabi;

3) Jarangsiz **sh, t** undoshlardan keyin unli tovush bilan boshlanadigan qo‘shimchalar qo‘shilib kelganda, bu undoshlar jaranglashadi: Masalan, oyrot tilida tish+i- tiji, tut +ar - tudar;

4) So‘z oxirida kelgan jarangsiz portlovchi p, q, k undoshlari unidan oldin jaranglashadi;

5) [l] tovushi qattiq va yumshoqlikda farqlanadi.

2. G‘arbiy guruh (G‘arbiy Sibir tatarlarining tili, qirg‘iz, qozoq, boshqird, Povolje tatarlarining tillari).

3. O‘rta Osiyo guruhi (Yorkent, Chig‘atoy tili, Shimoliy o‘zbek shevasi, Qo‘qon shevasi, Zarafshon vodiysidagi o‘zbek shevalari, Buxoro va Xiva shevasi).

4. Janubiy guruh (turkman, ozarbayjon, turk (usmonli) va qrim-tatarlari tili, deb, to‘rt guruhga bo‘ladi. Shunday qilib, o‘zbek shevalarini V.V.Radlov birinchi bo‘lib tasnif qilgan olim hisoblanadi. O‘zbek shevalari uning tasnifiga ko‘ra olti guruhga bo‘linadi. Chig‘atoy, Shimoliy o‘zbek, Qo‘qon, Zarafshon vodiysi, Buxoro, Xiva guruhlari. V.V. Radlov o‘zining tasnifida o‘zbek shevalarini guruhlarga bo‘lib ko‘rsatgan bo‘lsa ham, ularning xos xarakterli xususiyatlari, bir-biridan farqi haqida ma’lumot bermaydi.

¹⁷ .Murodova N. O‘zbek adabiy tili va shevalar leksikasining qiyosiy tadqiqi.- Toshkent. Fan. 2005

V.A. Bogorodiskiy tasnifi

Hozirgi turkiy tillarni geografik joylashuvi va fonetik xususiyatlarni hisobga olib V.A.Bogorodiskiy 1921-yilda 7 guruhga bo'lgan. Keyinchalik 1934-yilda u o'zining ushbu tasnifiga aniqliklar kiritib, uni to'ldirib quyidagicha taqdim etdi.

1. Shimoliy-sharqiy guruh: yoqut, karagas, tuva tillari.
2. Xakas va abakan guruhi. Xakas tili, abakan lahjasi, sagay, koybal, kachin, qizil shevalari, minusin tatarlari tili.
3. Oltoy guruhi. Bunga oltoy (shor) tili o'z shevalari bilan kiritilgan.
4. G'arbiy Sibir guruhi: chulim, ishim, tyumeng' tatarlari tili.
5. Volga bo'yi va Ural guruhi: tatar va boshqird tillari.
6. O'rta Osiyo guruhi: uyg'ur, qozoq, qirg'iz, o'zbek, qoraqalpoq tillari.
7. Janubiy-g'arbiy guruh: turkman, ozarbayjon, qumuq, gagauz, turk tillari va chuvash tili, qorachoy va bolqar tillari.

F.E.Korsh tasnifi

F.E. Korsh o'zining "Klassifikatsiya tyurkskix plemen po yazikam" asarida turkiy tillarni fonetik xususiyatlaridan tashqari, morfologik xususiyatlarni ham hisobga olib quyidagicha tasnif qilgan.

1. Shimoliy guruh: qirg'iz, qozoq, qumiq, no'g'oy, qorachoy, oltoy, Volga tatarlari, Shimoliy kavkaz tatarlarining tillari.
2. G'arbiy guruh: ozarbayjon, turkman, turk, gagauz, qirim tatarlari tillari.
3. Sharqiy guruh: O'rxun-Enisiy yodgorliklari yozuvi tili, eski uyg'ur tili, chig'otoy, qipchoq (poleves) kabi o'lik tillar va jonli tillardan karagas va xakas tillari.
4. Aralash guruh: Bu guruhga yoqut va chuvash tillari va O'rta Osiyodagi ba'zi tillar kiradi. Bu tillarning har biri o'ziga xos tasnif belgilarga egadir.¹⁸

N.A.Baskakov tasnifi

¹⁸. Murodova N. O'zbek adabiy tili va shevalar leksikasining qiyosiy tadqiqi.- Toshkent. Fan. 2005

H.A.Baskakov turkiy tillarning tasnifini yaratishda faqat har bir turkiy tilning fonetik, grammatik, leksik xususiyatiga hisobga olib qolmasdan, har bir turkiy xalqning tarixiy shakllanishi jarayoni, uning etnik genezisiga ham alohida e'tibor beradi.

1.Fonetik xususiyatlar asos qilib olingan tasniflar (V.V.Radlov tasnifi).

2.Fonetik-morfologik xususiyatlar asos qilib olingan tasniflar (F.E.Korsh, A.N.Samoylovich).

3.Til xususiyatlaridan tashqari, genetik aloqalar ham hisobga olingan tasniflar (I.Bentsing, K. Menges).

4.Turkiy tillarda gapiruvchi xalqlarning geofafik joylashuvi asos qilib olingan tasniflar (V.A. Bogorodiskiy tasnifi).

Ser Ali Lapin tasnifi

V.V.Radlovdan ancha keyin, o'tgan asrning 90-yillarida Ser Ali Lapin "Sart so'zining kelib chiqishi va ma'nosi haqida" degan ishida o'zbek adabiy tili bilan bir qatorda to'rtta o'zbek dialekti borligi to'fisida ma'lumot bermaydi.

1. Sirdaryo viloyati dialekti.

2. Farg'ona viloyati dialekti.

3. Amudaryo bo'limi va Xiva xonligi dialekti.

4. Samarqand viloyati va Buxoro xonligi dialekti.

Ser Ali Lapin tasnifida ham o'zbek dialektlarining fonetik sistemasi, grammatik qurilishi va leksik boyligi haqida hech qanday ma'lumot keltirilmaydi. Uning bu tasnifi o'z davriga nisbatan ma'lum qimmatga ega bo'lgan.

2. O'zbek shevalarining tasnifi: Y.D.Polivanov, G'ozim Olim, A.K.Borovkov, K.K.Yudaxin va V.V.Reshetov tasniflari.

Ma'lumki, hozirgi o'zbek adabiy tili hozirgi bosqichga qadar uzoq tarixiy taraqqiyot yo'lini bosib o'tdi. Ular urug' va qabila bo'lib yashagach, asta-sekin xalqqa aylangan. Shunga ko'ra, ularning tillari ham turli rivojlanish yo'llarini boshidan kechirgan va o'zgargan, takomillashgan, takomillashgan va rivojlangan. Ana shu tilning taraqqiyoti, ularning tarkibi va guruhlariga bo'linishi qadimgi davrlardanoq olimlar diqqat-e'tiborida bo'lgan. Masalan, Mahmud Koshg'ariy "Devonu lug'otit-turk" nomli asarida keng hududda hayot kechirgan urug' - qabila va ular tillarning

bir-biriga bo'lgan munosabatini, ularning tillardagi yaqinlik va farqlarni differentsatsiya (ajralish) va integratsiya (qo'shilish) kabi masalalarni aniqlagan. Ushbu asarda yigirmaga yaqin turkiy tilning qiyosiy lug'atini beradi. Ularni fonetik, morfologik, leksik tomondan tasnif qiladi. Keyinchalik Alisher Navoiy "Muhokamatul-lug'atayin" asarida, Zahiriddin Bobur "Boburnoma"sida, Mirza Maxdixon "Sangloh" asarida, Abulg'oz Bahodirxon "Shajarayi turk" va "Shajarayi tarokima" asarlarida o'zbek tili va dialektologiyasining tarixiga doir boy meros qoldirgan, lekin o'zbek xalq shevalari, urug'-qabila tillarini maxsus tasnif qilmaganlar. Mahmud Koshg'ariydan keyin o'zbek xalq shevalarini o'rganishga qiziqish masalalari XIX asrning ikkinchi yarmidan boshlab paydo bo'la boshladi. Akademik V.V.Radlov, Ser Ali Lapin, V.Nalivkin kabi olimlarning ishlari bunga misol bo'la oladi.

XX asrning boshlariga kelib ayniqsa, 1917-yildan so'nggi davrda Professorlar I.I.Zarubin, Y.D.Polivanov, K.K.Yudaxin, A.K.Borovkov, G'oz Olim Yunusov, V.V. Reshetov kabi olimlarning o'zbek shevalarini o'rganish va uni guruhlashtirishda juda katta ishlari diqqatga sazavordir.

I.I. Zarubin tasnifi

Professor I.I. Zarubin o'zbek shevalarini to'rt guruhga bo'lib tasnif qiladi: 1) Xiva; 2) Farg'ona; 3) Toshkent; 4) Samarqand- Buxoro shevalari.

I.I. Zarubinning bu tasnifida o'zbek shevalari orasida katta o'rin tutgan hozirgi O'zbekistonning anchagina hududiga tarqalgan qipchoq- j-lovchi shevalar va shimoliy o'zbek shevalari hisobga olinmagan.

K.K. Yudaxin tasnifi

K.K.Yudaxin o'zbek shevalari tasnifining ikki variantini tavsiya etadi: U o'zining dastlabki variantida o'zbek shevalarining tojik tili bilan bo'lgan munosabati va singarmonizmni saqlash darajasiga qarab, to'rt guruhga ajratadi.

- 1) asl turkiy tovush tarkibi va singarmonizmni saqlagan o'zbek shevalari;
- 2) o'z tovush tarkibini qisman o'zgartirgan, singarmonizmni yo'qotgan shevalar;
- 3) eron tillari oilasiga mansub unlilar tarkibini saqlagan shevalar;
- 4) o'zbek va tojik tillarida so'zlashadigan tojik shevalari (Samarqand, Buxoro kabi shaharlarda).

Keyinchalik, K.K.Yudaxin o'zbek shevalarini o'ziga xos xususiyatlari bilan mufassal tanishib, avvalgi tasnifiga tegishli aniqliklar kiritdi va o'zbek shevalarini besh guruhga bo'ldi: Toshkent, Farg'ona, Qipchoq, Xiva (Xiva-o'g'uz) va shimoliy o'zbek shevalari.¹⁹

E.D. Polivanov tasnifi

E.D.Polivanov tomonidan bir qator o'zbek shevalari va dialektlari o'rganib chiqildi va shu asosda shevalarning mukammal tasnifi berildi. Y.. Polivanov o'z tasnifida tildagi ikki holatni ko'zda tutdi:

1)metisatsiya (qardosh tillarning chatishuvi); 2)gibridizatsiya (turli tizimdagi tillarning chatishuvi). U shevalarda uchraydigan barcha fonetik o'zgarishlarni hisobga olib, o'zbek shevalarini bir necha guruhga bo'ldi. Eronlashish nuqtayi nazaridan, ya'ni ba'zi o'zbek shevalarining tiklanish protsessida tojik tilining ishtirokini hisobga olib shevalarni quyidagicha guruhliashtirdi.

1. Eronlashmagan shevalar.

2. Eronlashgan shevalar.

Eronlashmagan shevalarga o'zbek-qipchoq (J-lovchi) lahjasida giva Farg'onaning singarmonizimli qishloq shevalarini (Saroy, Andijon, Yo'lguzar, Mankent) kiritadi.

Toshkent, Qo'qon-Marg'ilon, Andijon-Shahrixon tilidagi shevalarda eronlashish elementlarining mavjudligini qayd qilsa, Buxoro, Samarqand, Xo'jand, O'ratepa tipidagi shevalarni maksimal eronlashgan, ya'ni tojik vokalizmini o'zida to'la aks ettirgan shevalar deb hisoblaydi.

Eronlashgan va eronlashmagan shevalar o'rtasida eronlashishning kuchsizlanishi, gibridizatsiya protsessida turkiy elementlarning kuchsizlanishiga ko'ra eronlashgan shevalarni to'rt tipga ajratdi.

1-tip. Samarqand-Buxoro shevalari.

2-tip. Toshkent tipidagi shevalar (Toshkent va uning atrofidagi tuman shevalari).

3-tip. Qo'qon- Marg'ilon tipidagi shevalar.

4-tip. Andijon-Shahrixon tipidagi shevalar va shu tipga uyg'urlashgan yoki umlautli shevalar ham kiritilgan. (Namangan va unga yaqin Chortoq, Uychi, Shohand shevalari).

¹⁹. Murodova N. O'zbek adabiy tili va shevalar leksikasining qiyosiy tadqiqi.- Toshkent. Fan. 2005

E.D. Polivanov tasnifiga ko'ra ikkinchi dialekt "o'g'uz lahjasi" bo'lib, o'z ichiga ikki tip shevani oladi. 1-tip. Janubiy Xorazm guruh shevalari (Xiva, Yangi Urganch, Shovot, G'azovot, Xazorasp, Yangi Ariq, Xonqa shevalari); shu guruhga Sho'raxon shevasi alohida bir tip sifatida kiritilgan.

2-tip. Shimoliy o'g'uz guruh shevalari. (Iqon- Qorabuloq shevalari) Shu guruhga Forish tumanidagi Bog'dot shevasi ham kiritilgan.

"Qipchoq lahjasi" uchinchi dialekt bo'lib, bu yetti tip shevani o'z ichiga oladi.

1-tip. O'rta Xorazm va Shimoliy Xorazm; (Gurlan, Bog'ot, Shoabboz, Xo'jayli, Qipchoq, Qo'ng'iroq, Mang'it tumanlari shevalari).

2-tip. O-lovchi tip; (Qozoq-Nayman, Farg'ona Qoraqalpqlari).

3-tip. Qurama shevalari; Ohangaron vodiysidagi qurama shevalari.

4- tip. Shimoliy o'zbek shevalari; Turkistondagi So'zoq, Chalaqo'rg'on qishloq shevalari.

5-tip. O'rta o'zbek; Qirq shevalari va janubiy o'zbek-laqay shevalari va Afg'onistondagi qipchoq o'zbeklari ham shu guruhga kiradi.

E.D.Polivanov o'zining bir qator ishlarida o'zbek shevalarining tasnifi hali mukammal emasligini qayd qilib, o'zbek tilshunosligi shevalarning detallashtiruvchi tasnifga zarur deb ko'rsatadi. Y.D. Polivanovning ayrim nazariy xulosalari to'g'ri emas, chunki u o'z tasnifida va boshqa tadqiqot ishlarida o'zbek shevalaridagi taraqqiyotni faqat faktorga bog'lab tekshiradi. O'zbek tili va uning shevalarida ro'y bergan o'zgarishlar tilning asrlar mobaynida o'z ichki taraqqiyot jarayonining natijasi ekanligini ko'rmaydi. Lekin uning yozib olgan daliliy materiallari, ayrim til hodisalariga bergan sharhlar juda aniq va hech qanday e'tiroz tug'dirmaydi. Bu jihatdan Y.D.Polivanovning o'zbek shevalarini o'rganishga bag'ishlangan ko'p ishlari o'zining sifati va ilmiyligi bilan ajralib turadi. Uning ishlari hozirgi kunda ham o'zbek shevalarini o'rganishga katta yordam bermoqda.²⁰

G'ozim Olim Yunusov tasnifi

Professor G'ozim Olim Yunusov o'zi to'plagan juda boy daliliy materiallarga suyanganda holda 1936-yili, Y.D. Polivanov tasnifidan keyin 1936- yilda nashr etilgan "O'zbek

²⁰. B.To'ychiboyev, B.Hasanov. "O'zbek dialektologiyasi". Toshkent. 2004-yil

lahjalarining tasnifida bir tajriba” nomli asarida o‘zbek shevalarini uch katta guruhga bo‘lib tasnif qildi va shu asosda tasnif holatini ham berdi.

1. O‘zbek-qipchoq lahjasi. 2. Turk-Barlos lahjasi. 3. Xiva-Urganch yoki o‘g‘uz lahjasi.

1. O‘zbek-qipchoq lahjasi. Bu lahjaga O‘zbekistonning Ohangaron, Mirzacho‘l, Samarqand, Zarafshon, Buxoro, Farg‘ona vodiysi, Qashqadaryo, Surxondaryo va boshqa hududlarda yashovchi j-lashgan shevalarning hammasi kiradi. O‘zbek-qipchoq lahjasi to‘rt shevaga: Qirq, Jaloyir-laqay, Qipchoq, Gurlan.

2. Turk-barlos lahjasi. Bunga hamma shahar va shahar tipidagi shevalarni: Toshkent, Qo‘qon, Namangan, Andijon, Marg‘ilon shaharlari va bu shaharlarning atrofida yashovchi o‘zbek shevalari kiritiladi. Bu lahja vakillari Samarqand, Buxoro, Qashqadaryo, Zarafshon vodiysining yuqori qismi, Chimkent, Sayram, O‘sh, O‘zgan shaharlari va uning atroflarida yashovchi o‘zbeklar shevalari ham shu lahjaga kiritilgan.

G‘ozi Olim bu lahjaning asosiy til xususiyatlarini hisobga olib, to‘rt guruhga bo‘ladi.

1. Sayram-Chimkent shevasi. Bu lahja o‘z ichiga Xiva, Xonqa, G‘azovot, Shohobod, Kat, Toshovuz, Eski Urganch, Yangi Urganch, Hazorasp, To‘rtko‘lda yashovchi o‘zbek shevalarini oladi. Bu shevaning o‘ziga xos xususiyatlari alohida berilmagan.

2. Toshkent-Xos shevasi. Bu shevaning asosiy xususiyatlari: tushum kelishigi qo‘shimchasi -t bilan tugagan so‘zlardan keyin -ti:tti. Shuningdek, bu qo‘shimcha so‘z oxirida assimillatsiyaga uchrab, oldidagi undoshga moslashadi: biz-bizzi, istak fe‘li yasovchi -luk: kelayluk. Hozirgi zamon davom fe‘li qo‘shimchasi -votti. Shart fe‘lining ko‘pligi (1 shaxs) -vuz, -miz, 2 shaxs -yiz: bilsayiz. 1 shaxs o‘tgan zamon fe‘lining ko‘pligi -miza, -miz, -vuza, -vuz. 2 shaxs -i:z orqali yasaladi.

3. Andijon shevasi. Bu shevaning asosiy xususiyati tushum kelishigi qushimchasi -нь, -ni dan tashqari -ть, -ti, -дь, -di, tarzida keladi. Hozirgi zamon davom fe‘li -yap, -yəp, orqali yasaladi.

4. Namangan shevasi. Bu shevaning asosiy xususiyati hozirgi zamon davom fe‘li qo‘shimchasi -ut: kelutg‘man, bo‘lishmizi: kelmuttg‘man. Bu tasnif ham o‘zbek dialektologiyasi tarixida ancha yaxshi ishlangan. Tasniflardan biri bo‘lib hisoblanadi. Lekin bu tasnifda o‘zbek shevalarining asosiy xususiyatlari to‘la qamrab olinmagan, shevalarning lingvistik farqlarini ko‘rsatuvchi

belgilar berilmagan. Shuning uchun ham bu tasnifni olimlar o'z vaqtida tanqid qilgan (I.A.Batmanov tomonidan).²¹

A.K.Borovkov tasnifi

A.K.Borovkov o'zbek xalq shevalarini o'rganishda o'z hissasini qo'shib, xizmat qilgan olimlardan biri hisoblanadi. U o'zbek shevalarini ikki marta tasnif qilgan. Olimning birinchi tasnifi 1940-yil "O'zbek adabiyoti va san'ati" jurnalida "O noviy uzbekskom alfavite" degan maqolasida e'lon qilingan. A.K. Borovkov bu tasnifida o'zbek xalq shevalarini fonetik tomondan ikki guruhga bo'lib ko'rsatadi.

1) o-lashgan shevalar;

2) a-lashgan shevalar.

O-lashgan guruh shevasiga shahar shevalari va ular atrofidagi tuman shevalarini kiritdi (Toshkent, Samarqand, Buxoro, Kattaqo'rg'on, Andijon, Qo'qon, Marg'ilon, Qarshi, Jizzax).

A-lashgan guruh shevalariga esa singarmonizmni saqlagan shevalar kiritildi. Bu guruh o'zbek shevalari -y-lash va j-lash xususiyatlariga ko'ra ikkiga ajratiladi:

1) y-lovchi shevalar;

2) j-lovchi shevalar.

O'zbek dialekt va shevalarini guruhlashtirishda A.K. Borovkovning bu tasnifi haligacha o'z ahamiyatini yo'qotmagan. Lekin unda ham ba'zi kamchiliklar yo'q emas.

A.K.Borovkovning ikkinchi tasnifi 1953-yil O'zFA axborotlarining 5-sonida e'lon qilingan. Bu tasnif birinchi tasnifga nisbatan beqiyos darajada yaxshi tuzilgan. Chunki bunda o'zbek xalq shevalarining tarixiy taraqqiyotini fonetik, leksik, morfologik xususiyatlari hisobga olingan. Ana shularga ko'ra o'zbek xalq shevalarini 4 katta guruhga bo'lib ko'rsatgan:

1.O'rta o'zbek dialekti. Bu dialektga 2 guruh sheva kiritilgan:

a) O'rta O'zbekiston shevasi (Toshkent, Samarqand, Buxoro va Farg'ona tipidagi shevalar); unlilar miqdori 6-7 tadan iborat. So'zlarning birinchi va keyingi bo'g'inlarida ochiq o fonemasi ishlatiladi.

²¹. T.J.Enazarov va boshqalar. O'zbek dialektologiyasi. Toshkent. "Universitet". 2012.

b) Shimoliy o‘zbek shevasi (Chimkent, Sayram, Jambul, Marki va Janubiy Qozog‘istonning ba’zi bir o‘zbek shevalari). Unlilar 8 ta fonemadan iborat. Bu guruh shevalarda o o‘rnida a qo‘llanadi.

2. Shayboniy-o‘zbek yoki j-lovchi dialekt. Bunga hamma j-lashgan shevalar kiradi. Bu shevalarda unlilar 8-9 ta.

3. Janubiy Xorazm dialekti. Bunga Xonqa, Hazorasp, Shovot, Yangiariq, G‘ azovot, Sho‘raxon va unga yondosh bo‘lgan shevalar kiritilgan. Bu shevalarda unlilar soni 9 ta.

4. Alohida guruh shevalar. Bunga yuqoridan 3 ta guruhga kirmagan shevalar (Qorabuloq, Iqon, Mankent, Bog‘don) va “umlautli” (Namangan) shevalari kiritilgan.

Bu tasnif o‘zbek dialektologiyasi tarixida eng yaxshi tasniflardan biridir.

V.V. Reshetov tasnifi

V.V. Reshetov o‘zbek shevalarining tarixiy lingvistik xususiyatlarini va ayrim dialektlarga qardosh tillar (tojik, qozoq, qoraqalpoq, turkman) munosabatini hisobga olgan holda o‘zbek shevalarining tasnif sistemasini tuzdi. O‘zbek xalqi tarkibida tarixiy-lingvistik jihatdan bir-biridan ajraladigan (farq qiladigan) uch dialekt birligi mavjud (bu birlik o‘zbek, qozoq, uyg‘ur, turkman, qoraqalpoqlar sostavidagi turk qabilalarining aralashuvi tufayli ham paydo bo‘lgan).

Bu dialekt birliklari o‘z navbatida o‘zbek tili tarkibida uch lahjani, ya’ni qipchoq, o‘g‘uz, qorluq-chigil-uyg‘ur lahjalarini vujudga keltirdi. Bular hozirgi kunda ham o‘zbek tilining alohida lahjasi sifatida davom etib kelmoqda. Demak, o‘zbek tili uch turkiy komponentining birikishi natijasida vujudga kelgan:

1. Qorluq-chigil-uyg‘ur lahjasi hozirgi qardosh uyg‘ur tiliga yaqin bo‘lib, tojik tili bilan yaqin etnolingvistik munosabatda bo‘lgan.

2. Qipchoq lahjasi qardosh qozoq va qoraqalpoq tillari bilan yaqin.

3. O‘g‘uz lahjasi qardosh turkman tili bilan yaqin.

V.V. Reshetov o‘zining tasnifida har bir lahjaning o‘ziga xos tor dialektal xususiyatlari borligi ularni o‘rganish o‘zbek dialektologiyasining asosiy vazifalardan ekanini va bu shevalarning paydo bo‘lishi va rivojini o‘rganishga yordam berishini alohida ta’kidlab o‘tadi. Bu uch lahjaning o‘ziga xos xususiyatlari quyidagilardan iborat.

O‘zbek tilining qorluq-chigil-uyg‘ur lahjasi. Bu lahjaga Toshkent, Namangan, Andijon, Farg‘ona, Samarqand-Buxoro, Qarshi, Termiz, Jizzax, Kattaqo‘rg‘on kabi shahar va shahar tipidagi boshqa shevalar kiritiladi.

Uning asosiy spetsifik xususiyatlari quyidagilardan iborat:

- ch/t ning almashinishi chishla, tushti // chushtъ kabi.
- O‘zak va affikslarda so‘z oxiridagi k-q // g-g‘ undoshlarining saqlanishi: bundoq//bundog‘.
- Turli holatda ham k//x undoshlarining almashinishi, saqlanishi: toqqsan// toxsan.
- l//n undoshlarning almashinishi: koynek//koylek // koyney.
- To‘liq progressiv assimilyatsiya: tuzzi < tuzni, toshshi<toshni.
- Uyg‘ur tilining asosiy fonetik xususiyatlaridan biri “umlaut” bo‘lib, birinchi bo‘g‘inda kelgan quyi ko‘tarilish a /e unlilarining ikkinchi bo‘g‘inda kelgan yuqori ko‘tarilish u unlisi ta’sirida o‘tishidir.
- Qorluq-chigil-uyg‘ur lahjasiga kirgan ko‘pchilik shevalarda qaratqich va tushum kelishigi qo‘shimchasining bitta: -ni, -ti, -di, -li, -shi variantlari bilan kelishidir, otni min < otti min, uning daftari < uni daptari.

V.V. Reshetov tasnifida qorluq-chigil-uyg‘ur lahjasi quyidagi guruhga bo‘lingan.

- Farg‘ona guruhi: Namangan dialekti; Andijon-Shahrixon dialekti; O‘sh-O‘zgan dialekti; Marg‘ilon-Qo‘qon dialekti.
- Toshkent guruhi: Toshkent dialekti; Jizzax dialekti.
- Qarshi guruhi: Qarshi dialekti; Samarqand-Buxoro dialekti.
- Shimoliy o‘zbek guruhi: Iqon-Qorabuloq dialekti; Turkiston-Chimkent dialekti.

Y.Jumanazarov Hazorasp shevasining morfologik xususiyatlarini Honqa, Qirq, Toshkent shevalari, turkman tili va eski o‘zbek tili bilan qiyosan tahlil etadi. Masalan, mazkur shevada hozirgi zamon fe’li *goryat‘rman* tarzida ifodalansa, Toshkent shevasida esa *korvamman* tarzida aytiladi. Yoki Hazorasp shevasida kelasi zamon fe’li *aljaqman* turkman tilida *men aljaq* tarzida ifodalanadi.²²

²²Ражабов Н. Ўзбек шевашунослиги. -Т.: Ўқитувчи, 1996. -14 б.

Xorazm shevalarini maxsus tadqiq etgan F.Abdullayev turkiy tillarning tasnifida ham, aniq bir tilning shevalarini tasnif qilishda ham yolg'iz leksik materialga asoslanish kutilgan natijani bermasligini, faqat tilning boshqa yaruslari (fonetika, morfologiya, sintaksis) bo'yicha to'plangan materiallar bilan birgalikdagina ilmiy jihatdan ishonarli biror xulosaga kelish mumkin bo'ladi, degan fikrni ilgari suradi. Olim bu fikrni turkiy tillar bo'yicha A.N.Baskakov tasnifiga e'tiroz bildirib aytadi. Ma'lumki, A.N.Baskakov turkiy tillarni, asosan, leksik xususiyatlarini hisobga olib tasnif etgan.

F.Abdullayev o'g'uz lahjasining leksikasini ozarbayjon va turkman tili, qipchoq lahjasi va o'zbek adabiy tili bilan qiyosiy tarzda o'rganadi. O'rni bilan eski o'zbek adabiy tili manbalariga ham murojaat etadi. Xorazm shevalarida *arbig'* (pok, toza), *oram* (ko'cha), *kolk* (ot-ulov), *tuq* (mis ko'za) kabi so'zlar eski o'zbek adabiy tili yodgorliklari tilida mavjudligini aytib o'tadi. Olim o'g'uz lahjasiga oid qirqdan ortiq baliq turlarining nomini aniqlagan, shulardan faqat besh-oltitasigina o'zbek adabiy tilida mavjudligini ta'kidlaydi. Tadqiqotda baliq nomlarining yigirma beshtasining nomi va izohi qayd etilgan. Shuningdek, ishda baliq ovi bilan bevosita bog'liq o'g'uz shevasiga oid leksik birliklar ham tahlil etilgan.

F.Abdullayev turkiy tillar leksikasini tarixiy-qiyosiy aspektda o'rganish, birinchi navbatda, urug'dosh tillar bo'yicha, ayniqsa, jonli shevalar bo'yicha mukammalroq faktik materiallar to'plash lozim, deb hisoblaydi. Tadqiqotiga qarindosh-urug' nomlari (*akiz* — egizak; *bovak* — chaqaloq kabi); uzvlar nomi (*arn* — lab; *bag'ir* — jigar; *bur't//mur't* — mo'ylov kabi), odam va uning hayoti, tirikchiligi bilan bog'liq so'z-terminlar (*alchaq* — chaqqon, qobiliyatli, uddaburo; *ig* — og'riq; *ida* — jiyda kabi) lug'atini ilova qiladi.

⁵ Ғози Олим Юнусов. Ўзбек лаҳжаларининг таснифида бир тажриба. –Т.: Ўздавнашр, 1935. (лотин алифбосида).

⁶ Решетов В. В., Шоабдурахмонов Ш. Ўзбек диалектологияси. –Т.: Ўқитувчи, 1978.

⁷ Абдуллаев Ф. Ўзбек тилининг ўғуз лаҳжаси. –Т.: Фан, 1978; Ўзбек тилининг Хоразм шевалари. –Т.: Фан, 1964.

⁸ Жуманазаров Ю. Хазорасп шеvasининг морфологик хусусиятлар. –Т.: Фан, 1961.

⁹ Ишаев А. Қорақалпоғистондаги ўзбек шевалари. –Т.: Фан, 1977.

¹⁰ Аҳмедов А. Ўзбек адабий тили тарихида ўғуз унсури ва кўринишларининг қўлланиши: Филол. фан. ном.

... дис. автореф. –Самарқанд: СамДУ, 2006. –26 б.

¹¹ Тўйчибоев Б., Ҳасанов Б. Ўзбек диалектологияси. –Т: Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси, 2004. - Б. 99-109; Мирзаев М. Ўзбек тилининг Бухоро шеvasи. –Т.: Фан, 1969 –Б. 21-27; Шамсуддинов И. Қорқўл шеvasи лексикаси // Ўзбек шевалари лексикаси. –Т.: Фан, 1966. –Б. 430-439 ва бошқ.

¹² Ғози Олим Юнусов. Ўзбек лаҳжаларининг таснифида бир тажриба. –Т.: Ўздавнашр, 1935. (лотин алифбосида). –Б. 22.

¹³ Решетов В. В., Шоабдурахмонов Ш. Ўзбек диалектологияси. –Т.: Ўқитувчи, 1978. – Б. 42.

¹⁴ Жуманазаров Ю. Хазорасп шеvasининг морфологик хусусиятлар. –Т.: Фан, 1961. –Б. 28.

A.Ahmedov “O‘zbek adabiy tili tarixida o‘g‘uz unsur va ko‘rinishlarining qo‘llanishi” tadqiqotida *o‘g‘uz unsur (element)lari* va *o‘g‘uz ko‘rinishi* terminlarini qo‘llaydi va bu terminlar ifodalaydigan tushunchalarga izoh beradi. Uning fikricha, *o‘g‘uz unsur (element)lari* turkiy tillarning tipologik xususiyatlariga ko‘ra o‘g‘uz guruhiga xos bo‘lgan, biroq o‘zbek adabiy tilida shu ko‘rinishda me‘yorlashgan hodisadir. *O‘g‘uz ko‘rinishi* esa o‘zbek yozma manbalarida me‘yoriy qarluqcha shakllar bilan yonma-yon o‘g‘uzcha lisoniy hodisalarning qo‘llanishidir. Unsur va ko‘rinish kat’iy tarixiy tushuncha bo‘lib, ma’lum bir davrda ko‘rinish bo‘lgan hodisa boshqa bir davrda unsur bo‘lishi mumkin yoki ma’lum bir davrda unsur bo‘lgan hodisa boshqa bir davrda ko‘rinish bo‘lishi mumkin. Jumladan, *demoq* o‘g‘uzcha unsuri XIII-XVIII asrlarda o‘g‘uzcha ko‘rinish edi, hozirgi o‘zbek adabiy tili uchun esa bu o‘g‘uzcha unsur mavqeyini egalladi.¹⁵

Ma’lumki, F.Abdullayevning “XV asr o‘zbek adabiy tilining dialektal asoslari masalalari” asarida o‘zbek adabiy tilida o‘g‘uz ko‘rinishlarining saqlanishiga asosiy sabablardan biri aruzga asoslangan o‘zbek nazmining vazn va qofiya talablari ekanligi qayd etilgan. A.Ahmedov ana shu fikrga asoslanib o‘zbek yozma yodgorliklari tilidagi o‘g‘uz unsur va ko‘rinishlarini tahlil etadi va XV-XIX asr o‘zbek nazmida o‘g‘uz unsur va ko‘rinishlari, asosan, vazn va qofiya talablari asosida qo‘llanilgan, degan xulosani beradi¹⁶.

Tadqiqotlarda o‘g‘uz lahjasi va shevasining eng muhim fonetik xususiyatlari sifatida quyidagilar ifodalangan: 1) juft unlilar mavjud, *i* (til oldi) va *ɨ* (til orqa), *ə* (til oldi) va *o* (til orqa), *a* (til orqa) va *ə* (til oldi) mustaqil fonemalardir; 2) qisqa va cho‘ziq unlilar farqlanadi, ularning miqdori o‘n etti- o‘n sakkizta: *at* — *a:t*, *ot* — *o:t* kabi; 3) so‘z boshida *t* va *k* tovushlari jaranglashadi: *dil* (til), *gel* (kel) kabi; 4) singarmonizmning uch qonuniyati ham amal qiladi; 5) “bo‘l” fe‘lining boshidagi *b* tovushi tushib qoladi; 6) sonor *m* fonemasi o‘rnida *b* fonemasi bo‘ladi: *men* — *ben*, *ming* — *bing* kabi; 7) ayrim so‘zlarda portlovchi, jarangli *b* tovushi o‘rnida sirg‘aluvchi, jarangli *v* tovushi qo‘llaniladi: *bor* — *var*, *ber* — *ver* kabi; 8) tor unlilardan oldin til o‘rta *y* tovushitushib qoladi: *yil* — *il*, *yilon* — *ilon* kabi va h.k.

O‘g‘uz lahjasi va shevasining eng muhim morfologik xususiyatlari sifatida esa quyidagilar ifodalangan: 1) kelasi zamon shakli *-jak / -jək* qo‘shimchasi bilan ifodalanadi; 2) istak fe‘li shakli *-li* qo‘shimchasi bilan ifodalanadi; 3) qaratqich kelishigi qo‘shimchasi undosh bilan tugagan so‘zlardan keyin *-ıñ // -iñ* shaklida ishlatiladi: *qolıñ* (qo‘lning), *gəmiriñ* (ko‘mirning) kabi; 4) jo‘nalish kelishigi qo‘shimchasi *-a / -ə, -na / nə* shakllari bilan qo‘llaniladi: *qolıma* (qo‘limga), *gəmirə* (ko‘mirga), *yuzinə* (yuziga) kabi; 5) sanoq sonlarda geminastiya yo‘q: *iki* (ikki), *sakiz* (sakkiz) kabi va boshqalar.

Xulosa sifatida aytish mumkinki, o‘g‘uz tillari (yoki G‘arbiy turk tillari) va shevalarining o‘zbek adabiy tilining shakllanishi hamda taraqqiyotidagi o‘rnini to‘g‘ri

baholash, ularning muhim til xususiyatlarini tadqiq etish, o'g'uz shevalari materiallarini to'plash, izohlash, yangi o'zbek adabiy tili davri va hozirgi o'zbek adabiy tilida mazkur sheva elementlarining qo'llanish sabablarini tahlil etish o'zbek tilshunosligi oldidagi muhim vazifalardan biridir.

XALQ SHEVALARI FONETIKASI

Reja:

1.Xalq shevalaridagi unli fonemalar va ularning qisqacha tavsifi.

2.Xalq shevalaridagi undosh fonemalar va ularning qisqacha tavsifi.

Xalq shevalarini ilmiy-nazariy jihatdan o'rganish uchun uning unlilar tuzilishini bilish juda zarurdir. Qarluq-chigil-uyg'ur lahjasida unli tovush uyg'unligi yoki ohangdoshlik (singarmonizm) hodisasi juda kam uchraydi. Shuning uchun ham ulardagi unlilar miqdori ko'p emas, ular 6 – 8 tadan oshmaydi.

Jumladan Toshkent shevasida 6 ta unli bor : Ё, Ў, е, э, u, o.

Namangan shevasida 8 ta : Ё, э, Ў, a, o, u, e, .

Marg'ilon shevasida 7 ta unli bor : Ё, э, Ў, a, o, u, e.

Qipchoq shevalarida 10 ta unli fonema qo'llaniladi: a-ə, o-ə, y-y, ы-и, Ў - e

Bu shevalarda unlilar ohangdoshligi saqlangan.

Unli fonemalar tasnifini quyidagi sxemada ko'rishimiz mumkin:

Tilning ko'tarilish o'rniga ko'ra		Til oldi		Til orqa	
Lablar ishtirokiga ko'ra		Lablanmagan	Lablangan	lablanmagan	Lablangan
Tilning ko'tarilish darajasiga ko'ra	Yuqori ko'tarilish (tor)	И yoki Ё	Y	Ы yoki Ъ	Y
	O'rta ko'tarilish (yarim tor)	E, Э, Ё	Ə		O

	Quyida ko'tarilish (keng)	Ә		A	Ў
--	------------------------------	---	--	---	---

Ko'rinadiki, sxemadagi 12 katakchadan faqat ikkitasi bo'sh qolgan, bular o'rta ko'tarilish, lablanmagan orqa qator va quyi ko'tarilish, lablangan old qator unlilar katakchasidir. Haqiqatan ham, o'rta ko'tarilish, til orqa lablanmagan va quyi ko'tarilish, til oldi lablangan unlilar mustaqil fonema sifatida bizga ma'lum bo'lgan o'zbek shevalarida yo'q.

Unli fonemalar tavsifi

Ъ fonemasi til oldi, lablanmagan qisqa unli fonema bo'lib, quyidagi so'zlarda uchraydi:

1. Til oldi undoshlaridan oldin bir bo'g'inli so'zlarning boshida kelganda: ъch, ъsh, ъl.
2. Yoriq bo'g'inli so'zlarda: съз, бъл, съdra, съг, жъзә.
3. Til orqa undosh fonemalar g va k bilan yonma-yon kelganda: кър, кътъb, къshкъnә.
4. Jarangsiz undoshlardan so'ng kelganda: chъqtъ, ъshтъ, kettъ, ottъ, yetтъ.

И fonemasi til oldi, lablanmagan unli bo'lib, ohangdosh o'zbek shevalarida mustaqil holda qo'llaniladigan yumshoq unli fonemadir: Тиш, кийим, китәp v.h.

Ы fonemasi til orqa, lablanmagan qattiq unli bo'lib, barcha turkiy tillarda uchraydi. Uning til oldi va yumshoq varianti **И** fonemasidir. Bu unli fonema ham ohangdosh o'zbek shevalarida asosiy fonema sifatida ishlatiladi. Masalan: atашымың aldyga bardы, qachan журып ketti.

U fonemasi tor, til orqa lablangan unli fonema bo'lib, so'zning har bir bo'g'inida kelishi mumkin:

1. So'zning birinchi bo'g'inida: suvъsh, usmъn, ulәr, shuvъq.
2. So'zning ikkinchi bo'g'inida: nъvut, ulug'.

e fonemasi lablanmagan tor unli fonema bo'lib, tilning o'rta qismida hosil qilinadi: ketъrdъ, terә, hech, keldъ, telpәk, tekshъrdъ.

So'zning boshida kelganda, **Ә** unlisiga yaqin talaffuz etiladi: yetъg, yeshъk, yerкә.

Soʻzning oxirida [e] unli fonemasining qoʻllanilishi juda ham chegaralangan boʻlib, yuklamalarda keladi. Bu xususiyat Toshkent guruhidagi shevalar uchun xosdir : keldʻ- de, бкɾɾvuz- de, ishlaybiz- de. e fonemasi toʻliqsiz feʼl shakllarida kelganda tushib qoladi: yorgʻaydi-yoʻrgʻa edi , бкɾgʻləydi-bogʻlar edi, tureydi-turar edi.

E fonemasi til oldi, lablanmagan unli boʻlib, soʻzlarning birinchi va ikkinchi boʻgʻinlarida koʻproq ishlatiladi. Lekin soʻzning oxirgi boʻgʻinida kelmaydi. Masalan : eger, erkən, mehnat || meynet, eshik, bedə kabi.

Bu fonema boshqa unlilar bilan almashini keladi: **E || Ə**: kema - kəmə; Toshkent-Tɾshkən v.h.

O fonemasi yarim tor lablangan unli fonema boʻlib, tilning orqa qismida hosil boʻladi. U soʻzning boshida koʻproq keladi, oxirida esa qoʻllanmaydi . Oʻzbekistɾn, oʻtip, oʻtkən.

O fonemasi oʻgʻuz shevasida: qoy baqmaqa getgan.

O fonemasi qipchoq shevasida: oraq жоgʻalыр qavды.

Ə fonemasi til oldi, lablangan unli fonema boʻlib, qipchoq va oʻgʻuz guruhlariga shevalariga xosdir.

Masalan : kəzi kərməydi , bəlim ikkiga bəlinip ketti, gər, məl kabi

Ə fonemasi til oldi, lablanmagan keng unli fonema boʻlib, u birinchi va soʻnggi boʻgʻinlarda qoʻllaniladi: əyt, əstə, tuvvə, pəxtə, pəbrikə .

Hozirgi oʻzbek adabiy tilidagi ochiq **O** bilan aytiladigan baʼzi soʻzlar shevalarda ə bilan talaffuz etiladi: əlmə-olma, ədət-odat, əynə-oyna .

ɾ Fonemasi keng,lablanmagan til orqa unli fonema boʻlib shevalarda kam oʻzgarishga uchraydi : qʻshlɾgʻ , hɾv , mɾvʻn , mɾrt .

Shevalardagi **ɾ** unlisi quyidagi hollarda qoʻllaniladi :

1.Yopiq bir boʻgʻinli soʻzlarda:

ɾt, mɾl, bɾsh, mɾy, ɾch .

2. Ikki boʻgʻinli soʻzlarda: gʻllɾ , gɾd, qɾzɾr, ɾbɾ.

3.Koʻp boʻgʻinli soʻzlarning turli boʻgʻinlarida: bɾzɾr, qirɾtɾnə, chɾrvɾr, Səmərqɾn, hisɾt .

4. Lablangan v va b undosh tovushlari bilan yonma-yon kelganda: yivɾrdi, bɾxtim, vɾx, buzɾv, me:mɾn.

5. **ʁ** fonemasi til orqam undosh tovushlar hisoblangan q, k, x, gʻ undoshlari bilan yonma-yon kelganda: qishlʁq, ishtirʁk, shund ʁgʻ.

6. Feʻlning harakat nomi shakli, shuningdek, sifatning qiyosiy daraja shakli uchun ham ə unli fonemasi emas, balki ʁ unlisi qoʻllaniladi: ketirmʁq, kelmʁq, durustrʁq, chollamʁq.

7. Shevada aniq hozirgi zamon feʻlining qoʻshimchalarida ham ʁ fonemasi keladi: kevʁtsiz, oqivʁtti, ʁʁtti.

Oʻzbek shevalaridagi undosh fonemalar, asosan, adabiy tildagi holatga mos keladi. Unda hozirgi adabiy tildagi f, j undoshlari qoʻllanilmaydi, f - p bilan almashinib keladi. F undoshi fors, arab va rus tili orqadi kirib kelgan baʻzi bir soʻzlardagina keladi. Qipchoq guruhini tashkil etuvchi shevalarning ayrimlarida x tovushi oʻrnida q, boshqa bir xildagi shevalarda esa q undoshi oʻrniga keladi.

Ayrim undosh fonemalarning tavsifi

B fonemasi jarangli undosh tovush boʻlib, labning bir-biriga jiplashuvidan hosil boʻladi: bizə, boltək, qirbiləq. Bu undoshning boshqa undosh tovushlarga oʻtishi ham koʻzga tashlanib turadi:

a) b > p ga oʻtishi: tabib - təyip; Buxoro - pixʁə.

b) b > v ga oʻtishi: qobil – qʁvil; hisobot – hisʁʁt.

v) b > m ga oʻtishi: buni – muni; bunga-mungə.

g) soʻzning oʻrtasida keladigan **b** undosh tovushi **y** tovushiga oʻtadi va tabib soʻzi teyip deb qoʻllanadi.

V lab fonemasi boʻlib, lablarning bir-biriga yaqinlashuvidan hosil boʻladi. mʁvin, əlpəvit, Qurvʁn.

Shevada v fonemasining gʻ va g oʻtishi uchraydi. Quvib–qugʻʻp, dev–dig, yuvib–yugʻip. (qoruq–chigil–uygʻur).

G fonemasi yumshoq tanglay bilan til orqam qismining bir-biriga jiplashuvidan hosil boʻladi. Kerak–kərəg, tik–tig; baʻzan uning aksi boʻladi: Astagina–stəyinə, tegirmon–tiyirmʁn, menga–menə.

D fonemasi jarangli til oldi undosh tovushi boʻlib, tilning uchi bilan pastki tishning bir-biriga jiplashuvidan paydo boʻladi. U soʻzning har bir oʻrnida kelishi mumkin. Oʻzbek adabiy tilida

soʻzning oxiridagi **d** jarnglisi shevada jarangsizlashib, **t** tovushiga oʻtadi: Nobud–nɔvut, sud–sut, Ahmad–Əhmət, Ziyod–ziyɔt.

Bu jarangli undosh tovushi soʻzning oxirida kelganda, talaffuz etilmasdan tushirib qoldiriladi: baland–bələn, Samarqand–Səmərqən.

Ж fonemasi jarangli undosh tovushi boʻlib, tilning oldida hosil boʻladi va koʻproq soʻzning boshida hamda oʻrtasida keladi: жуп, тəжрибə, жəмəхət.

J fonemasi esa sirgʻaluvchi undosh tovush boʻlib, oʻzlashtirilgan soʻzlarda uchraydi: jurnəl, əjdərho, mujdə.

OʻZBEK SHEVALARIDAGI FONETIK QONUNIYATLAR

REJA:

1. Singarmonizm va umlaut.
2. Kombinator oʻzgarishlar.
3. Pozitsion oʻzgarishlar.

Singarmonizm. Singarmonizm lotincha unlilarning uygʻunlashuvi demakdir. Taniqli tilshunos I.A.Bogoroditskiyning fikriga koʻra, singarmonizm unlilar uygʻunligi, lekin qisman undoshlarga ham taalluqlidir. Singarmonizm qonuni ikki sifat koʻrinishiga ega:

1. Lingval yoki palatal (tanglay) singarmonizmi.

Bu qonuniyatga koʻra, soʻzning dastlabki boʻgʻinida old qator unlilar qatnashgan boʻlsa, keyingi boʻgʻinlarda ham old qator unlilar ishtirok etadi, soʻzning dastlabki boʻgʻinida orqa qator unlilar ishtirok etsa, keyingi boʻgʻinlarda ham orqa qator unlilar qatnashadi.

Bu qonuniyat faqat shahar va shahar tipidagi shevalarda amal qilmaydi, yaʼni soʻzning dastlabki boʻgʻinida **a, y, o, ы(ь)** unlilaridan biri qatnashsa, keyingi boʻgʻinlarda ham shu unlilar keladi va soʻzda **q, gʻ, x** chuqur til orqa undoshlari ishtirok qilishi mumkin, aksincha soʻzning dastlabki boʻgʻinida **ə, e, и(ь), ə, y** unlilaridan biri qatnashsa, keyingi boʻgʻinlarda ham shu unlilar keladi, bunda **k, g** undoshlari kelishi ham mumkin.²³

²³ S.Ashirboyev. Oʻzbek dialektologiyasi. Toshkent, 2011-yil

Labial singarmonizm. Bu qonuniyat aksariyat turkiy tillarda amal qiladi, ayniqsa, qirg'iz tilining "temir qonuni" hisoblanadi. U o'zbek tili va uning shevalarida qisman amal qiladi.

Bunga ko'ra, so'zning dastlabki bo'g'inida old qator lablangan unli ishtirok etsa, keyingi bo'g'inlarda ham old qator lablangan unli qatnashadi, aksincha, so'zning dastlabki bo'g'inida lablangan orqa qator unli ishtirok etsa, keyingi bo'g'inlarda ham orqa qator lablangan unli qatnashadi.

O'zbek shevalarida lab ohangi qonuni so'zlarning dastlabki ikki bo'g'inida qayd qilinishi xarakterlidir, uchinchi va to'rtinchi bo'g'inlarda siyrak uchraydi: *syūynchʷ, koryndʷ*. Namangan shevasida *boluptu, korypty* va boshqalar.

Labial singarmonizm. Bu qonuniyat aksariyat turkiy tillarda amal qiladi, ayniqsa, qirg'iz tilining "temir qonuni" hisoblanadi. U o'zbek tili va uning shevalarida qisman amal qiladi. Bu qonuniyatga ko'ra, so'zning dastlabki bo'g'inida old qator lablangan unli ishtirok etsa, keyingi bo'g'inlarda ham old qator lablangan unli qatnashadi, aksincha, so'zning dastlabki bo'g'inida lablangan orqa qator unli ishtirok etsa, keyingi bo'g'inlarda ham orqa qator lablangan unli qatnashadi. O'zbek shevalarida lab ohangi qonuni so'zlarning dastlabki ikki bo'g'inida qayd qilinishi xarakterlidir, uchinchi va turtinchi bo'g'inlarda siyrak uchraydi: *suyunch'*, *kerund'*. Namangan shevasida *boluptu, koruptu* va boshqalar.

Shevalarda ayrim yuklamalar, qo'shimchalar singarmonizmga bo'ysunmasligi mumkin, uning o'ziga xos qonuniyatlari bor. Singarmonizm qonuniyati ayni zamonda unlilar assimilyatsiyasi deb ham yuritiladi. Umlaut. Bu qonuniyat fanda unlilarning refessiv assimilyatsiyasi deb ham yuritiladi. Bu qonuniyatga ko'ra affiksdagi old qator unlisi asosdagi (u aksariyat hollarda bir bo'ginli bo'ladi) orqa qator unlisini o'z xarakteriga moslashtirib oladi. Bu qonuniyat Namangan, O'sh shevalarida, qisman o'zbek adabiy tilida qayd qilinadi.²⁴

Shevalarda ayrim yuklamalar, qo'shimchalar singarmonizmga bo'ysunmasligi mumkin. Masalan: qipchoq shevalarida **barag'añ** (bora qol), **keləg'añ** (kela qol) –**g'añ** affiksining varianti bo'lmaganligi uchun u singarmonizmga bo'ysunmaydi va h.k. Buning o'ziga xos qonuniyatlari bor. Singarmonizm qonuniyati ayni zamonda unlilar assimilyatsiyasi deb ham yuritiladi.

Umlaut. Bu qonuniyat fanda unlilarning regressiv assimilyatsiyasi deb ham yuritiladi.

²⁴.S.Ashirboyev. O'zbek dialektologiyasi. Toshkent, 2011-yil

Bu qonuniyatga ko'ra, affiksdagi old qator unli asosdagi (u aksariyat hollarda bir bo'g'inli bo'ladi) orqa qator unlini o'z xarakteriga moslashtirib oladi: **son – sənə, йоsh – йəshə.**

Bu qonuniyat Namangan, O'sh shevalarida, qisman o'zbek adabiy tilida qayd qilinadi. Namangan shevalaridan misollar; **мол – mələm, сол – sələsh, нок – nəkə, тэй - təйh.**

Assimilyatsiya. Odatda assimilyatsiya unli va undoshlar tizimida baravar qayd qilinadi, lekin ko'proq undoshlar bilan bog'liq fonetik qonuniyatdir. Assimilyatsiya dastlab progressiv va regressiv assimilyatsiyaga, so'ng to'liq va to'liqsiz assimilyatsiyaga bo'linadi.

Progressiv assimilyatsiyada oldingi tovush keyingi tovushni o'ziga singdirsa, regressiv assimilyatsiyada keyingi tovush oldingi tovushni o'ziga o'xshatadi.

To'liq assimilyatsiyada o'zaro bir-biriga singib ketadigan tovushlar tushuniladi. Misollar: **қилъ** (*Qarshi, Shahrizabz sh.*, ad. orf. *oldi*.), **суvнъ** (*Toshk.* Ad. orf. *suvni*), **боддъ** (*bo'ldi - Shahrizabz*). To'liqsiz assimilyatsiyada tovushlar aynan bir-biriga singmaydi, balki jarangli-jarangsizlik va boshqa holatlarga ko'ra qisman o'xshab ketishi mumkin: **oshgan - ʻshkən, ishga || ʻshkə**(*Tosh.*), **бъздъ**(*bizni/bizning-Toshk. vil. va boshq.*), **əzъmnən**(o'zimdān –Xorazm.) To'liq regressiv assimilyatsiya: **gərgəmmə(n)** (*Xorazm*). **əlləs**(*atlas-Samarqand*)

Dissimilyatsiya. so'z tarkibidaga undoshlarning boshqa tovush ta'sirisiz tovush variantiga ega bo'lishi dissimilyatsiyadir: **zarar - zəlar, devor – devɔl, ənjɔl - ənjir,**

Sandhi. Bunda ikki so'zning talaffuzi jarayonida oldinga so'z nihoyasidagi undosh keyingi (boshlanuvchi so'z) tovushga moslashadi: **mag'an ber || mag'amber** yoki dastlabki so'zning oxirgi tovushi (keyingi so'z unli bilan boshlansa) jaranglashadi: **bələk adam II bələgadam, hayron bo'ldim - həyrɔm bolləm.**

Spirantizatsiya. Nutq jarayonida portlovchi tovushning sirg'aluvchi variantiga ega bo'lishi spirantizatsiyadir: **yubordi//djuvərdъ** (qipchoq), **sabr qildi//savьr qьldъ** (Xorazm) .

Spontan o'zgarishlar (jaranglashish). U biror tovush ta'sirida yuz bermaydi, balki shevaning tarixiy rivojlanishi bilan bog'liqdir: suyak (ad. til) - **сүйəг** (Namangan), **qarg'a** (ad. til) - **g'arg'a** (qipchoq),

Metateza: qipchoq shevalarida: **pəйrət**//faryod, **qoңshi**//qo'shni, **qyrmysqa** (qumursqa).

Reduksiya: k(ɔ)sh(ɔ), ket(ɔ)vur, Shər(ɔ)ɔ

Eliziya: bo:sah(l), be:sah(r).

Unlilarning orttirilishi: qipchoq shev. *ɫaɪ̯* (loy), *lapʲ* (lof).

Undoshlarning orttirilishi: *haɪ̯van* (ayvon), *dyvchar* (duchor-qipch.), *neɪ̯chə* (necha).

Unlilarning birlamchi, ikkilamchi va emfatik cho‘ziqliklari.

Birlamchi cho‘ziqlik. Turkiy tillarning dastlabki davrlarida so‘zlarning birinchi bo‘g‘inida unlilar cho‘ziq talaffuz etilgan. Bunday cho‘ziqlik boshqa tovush ta‘sirida yuz bergan emas, balki qadimgi turkiy tilning tabiati bilan bog‘liqdir. Unlilarning bunday cho‘ziqligi hozirgi Xorazm, Forish va shimoliy o‘zbek shevalarida saqlanib qolgan: *tu:sh*, *a:d*, *ba:sh*, *dy:z*. *du:rʲ* va boshqalar. Aslida bu kabi unlilar cho‘ziqligi urg‘uning dastlabki bo‘g‘iniga tushishi xususiyati bilan bog‘langan. Bunday cho‘ziqlik birlamchi cho‘ziqlik deyiladi.²⁵

Ikkilamchi choziqlik. Yondosh kelgan undosh tovushning nutqda talaffuz qilinmasligi natijasida unli tovush cho‘zilishi mumkin: *səndy:*, *o r t ɔ:* (*Toshk.o‘rtoq*) **bo:(boʻl)**, **a:** (ol - shim.o‘z. shev.), Namangan shevalarida; *te:məs*(*tegmas*), *lə:lə:*(*laylak*). Bunday cho‘ziqlik ikkilamchi cho‘ziqlik deyiladi.

Uchlamchi cho‘zoqlik. Emfatik cho‘ziqlik hozirgi-kelasi zamon fe‘llarida uchraydi, ya‘ni bu fe‘l shaklida qatnashadigan ravishdosh ko‘rsatkichi - ə va boshqa shakllarda ishtirok etgan ə unlisi odatdagidan ko‘ra cho‘ziq (ikkilangan cho‘ziqlik) talaffuz qilinadi yoki uning bo‘lishsiz shaklida «y» undoshi tushib qolishi ham mumkin va bo‘lishsizlik affiksida ə unlisi ham ikkilangan cho‘ziqlikka ega bo‘ladi: *bʲlmə::ɯma::* (*bilmayman*), *bomə::dʲ* (*bo‘lmaydi*), *mə: ətmə::mə* (*men aytmayman*), *sə: bilmə::sə:* (*sen bilmaysan*)

Diftonglar. Singarvonizimli shevalarda(qipchoq, o‘g‘uz lahjalari) diftong hodisasi uchraydi. Adabiyotlarda uning ikki turi to‘g‘risida ma‘lumot beriladi, ya‘ni so‘z boshida va so‘z ichida(o‘rtasida, oxirida) qollanishi aytiladi.

O‘zbek shevalarida diftongning qollanishida shunday jarayon yuz beradi: talaffuzda tovush ekskursiyasida boshqa tovush (hozirgi o‘zbek tilida **i, y, v** unlilari, transkripsiyada **ɪ, ʏ, ʋ**) unsurlari qoshiladi va to‘xtam hamda rekursiyada asosiy tovush (unli tovushlardan biri) talaffuzi saqlanadi.

²⁵. S.Ashirboyev. O‘zbek dialektologiyasi. Toshkent, 2011-yil

Qipchoq shevalarida bu fonetik hodisa ko‘proq, o‘g‘uz shevalarida kamroq bo‘lsa-da, qo‘llanishda bor: *ʷekʷnchʷ ʷeshkʷ, : ʷekʷ, ʷoʷnap*. Diftongning ikkinchi turiga ko‘ra, artikulyatsiyada ekskursiya va to‘xtamda asosiy tovush talaffuz etiladi-da, rekursiyada y(transkripsiyada *ʷ*) tovushi orttiriladi: *tʷʷsh* (tush), *sʷʷt* (sut).

O‘zbek shevalarida quyidagi diftonglar qayd qilinadi:

ʷe : *ʷekʷ* (ikki), *ʷenə*(ena), *ʷelʷv* (ellik).

ʷo : *ʷorta* (o‘rta), *ʷoʷla* (o‘yla).

ʷθ : *ʷordək*(o‘rdak), *ʷət*(o‘tmoq).

ʷo : *ʷon* (o‘n), *ʷoʷ* (uy).

ʷʷ : *kʷʷz* (kuz), *kʷʷt* (kutmoq)

ʷʷ//ʷʷ: *tuʷʷt* (titmoq), *qʷʷz* (qiz).

Kontrast (juft) unlilar: singarmonizmni saqlagan o‘zbek shevalarida unlilar old qator va orqa qator mavqelarga (pozitsiyalarga) ega bo‘ladi. Ular quyidagilar: **и - ы, ь - ь, θ - θ, ʷ - ʷ, а / ɔ - ə**. Bundan faqat **e(e)** unlisigina mustasno.

Tovush mosligi. O‘zbek shevalaridagi so‘zlarni boshqa sheva va adabiy til bilan qiyoslaganda, shunday fonetik holatlar ko‘zga tashlanadiki, bir so‘z ayni ma‘nosini saqlagan holda ulardagi ayrim unli yoki undosh tovushlar farq qiladi, lekin u ma‘noning mosligiga putur yetkazmaydi: *toppʷ*’ (Toshkent) - *doppʷ*’ (ad.til), *kel* (ad.til) - *gəl* (Xorazm), *togʷrʷ* (Toshkent) - *do:rʷ* (Xorazm), *yoʷl* (Toshk.) – *djoʷl* (qipchoq), *shu* (ad. til)- *sho* (qipchoq), *choy* (ad. til) - *chəy* (qipchoq) *bədənə* (Turkiston) – *bedana* (ad. til) Bu kabi so‘zlardagi t/d, k/g undoshlari mosligi namoyon bo‘ladi. Bu, ayniqsa, arab tilidan o‘zlashgan so‘zlarda o‘ziga xos xususiyatga ega bo‘ladi. Arab tilidagi ayn harfi bilan ifoda etiladigan tovush **gʷ** undoshiga mos keladi: *səgʷət, shəgʷər* (soat, she‘r. Toshk.).

Takrorlash uchun savollar:

- 1.Qarluq-chigil-uyg‘ur lahjasidagi shevalarda qaysi unlilar qatnashgan?
- 2.Qipchoq lahjasidagi unlilar qanday sifatlarga ega?
- 3.O‘g‘uz lahjasidagi unlilarning xususiyatlarini ko‘rsatib bering.
- 4.O‘zbek shevalaridagi unlilar qanday xususiyatlarga ega?

5. Singarmonizm nima, uning qanday turlari bor?

7. Unli va undoshlar bilan bog‘liq yana qanday qonuniyatlarni bilasiz?

8. Unlilar cho‘ziqligining qanday sifat turlari bor?

9. Diftong va diftongoid nima?

10. Kontrast unlilar deganda nimani tushunasiz?

Tayanch tushunchalar:

Vokalizm [vocalizm]- unlilar tizimi.

Konsonantizm[konsonantizm] - undoshlar tizimi..

Fonetik qonuniyat [phonetic laws]- o‘zbek shevalarida amal qiladigan tovush talaffuzi va u bilan bog‘liq holda yuz beradigan fonetik hodisalar.

Singarmonizm [singarmonizm]- unlilar uyg‘unligi.

Lingval singarmonizm[lingual singarmonizm] - old qator va orqa qator unlilar uyg‘unligi.

Assimilyatsiya[assimilation] - unli va undoshlarning o‘xshab ketishi yoki bir-birlariga singishi.

Dissimilyatsiya [dissimilation]-undosh tovushlardagi noo‘xshashlik

Unlilar cho‘ziqligi [length of vowels]- unlilarning boshqa tovush ta’sirida va uning ta’sirisiz cho‘zilishi.

Diftong va diftongoid [diphthong and diphtongoid]- bir tovushda ikkinchi bir tovush ekskursiyasining bo‘lishi.

Kontrast unli [Contrast vowel]- old qator va orqa qator xususiyatlariga ko‘ra zidlangan unlilar.

O‘ZBEK SHEVALARI LEKSIKASI

Reja:

1. O‘zbek shevalarining lug‘at tarkibi.
2. Shevalarga xos bo‘lgan so‘zlarning semantik xususiyatlari.

O‘zbek shevalari o‘zbek tilining mahalliy ko‘rinishi sifatida undagi mavjud bo‘lgan aksariyat qatlamlarni o‘zida birlashtiradi, binobarin, o‘zbek tili lug‘at qatlamlari quyidagacha bo‘ladi:

Umumturkiy so‘zlar

O‘zlashgan so‘zlar: arab tilidan o‘zlashgan so‘zlar; fors tilidan o‘zlashgan so‘zlar; rus tili va u orqali o‘zlashgan so‘zlar.

O‘zbek tili sharoitida yaratilgan so‘zlar.

Shevalarga xos bo‘lgan so‘zlar.

Umumturkiy so‘zlar aksariyat turkiy tillarda va shevalarda qo‘llanadi hamda ular o‘zbek shevaparida adabiy tildagi talaffuzini saqlashi ham mumkin yoki kuchli va kuchsiz fonetik o‘zgarishga uchrashi ham mumkin. Bunga **yer, suv, esh, ish** va boshqa turli sohalarga oid so‘zlar taalluqlidir. Shevalar lugat tarkibining salmoqli qismini umumturkiy so‘zlar tashkil etadi.

Arab, fors-tojik, rus tilidan o‘zlashgan so‘zlar shevalarda, asosan, fonetik qo‘laylashtirilgan holda iste‘molda bo‘ladi. Ilmiy-tadqiqot ishlari natijalari shuni ko‘rsatadiki, shevalar lugat tarkibida forsha-tojikcha so‘zlar ko‘proq arabcha so‘zlar unga nisbatan kamroq, ruscha-baynalmilal so‘zlar juda kam uchraydi. Bu esa bunday so‘zlarning o‘zlashish jarayoni ko‘proq vaqt talab qilishi bilan bogliq ekanini ko‘rsatadi.

O‘zbek tili tarixiy taraqqiyoti davomida turkiy va turkiy bo‘lmagan til unsurlari negizida yangi so‘zlar ham yasalgan Ularning asosiy qismi boshqa tillarga, lekin yasovchi unsuri o‘zbek tiliga oid bo‘ladi va u yasama so‘z o‘zbek tilidagina qo‘llanadi, masalan, *ishxona, bizneschi, tasvirchi* va boshqalar. Bular, albatta, shevalarda ham ayrim fonetik o‘zgarishlar bilan qo‘llanadi va sheva mulki bo‘lib qoladi. Shevalarga xos bo‘lgan so‘zlarni shartli ravishda ikki guruhga ajratish mumkin:

a) o‘zbek adabiy tilida uchramaydigan, faqat shevalarda qayd qilinadigan so‘zlar.

Bunday so‘zlar badiiy adabiyotlarda sheva koloritini berish jarayonidagina qo‘llanadi. Bu toifaga aksariyat hollarda qarindosh-urugchilikka oid so‘zlarni kiritish mumkin: *kelin biyi* - kelin oyi, acha-oyi. Shuningdek, boshqa tildan o‘zlashgan so‘zlarning shevada ko‘chma ma’no kasb etishi ham shevaga xos so‘zlarni tashkil etadi: *vejh-narsa*, *predmet* (aslida *vaj-* aytilgan so‘z), *zat-narsa* (aslida kelib chiqishi ma’nosida), *kasa-piyola* (aslida *kosa* ovqat qo‘yiladigan idish) va x. o.

b) kuchli fonetik o‘zgarishga uchragan so‘zlar: *dbshan-tashqari, yorpeq* -turpoq, kavli-qo‘ngli va boshqalar.

Shevalarda o‘ziga xos ma’no quyidagacha guruhlashtirish mumkin:

a) ayni bir predmet va tushunchalar shevalarda turli soʻzlar bilan yuritiladi: *chaqale* (Tosh) -*buvak* (Fargʻ) -*bela* (Shim).

tuxum (Tosh) - *meyek* («J»l) - *yimirta* (Xor). *chumeli* (Tosh) - *morche* (Sam) - *qarindja* (Xor). *chopchey* (Tosh) - *metel* (Sam) - *yertey* (Xor).

b) ayni bir soʻz shevalarda turlicha maʼnoga ega boʻladi: *shetʼ*-Toshkentda arava qismi nomi, Fargʻonada narvon; buvi-Toshkentda ota va onaning onasi, Fargʻonada ona maʼnosida; peshsha-Toshkentda chaqmaydigan hashorat, Fargʻona va shimoliy oʻzbek shevalarida chaqadigan hashorat.

v) narsa va buyumlar ayni bir vazifani bajarsa-da, ularning nimadan yasalganligi va harakat natijasiga koʻra turlicha nomlanishi mumkin:

chekich yogʻoch va simdan yasalib, urish, yassilash maʼnosini ifoda qiladi (Tosh). - *duki* duk-duk taqlidiy soʻzidan olingan (shim.oʻzb.shev). shuningdeq ayrim sheva vakili ayni bir predmetni boshqa hodisalarga oʻxshatish asosida ifodalashi mumkin: *tuynek* (shim.oʻzb.shev) // *duynyak* (Xor) -*sapcha*//*chapcha*// (“J”lovchi), bu endigina palakda paydo boʻlgan, pishmagan qovunni bildiradi. Birinchi soʻz **tugmoq** *feʼli* tushunchasidan kelib-chiqqan, 2-si esa **sop, ushlar** mumkin boʻlgan predmet tushunchasi bilan bogʻliq. Oʻzbek shevalaridagi barcha leksik oʻziga xosliklarni oʻrganish lugʻat boyligimizni, til imkoniyatlarimizni kengaytirishimizga yordam beradi.²⁶

Tayanch tushunchalar:

Dialektal soʻz - maʼlum shevagagana xos boʻlgan soʻz.

Shevalarning lugʻat tarkibi - maʼlum bir shevadagi barcha soʻzlar yigʻindisi. **Jargon** - ijtimoiy guruxdarning oʻziga xos soʻzlari. Masalan, huquq tartibot, savdo xodimlari uchun tushunarli boʻlgan soʻzlar.

OʻZBEK SHEVALARI MORFOLOGIYASI

Reja:

1. Oʻzbek shevalarida grammatik son va egalik kategoriyasi.
2. Oʻzbek shevalarida kelishik kategoriyasi.
3. Feʼl zamonlari, mayllar va uning funksional shakllari.

²⁶ S.Ashirboyev. Oʻzbek dialektologiyasi. Toshkent, 2011-yil

O'zbek shevalarining morfologik va sintaktik xususiyatlari haqida to'la ma'lumot berish qiyin, lekin bu masalalarning eng umumlashadigan, tadqiqot obyektini o'rganishga asos bo'ladigan o'rinlarini ta'kidlash mumkin. O'zbek adabiy tilidagi so'z turkumlari, gap bo'laklari shevalarda alohida xususiyatga ega emas, balki uning ichki kategoriyalari, yozib olingan matnlarning sintaksisi haqida fikr yuritish mumkin.²⁷

Grammatik son kategoriyasi. Sof ko'plik ma'nosini ifodalashda shevalarda -ler||-lar||-nar||-nar||-ar||-er||-a||-v||-ler||-dar|(-der||-tar kabi ko'plik qo'shimchalari uchraydi. Bu qo'shimchalar Toshkent, Fargona va Xorazm shevalarida hurmat ma'nosida ham qo'llanadi.

Toshkent dialekti shevalarida - lug' affiksi *oz*, *choy* so'zlariga qo'shib ko'plik, jamlik ma'nolarini anglatgan: *ozlugi (o'zlari)*, *choylugi(choylari)*.

Egalik ko'shimchalari. Bu kategoriya ma'nolari ham adabiy tildagi ma'nolariga muvofiq keladi. Farq faqat egalik qo'shimchalarining ko'p variantli bo'lishidadir.

I shaxs birlikda: -m, -im, -ьm, -im, -ьsh, -um, - Um.

I shaxs ko'plikda: -miz, -mьz(s), -miz, -mьz(s), -imiz, -ьmьz, -imiz, -ьshьv(s).

II shaxs birlikda: -ьn, -in, -ьshg, -ung -ьN,

II shaxs ko'plikda: -niz, -ngьz(s), -ikьz, -ьngiz(s), -(i) nle, -ьnla.

III.shaxs birlik va ko'pligida -i, -ь, -i, -ьl, -si, сь.

Kelishik kategoriyasi. Ma'lumki, turkiy tilning dastlabki taraqqiyot davrida 7 ta kelishik shakli bo'lgan, hozirgi o'zbek adabiy tilida 6 ta kelishik shakli qo'llanadi. O'zbek shevalarida esa ba'zan bu raqam 4 tagacha tushishi mumkin. Faqat "j" lovchi hamda shimoliy o'zbek shevalaridagina 6 ta kelishik shakli iste'molda bor. O'g'uz, Toshkent, Fargona shevalarida 5 ta kelishik qo'llanadi, ya'ni qaratqich va tushum kelishiklari bir ko'rsatkich bilan ifodalanadi. Qarshi, Buxoro, Surxondaryoning "y" lovchi shevalarida 4 ta kelishik qayd qilinadi, ya'ni qaratqich va tushum kelishiklari bitta ko'rsatkich bilan, jo'nalish va o'rin-payt kelishigi bitta ko'rsatkich bilan ifoda qilinadi. O'zbek shevalarida kelishik qo'shimchalarining quyidagi variantlari qayd qilinadi:

Bosh kelishik: ko'rsatkichi yo'q

Qaratqich kelishigi: -ning, -nung, -nun, -din, -дьn, -tin, - ьng,-Un,-un.

²⁷ T.J.Enazarov va boshqalar. O'zbek dialektologiyasi. Toshkent. "Universitet". 2012.

Tushum kelishigi: -n, -ni, -t̄, -ti, -d̄, -di.

Joʻnalish kelishigi: -ge, -ke, -qa, -ga; -a, -na, -ne, -ya, -ye.

Oʻrin-payt kelishigi: -da, -de, -ta, -te.

Chiqish kelishigi: -den, -dan, -tan, -ten; -nen, -nan; -din, -d̄n, -t̄n, -tin; -dun, -dUn, -tun, -tUn; “J”lovchi va Xorazm shevalarida egalik va kelishik affikslari oʻrtasida keladigan “n” tovushining kelishi ham kuzatiladi.²⁸

Soʻz yasalişida ham oʻziga xos xususiyatlar koʻzga tashlanadi. Oʻzbek adabiy tilidagi soʻz yasovchi affikslarning rang-barang fonetik variantlari bilan birga shevalarning bevosita oʻziga xos yasovchi affikslari mavjud. Ayrim namunalar: -al (Xorazm) -saral (sargay), azal (ozay), -mek (Andijon, Fargona) -kokmek-koʻkat va boshqalar.

Shevalarda feʼl soʻz turkumini oʻtishda, ayniqsa, ularning zamoniga eʼtibor qaratish kerak.

Feʼl zamonlari bilan bogʻliq shakllar

Oʻtgan va kelasi zamon feʼllarining hosil qilinishi boʻyicha shevalar bir-biridan jiddiy farq qilmaydi. Maʼlumki, bunday feʼllar ravishdosh va sifatdosh shakllari va tuslovchi affikslarning qoʻshilishidan hosil boʻladi. Hozirgi zamon feʼllarida tuslovchi affiksdan oldin qoʻllanadigan zamon koʻrsatkichlari shevalarda turlicha boʻladi. Masalan, bu shaklda Toshkent shevasida - **vet** (keyingi “t” undoshi regressiv assimilyatsiyaga uchraydi), Buxoro shevalarida “j” lovchi shevalarda -*djat̄r*, -*vatār*, Xorazm shevalarida -*yatār*, Qorabuloq shevasida -*ayt* / -*eyt* (*baraytma: borayotirman, keleytme - kelayotirman*) va boshqalar.

Feʼl zamonlari uchga boʻlinadi :

1.Oʻtgan zamon. 2.Hozirgi zamon. 3.Kelasi zamon.

Oʻtgan zamon feʼli besh guruhga boʻlinadi:

1. Aniq oʻtgan zamon : ɔpkeldim, kətti.
2. Uzoq oʻtgan zamon : ɔpkelgəmmən, kətkən yedim.
3. Oʻtgan zamon hikoya feʼli: ɔpkelib yedim, kətib yedim.
4. Oʻtgan zamon davom feʼli: ɔpkelərdim, kətərdim.

²⁸ S.Ashirboyev. Oʻzbek dialektologiyasi. Toshkent, 2011-yil

5. O'tgan zamon eshitilganlik fe'li: ɔpkelipti , kətipti.

Kelasi zamon fe'li kən-kan, -d'gən, -digan, -tigən, -dig'on, -digon, -əsi, -ər, -ur , -ir kabi qo'shimchalar bilan hosil qilinadi.

Kelasi zamon fe'li ikki turga bo'linadi:

1. Aniq kelasi zamon fe'li:

I. bɔrədigmən I. bɔrədigmiz

II. bɔrədigənsən II. bɔrədigənsiza

III. bɔrədigən III. bɔrədigənsəllə

2. Kelasi zamon gumon fe'li:

I. bɔrərman I. bɔrərmiz

II. bɔrərsən II. bɔrərsiz

III. bɔrər III. bɔrər

Yasalish – affiksatsiya va kompozitsiya orqali yangi so'z yasashdir. O'zbek dialektlarida har ikki usul bilan ham so'z yasaladi. Masalan, affiksatsiya orqali so'z yasalishi: Toshk. Suzəng'ich (suzag'on), Farg'. Qizilcha (qizil lavlagi), Xorazm. Дамызлық (tomizg'i) kabi.

Kompozitsiya orqali so'z yasalishi: Farg'. Qɔrə yalaq (chug'urchuq), And. Patma chimchiq (jibljibon) kabi.

O'zbek shevalarida so'z yasashda asosiy o'rinni adabiy tildagidek affiksatsiya usuli tashkil qiladi. O'zbek shevalarida ot, sifat, fe'l, ravish va boshqa so'z turkumlari yasovchi affikslardan namunalar:

–ag': Xorazm. uyag' (uyg'oq)

–ək: Xorazm. suzək syg'yr, dəpək əshək (suzag'on sigir, tepag'on eshak)

–vich: Qo'qon. kɔvlɔvich (kovlagich)²⁹

–g'ich: Qo'qon. qistirg'ich (qistirg'ich)

–diyn: Xorazm. ɟindiyn (jinday)

²⁹ S.Ashirboyev. O'zbek dialektologiyasi. Toshkent, 2016-yil

–gir: And. bazərgir (bozorbob)

–van:And. Oraz əkəm sarəyvanlıq qilyəpi (O‘roz akam saroybonlik qilyapti.)

–l : Xorazm. qaral , saral (qoray , sarg‘ay)

Tayanch tushunchalar:

Egalik affikslari - ot va otlashgan so‘zlarning nutkdagi III shaxsdan biriga taapluqligini ko‘rsatuvchi affikslar.

Turlanish - so‘zlarning kelishik affikslarini qabul qilishi.

Tuslanish- fe’llarning shaxs-affikslarini qabul qilishi. *Yasalish* - yangi so‘z yasash jarayoni.

O‘ZBEK SHEVALARI SINTAKSISI

Reja:

1. Shevalarda so‘z birikmasi va izofali birikmalar.
2. Sheva matnlarida gaplarning aks etishi.

O‘zbek shevalarining sintaktik xususiyatlari o‘zbek tilshunosligida etarlicha o‘rganilmagan. Yu. Jumanazarovning o‘guz shevalari sintaktik xususiyatlarini yoritgan monografik tadqiqotidan boshqa jiddiy ishlar hali matbuot yuzini ko‘rgani yo‘q. Avval takidlaganimizdek, o‘zbek shevalarining o‘ziga xos xususiyatlari, asosan, fonetika, leksika va morfologiyada namoyon bo‘ladi. Sintaksis esa hozirgi adabiy tilning so‘zlashuv shaklini ko‘proq aks ettiradi. Bu ayniqsa, savol-javoblardan iborat matnlarda ko‘proq ko‘zga tashlanadi. Xalq shevalaridan yozib olingan ertak, lapar va boshqa janrdagi matnlarda ko‘proq adabiy tilga xos bo‘lgan xususiyatlar aks etgan.³⁰

So‘z birikmalari. Shevalarda so‘z brikmalarining barcha turlari qayd qilinadi.

Bitishuv: ...desturxonde *yetmish xil evtqet* tayyar boliptь (Toshk). **Boshqaruv:** Pes-pes *tamdin qar yagar* (turk)

Moslashuv: *Deseysis o‘n atasi baylardin qoluda navcha bob yetken* (Qatagan).

Miymannarga **adras korpe** tashladim. (Qatagan). Lekin forsiy va arabiy izofalar kam uchraydi. Bunday iboralar tojik va o‘zbek xalqlari aralash yashagan joylardagi aholi nutqida uchrashi mumkin.

³⁰ S.Ashirboyev. O‘zbek dialektologiyasi. Toshkent, 2011-yil

Sheva matnlarida ko‘proq sodda gaplar qo‘llangan. Shunday bo‘lsa-da, sodda gaplarni har doim ham chegaralab olish qiyin. Sheva matnlarida, ayniqsa, gap bo‘laklari inversiyasi ko‘p qayd qilinadi:

Bir kun **biz kelduq hasan djoyiga**. Songra man oturdum choy ichip (Samarq).

Matnlarda qo‘chirma gaplar faol qo‘llangan: Kal aytiki: **-nime beresan?**

...yetap eytttki komisarge: **- bizler nima gunax qildi?**

Matnlarda qo‘llangan qo‘shma gaplar ham murakkab xarakterga ega emas: bir kuni bьp tuzeq qoyip otirgan ekan, tuzeqqe bir kette leylek iliniptь (Toshk). Gaplarda kirish so‘zlar ko‘p qayd qilinadi: **Endi shuytup**, Xesen Qaykm erteden kechkechey mi:nat qьp.. (Qatag‘an). Undalmalar qo‘llangan: E, **texsir**, axir bizni bir tьlagьmiz xudaga yetken (Toshk) va ho.

Takrorlash uchun savollar:

1. Shevalarning sintaktik xususiyati deganda nimani tushunasiz?
2. Yozib olingan matnlardan qanday sintaktik hodisalarni qayd qilishingiz mumkin?

Tayanch tushunchalar:

Gap - fikrni ifoda qiluvchi eng kichik til va nutq birligi. *So‘z birikmasi* - ikki mustaqil so‘zning o‘zaro aloqasi. *Bitishuv* - ikki mustaqil so‘zning grammatik ko‘rsatkichlarsiz birikuvi. *Boshqaruv* - hokim so‘zning talabiga ko‘ra tobe so‘zning tushum va vositali kelishiklarda hamda ko‘makchilar bilan qo‘llanishi asosida aloqaga kirishuvi. *Moslashuv* - qaratqich va qaralmish munosabati. *Inversiya* - gap bo‘laklarining odatdaga tartibining buzilishi va uning gap bo‘laklarining gapdagi mavqeyiga ta’sir etmasligi.

QORLUQ-CHIGIL-UYG‘UR LAHJASINING MUHIM XUSUSIYATLARI

REJA:

1. Qorluq lahjasining fonetik xususiyatlari.
2. Qorluq lahjasining leksikasi.
3. Qorluq lahjasining morfologik xususiyatlari.

Qorluq lahjasini bir qancha guruhlariga ajratib ko‘rsatish mumkin.

1. Farg‘ona guruhi - Namangan dialekti (Namangan, Uychi, Chortoq shevalari kirib, ular uyg‘ur tiliga yaqin), Andijon-Shahrixon dialekti (Andijon shahar shevasi, Shahrixon shevasi kiradi), O‘sh- O‘zgan dialekti, Marg‘ilon-Qo‘qon dialektlarini o‘z ichiga oladi.

2. Toshkent guruhi - Toshkent (Pskent, Parkent, Qoraxitoy shevalari kiradi), Jizzax dialektlarini o'z ichiga oladi.

3. Qarshi guruhi - Qarshi dialekti (Qarshi, Shahrisabz, Kitob, Yakkabog' shevalari) Samarqand-Buxoro dialekti (Samarqand, Buxoro, Xo'jand, Chust, Koson shevalari)ni o'z ichiga oladi.

Qorluq lahjasining unlilar tizimi qipchoq va o'g'uz lahjalarining unlilar tizimidan birmuncha farqi ko'zga tashlanadi

Bu unlilarni hozirgi o'zbek adabiy tilidagi unlilar bilan qiyoslaydigan bo'lsak, mazkur shevalarda unlilar adabiy tildagidan kamroq. Chunki hozirgi o'zbek adabiy tilida xuddi eski o'zbek tilidagidek 9 unli tovush mavjud. Ammo ular 6 ta harf bilan ifodalanadi.

O'zbek shevalari undosh tovushlar tizimi jihatidan ham o'zaro farkutnadi. Chunonchi, Toshkent va Farg'ona guruh lahjalarda lab-tish f va v, til oldi sirg'aluvchi j, bo'g'iz h undoshlari yo'q. Bu undoshlar tabiatan o'ziga yaqin bo'lgan boshqa tovushlar bilan almashadi: foyda > pəydə, vagon > wagən, sirk > serk, hozir > xazir.

Lab-lab, jarangsiz {p} undoshi so'zning barcha holatida kela oladi:

paxta / ipak, qap /qop. Farg'ona lahjasida so'z o'rtasida ba'zan jarangiz p undosh jarangli v undoshiga o'tishi mumkin: Təpa > teve.

Lab-lab, portlovchi, jarangli {b} undoshi adabiy tilda so'zning barcha holatda kela olgani holda, lahjada so'z oxirida uchramaydi. So'z oxirida va so'z boshida ko'pincha b > v fonetik jarayoni yuz beradi:

təshbaqa > təshvəqə, ləb > ləv, xəbər > xəvər.

Toshkent, Farg'ona, Andijon shevalarida b > m fonetik jarayoni mavjud: buni > muni, burun > murun.

Samarqand - Buxoro guruh shevalarda lab-tish [F] tovushi mavjud: aft, hafta, safel.

Toshkent -Farg'ona guruh shevalarda [F] tovushi[p] tovushiga o'tadi: kift > kipt, kasofat > kesepet.

Shahar guruh shevalarda lab-lab, sirg'aluvchi, jarangli [v] undoshi adabiy tildagi ushbu tovushdan deyarli farq qilmaydi: vadj //vadj, savug' // savuq, ikov // ikkav.

Lab-lab, burun, sonor M undoshi Toshkent lahjasida ba'zan "v"ga o'tadi: ko'rdimiz > koirdivuz > ko'rduvza.

Andijon shevasida m>n jarayonini ham uchratish mumkin:

Momaguldirek> namaguldirak.

Farg'ona, Andijon, Qo'qon shevalarida m>p fonetik jarayoni mavjud: boryapman > boryeppen, ketyepmen > ketyappan.

Lahjada jarangli [d] undoshi so'z oxirida unlidan so'ng ko'pincha tushadi yoki jarangsiz [t]ga o'tadi: xursand > xursen, baland > belen, abad > evat.

Til oldi, jarangsiz, affrikat [ch] undoshi so'zning barcha holatida qo'llaniladi. Chel || chol, keche, uch. Lahjadagi [ch] o'zbek adabiy tilida [s] undoshi bilan almashinadi: chech, chechug' (Toshkent)// chech, chachiq (Farg'ona)//soch, sochiq (o'zbek adabiy tilida).

Til, oldi, jarangli, affrikat [J] undoshi so'zning barcha o'rnida kela oladi: jeg' // jaq, penje.

Til oldi, sirg'aluvchi, jarangsiz [S] so'zning uch holatida ham ishtirok etadi: seman (Toshkent), saman (Farg'ona), samen (Buxoro).

Til oldi, sirg'aluvchi, jarangli [z] undoshi shahar guruh shevalarda so'z oxirida yarim jarangsizlashadi: yuzs (yuz), bizs (biz).

Til oldi, sirg'aluvchi, jarangsiz [sh] undoshi so'zning barcha o'rinlarida qatnashadi: shemol (Toshkent) shemal (Farg'ona) shamol (Buxoro) besh.

Til oldi, sonor, burun (n) undoshi so'zning har uch holatida kela oladi: nen, ener (Toshkent), nen, yenar (Farg'). Toshkent shevasida qo'shimchani boshidagi [n] o'zak oxiridagi tovush bilan moslashadi: tuzni > tuzzi, etni > etti.

Til oldi, yon, jarangli [l] undoshi so'z boshi, o'rtasida, oxirida qo'llaniladi: legen, bele // bala, qol.

Toshkent shevasida bir bo'g'inli so'zlarning oxirida (xususan fe'llarda) [l] undoshi qat'iy emas: masalan : o'l>o, bo'l>bo'.

Sonor, titroq, til oldi [r] undoshi so'z ichida ba'zan [n] ga o'tadi:

kerney > kenney, turne > tunne.

Toshkent shevasida ko‘plik qo‘shimchasidagi [r] ning tushish holati uchraydi: beleler > belele || belle.

Til o‘rta, sirg‘aluvchi, jarangli [y] undoshi so‘zning hamma holatida kela oladi: yesh // yesh, suyug‘ // suyu, soy.

Jarangsiz, portlovchi, til orqa [k] undoshi so‘z boshi, o‘rtasi, oxirida qo‘llaniladi: kek, ikki // yekki.

Til orqa, jarangli, portlovchi [g] undoshi so‘z boshi, so‘z o‘rtasida kelgani holda, so‘z oxirida qo‘llanilmaydi: gesh (go‘sh), eger (egar).

O‘zlashgan so‘zlarda so‘z oxiridagi [g] tovushi [k] yoki [y]ga almashadi:

barg (fors) bek > bey.

So‘z o‘rtasida [g>y] fonetik jarayoni uchraydi: sigir > siyir.

Chuqur til orqa, portlovchi, jarangsiz [q] undoshi so‘zning uch holatida ham kela oladi: qor // qar, teqe // taqa, oq.

Toshkent shevasida ko‘p bo‘g‘inli so‘zlarda [q] tovushi so‘z oxirida kelmaydi.

So‘z o‘rtasida jarangsiz undoshdan oldin ba‘zan [q>x] jarayoni yuz berishi mumkin: toqsan > toxsan // tohsan, chiqsin > chixsin. Ba‘zan [q] [g‘] undoshlarning almashinib qo‘llanilishi, ba‘zan [q>g‘] fonetik jarayoni ko‘zga tashlanadi: buloq// bulog‘ (Farg‘ona, Andijon). buleg‘ // bule (Toshkent); buleq > bulag‘, ortaq > ortag‘.

Chuqur til orqa, portlovchi, jarangsiz [x] undoshi ham so‘zning har uch holatida kela oladi: xet // xat, zexche, mix (Samarqand, Buxoro).

Bo‘g‘iz, sirg‘aluvchi, jarangsiz [h] undoshi Toshkent shevasida ko‘proq [x] ga moyilroq talaffuz etiladi.

2.Qorluq lahjasiga kiruvchi shevalarning leksikasi xilma-xil. Ayni paytda ularning leksik qatlamlari ham turli-tuman. Ular turli davrlarga xos bo‘lganidek, barcha sohalarga tegishli. Chunonchi, lahjada qavm-qarindoshlik atamaları o‘zbek adabiy tili bilan ba‘zan umumiylik kasb etganidek, ayrim o‘ziga xosligi bilan ham ajralib turadi. Masalan, ata // o‘zbek adabiy tilida ota, enə // adabiy tilda ona, og‘il // o‘zbek adabiy tilida o‘g‘il, qiz //o‘zbek adabiy tilida qiz va boshqalar.

Shuningdek, ayrim shevalarda ba'zi atamalar o'ziga xos tarzida qo'llaniladi. Ketete > kette: (<kette ete) (and.)-buve (Toshkent), kettene (<kette ene), (And)-buvi va boshqalar.

Turmush tarzi bilan bog'liq holda kishilarning hududlarda qaysi soha bilan shug'ullanishiga qarab, o'sha sohani aks ettiruvchi atamalar ko'p qo'llaniladi. Masalan, qulun (yilqining bir yoshgacha bo'lgan bolasi), keltetay (bir yoshdan ikki yoshgacha), g'unan (ikkidan uch yoshgacha), denan (uchdan to'rt yoshgacha), bota (tuyaning bir yoshgacha bolasi), taylaq (bir yoshdan ikki yoshgacha), nar (to'rt yoshgacha erkak tuya), toqlu (ikki yoshgacha bo'lgan qo'y), h'shshek (uch yoshgacha) va boshqalar.

Farg'ona vodiysida paxtachilik rivojlanganligi sababli shu sohaga oid atamalar mo'l. Masalan, pexta, heppek// leppek (lo'ppak), g'oza, sheneberg (shonabarg), beshemek (beshamak), kesek, kerek, əlaqaraq (olaqaroq), irdjaq(irjoq), chuvime (chuvima) va boshqalar.

O'lchov birliklari: peyse (paysa), qadaq (qadoq), betmen (botmon), tesh (tosh), chaqirim (chaqirim). Bu atamalar hozir asosan keksalar nutqida ishlatiladi, xolos.

Lahja leksikasi turkiy so'zlar (o'z qatlam) va o'zlashgan qatlamdan tashkil to'gan.

Turkiy qatlam: Bash, yo'rek, bir, bor (Toshkent Andijon), men (Toshkent), men (Andijon). O'che (Toshkent), ochaq (Farg'ona), o'pke (Toshkent), yepke (Farg'ona) o'ra (Toshkent), oraq (Farg'ona), o'rdey (Toshkent), yerdak (Farg'ona), chech (Toshkent), chach // chech (Farg'ona, Andijon), qudu (Toshkent), qudug' (Farg'ona), qarish (Toshkent), piche (Toshkent), pichaq (Farg'ona), kepeley (Toshkent), kepelek (F arg'ona).

Tabiiyki, lahjadagi o'zaro yoki yodgorliklar bilan yuz bergan tafovutlar so'zlarda fonetik o'zgarishlar, fonetik jarayonlar bilan ko'proq bog'liq. Ba'zan so'zlardagi semantik ma'no munosabati ham o'zaro tafovutni yuzaga keltirgan.

O'zlashgan qatlam: O'zlashgan qatlam nafaqat adabiy tilda, balki lahjalarda ham anchagina bo'lib, ba'zan ularni aniq qaysi qatlamga tegishligini aniq'ash ham qiyin. Hozirgi o'zbek adabiy tili va shahar guruh shevalarda shunday o'zlashgan so'zlar mavjudki, ular xuddi o'z qatlamiday bo'lib ketgan. Masalan, mel (Toshkent, Farg'ona), adabiy imloda mol (arabcha), mixnet (Tosh kent) adabiy imloda mehnat (arabcha), g'em (Toshkent), g'am (Farg'ona) (arabcha), zeril (Toshkent) adabiy imloda zarur (arabcha), eziz (Toshkent, Farg'ona), adabiy imloda aziz (arabcha), in'am (Toshkent), adabiy imloda in'om (arabcha), juvop (Toshkent, Farg'ona) adabiy imloda javob (arabcha), qiymat (Toshkent), adabiy imloda qimmat (arabcha), next (Toshkent), adabiy imloda naqd (arabcha), umir (Tosh kent) adabiy imloda

umr (arabcha), me:lum (Toshkent), adabiy imloda ma'lum (arabcha), xever (Toshkent), adabiy imloda xabar (arabcha), heyven (Toshkent), adabiy imloda hayvon (arabcha), derex (Toshkent), daraq//darax (Andijon, Farg'ona), adabiy imloda daraxt (tojikcha), leden-neden (Toshkent, Farg'ona), adabiy imloda nodon (tojikcha), tez (Toshkent, Andijon, Farg'ona). Adabiy imloda tez (tojikcha), bechere (Toshkent), adabiy imloda bechora (tojikcha), darye (Toshkent), deyre (Andijon). Adabiy imloda daryo (tojikcha), sheher // shaar// she:r (Toshkent), adabiy imloda shahar (tojikcha), dos (Toshkent), adabiy imloda do'st (tojikcha), nerx (Toshkent), nex (Andijon). Adabiy imloda narx (tojikcha), gosh (Toshkent), adabiy imloda go'igg (tojikcha), meydon (Toshkent) adabiy imloda maydon (tojikcha), bezer (Toshkent), bezar (Andijon). Adabiy imloda bazor (tojikcha), doken (Toshkent), deken (Andijon). Adabiy imloda do'kon (tojikcha), chire (Toshkent), chiraq (Andijon), adabiy imloda chiroq (tojikcha), shegut (Toshkent), adabiy imloda shogard(tojikcha).

Shevalar bir-biri bilan nafaqat fonetik, morfologik, balki leksik jihatidan ham ba'zan farqlanadi. Qiyoslang:

Toshkent shevasida:	Samarqand shevasida:	Farg'ona shevasida:
cheqe:	chaqaloq	buvek
much(i)che	musicha	misieche
gerimderi	qalampur	qalampir
qelemche	qalamcha	chikeldek
devuchche	dovuchcha	g'ore
chepchey	matal	ertek
chekey	jeq	jag'

3. Lahjaning morfologik xususiyatlari.

Qorluq lahjasi kelishiklar kategoriyasi jihatidan o'zbek adabiy tilidan farqlanadi. Agar o'zbek adabiy tilida 6 ta kelishik mavjud bo'lsa, mazkur lahjada to'rt yoki beshta.

Shahar shevalarida qaratqich kelishigi qo'shimchasi adabiy tildan farqli ravishda o'zakning tabiatiga qarab -ni // -di /-ti shaklida qo'llaniladi. Masalan: qeresini kursetmey ketti (Toshkent).

Toshkent shevasida o'zakning qanday undosh bilan tugashiga qarab tushum kelishigi qo'shimchasi o'zgaradi: tokki, tuti, kezz', qolli kabi.

Shahar shevalarida joʻnalish kelishigi qoʻshimchasi ham turli shaklda qoʻllaniladi. Masalan Toshkent, Fargʻona shevalarida - gə (oʻyge-uyge), -ke (etke), -qe (boqqe).

Samarqand-Buxoro, Qashqadaryo viloyat shevalarida joʻnalish kelishigi qoʻshimchasi oʻrin-ʻayt kelishigi qoʻshimchasiga mos keladi:

ezngge yoq- elemge yoʻq (oʻzingda yoʻq, olamda yoʻq).

Shahar shevalarida oʻrin-ʻayt kelishigi koʻrsatkichi ham koʻp variantlidir. Masalan: Toshkent, Fargʻona shevasida - de (balede), - te (otte).

Samarqand - Buxoro shevalarida oʻrin-ʻayt kelishigi joʻnalish kelishigi bilan almashadi. Masalan, bu edamlar sani eldingga nma qiladi? (bu odamlar sening oldingda nima qiladi). Man uyge edim (men uyda edim).

Chiqish kelishigi koʻrsatkichi shahar shevalarida oʻzakning qaysi tovush bilan tugashiga bogʻliq. Masalan.-den // -ten (Toshkent. yerden, derexten), -dan // -den //- tan //-te n (Fargʻona. qoldan, koʻprikten), -dan // -tan // -nan. (Qarshi.baladan, qalamnan).

Egalik koʻrsatkichlari ham shahar shevalarida oʻzaro farqlanadi.

Lahjada egalik koʻrsatkichi nafaqat otga, balki sifatdoshga ham qoʻshiladi: yiyerini yep, icherini ichip - yeyarini yeb, icharini ichib.

I shaxs koʻplik -(u) vuz qoʻshimchasi -miz, -imiz qoʻshimchasidan lablashish natijasida kelib chiqqan: delemiz >delevuz, oʻyimiz >oʻyuvuz >oʻyoʻz qiyoslang: keldimiz >kelduvuz > keldu:z > kelduz.

Xuddi shunday holat ng tovushining y undoshiga oʻtishi natijasida II shaxs koʻpligida - (i) ngiz ning -iyiz koʻrinishiga oʻtishida ham koʻzga tashlanadi: kezingiz > kezi:z > keziz.

Lahjada koʻplik morfologik va sintaktik usul bilan hosil qilinadi.

Oʻzbek adabiy tilidagi - lar koʻplik koʻrsatkichining lahdada turli shakli mavjud: -lar (Andijon qizlar), -ler (Andijon. guller), -le (Toshkent edemle), -er (park, bizer), -e (Toshkent. bize).

Koʻplik affiksi feʻlga ham qoʻshiladi: deryage tash atmengler bater keter (Parkent). Toshkent shevasida mazkur qoʻshimcha qoʻshma feʻlning -ib ravishdoshli asosiy qismiga qoʻshiladi: qurible kesen <quribler kitsin. Toshkent shevasida I shaxs koʻplikda - miz > - vuz, II shaxs koʻplikda -z qoʻshiladi: kerdimiz > kerdoʻvoʻz > kerdoʻ:z; berdiz.

Toshkent shevasida -lug qo‘shimchasi egalik ko‘rsatkichi bilan birgalikda kelib ko‘plik va hurmat ma‘nosini ifodalaydi: o‘zlo‘gi (Farg‘ona)- o‘zleri, qoylugini beqishvett (Toshkent)- qo‘ylarini boqishyapti.

QIPCHOQ LAHJASIUNING MUHIM XUSUSIYATLARI

REJA:

1. Qipchoq lahjasi, undagi unlilar va undoshlar tizimi.
2. Qipchoq lahjasining morfologik xususiyatlari.
3. Qipchoq lahjasining leksik xususiyatlari.

Dunyodagi ko‘p tillar va ularning lahjalari munosabatini daraxt va butoqlarga mengzash mumkin bo‘lsa, o‘zbek tili va uning lahjalari o‘rtasidagi munosabatni tizma tog‘larga o‘xshatish mumkin. O‘zbek tili turli mustaqil lahjalarning tadrijiy birikuvi natijasida paydo bo‘lgandir. Dunyo tillari orasida ko‘p lahjaliligi bilan ajralib turuvchi o‘zbek tili hamda uning shevalari o‘rtasidagi munosabatlar haqida turkiy tillar grammatikasining bilimdoni professor Y.D.Polivanov o‘z vaqtida shunday yozgan edi: “O‘zbek tili yagona sistemaning, hech qachon amalda bo‘lmagan o‘zbek tilining dialektologik parchalanishi yo‘li bilan emas, balki til sistemalarining birlashuvi yo‘li bilan paydo bo‘lgan”.³¹ Darhaqiqat, shevashunoslarimizning ko‘p yillik tadqiqotlari o‘zbek umumxalq tili uch yirik mustaqil lahjaning birikuvidan tashkil topganini tasdiqlaydi:

1. Qorluq-chigil yoki o‘rta o‘zbek lahjasi.
2. Qipchoq yoki sof o‘zbek (E.D.Polivanov atamasi) lahjasi.
3. O‘g‘uz lahjasi.

Ko‘pgina tarixiy manbalarda, Turon zaminining kechmishini tasvirlovchi qadimiy qo‘lyozmalarda Dashti Qipchoq fuqarolari o‘zbeklar deb atalganligi bugungi tarixchilarimiz tomonidan ham ta’kidlanmoqda. Ayni paytda, bir qator olimlar tasavvufning turondagi asoschilaridan bo‘lmish Xo‘ja Ahmad Yassaviy asarlarini va badiiy so‘z jozibasining go‘zal namunasi bo‘lmish „Muhabbatnoma“ dostonini qipchoq lahjasiga nisbat berib izohlaydilarki, bunday ma’lumotlar, bir jihatdan, qipchoq lahjasining juda qadimiy va keng hududga tarqalganligini ko‘rsatsa, ikkinchidan, uning o‘zbek umumxalq tilini shakllantirishdagi haqiqiy o‘rnini belgilashga ham yordam beradi.

³¹ T.Enazarov va boshqalar. O‘zbek dialektologiyasi. Toshkent. “Universitet”. 2012-yil.

X III—XIV asarlarda o‘zbek tili taraqqiyotiga qipchoq lahjasining katta ta’siri borligi maxsus lug‘atlarda ham o‘z aksini topgan. Ma’nosi o‘sha qadimiy lug‘atlarda ham izohlangan shak-chakak, tamaqsov - ochko‘z, satsrov - kar (Attuhfa- tuz) singari juda ko‘plab so‘zlarning hozirgacha qipchoq lahjasida keng qo‘llanilishi ham bu lahjaning juda qadimiy, yashovchan va ifoda imkoniyati keng ekanligini ko‘rsatadi. Mavlono Lutfiy, hazrat Alisher Navoiy, Zahiriddin Muhammad Bobur va ular zamondoshi Muhammad Solih singari daho adiblar asarlari tilida qipchoq tili unsurlarining bot-bot uchrab turishini ham qo‘shadigan bo‘lsak, umuman bu guruh lahjalarining eski o‘zbek adabiy tili taraqqiyotida benihoya katta o‘rin tutganligining guvohi bo‘lamiz.

Aslida, amaldagi o‘zbek adabiy tilining shakllanishi va rivojlanishida ham qipchoq lahjasining ta’siri biz tasavvur qilganimizdan bir necha bor kuchliroqdir. Zero, har qanday mahalliy lahja tilning quyi shakli bo‘lib, u adabiy tilning boyishi uchun asos, tunganmas manbadir. Afsuski, bizning tilshunosligimizda tilning taraqqiyotini sun’iy tarzda tezlashtirishga intilish, xuddi mulkni umumlashtirishga shoshilganimiz singari umumiy tilga ega bo‘lishga shoshilish tendensiyasining uzoq vaqt hukmron bo‘lib kelishi natijasida adabiy til mahalliy shevalardan lahjalardan ajralib qoldi. Aksar hollarda, adabiy til lahjalarga, ayrim mahalliy lahjalar bir-birlariga qarshi qo‘yildi. Bu hol, o‘z navbatida, adabiy tilni har jihatdan kambalg‘allash tiradi, lahjalarni esa, o‘z qiyofasidan mahrum bo‘lish, kishilik xotirasidan unut bo‘lishga sabab bo‘ldi. XX asrning 20-90-yillarida o‘zbek tili, asosan, tashqi omillarga tayanib rivojlandi. Tilimizga rus tili va u orqali Yevropa tillaridan juda ko‘plab so‘zlar kirib keldi. Shevadagi minglab ifodalar, o‘zimizning asrlar mobaynida yaratgan milliy boyligimizni chetga surib qo‘yildi. Mana shu nosog‘lom vaziyatni bartaraf qilish kerak bo‘lgan fursat yetib keldi. Chunki qipchoq lahjalari xususiyatlari ta’kidlanganidek, avvalo eski o‘zbek tilida, o‘sha davrda yaratilgan manbalarda berilgan. Ikkinchidan, boshqa lahjalar kabi qipchoq lahjasi hozirgi o‘zbek adabiy tilini boyitib turibdi.

2.Qipchoq lahjasining barchasida to‘qqiz unlilik tizimi amal qiladi. Bu jihatdan qipchoq lahjasi qipchoq guruhidagi (qozoq, qoraqalpoq, qirg‘iz kabi)boshqa turkiy tillar bilan umumiylik kasb etadi. Qipchoq lahjasidagi to‘qqiz unlilik tizimi uning eski turkiy va eski o‘zbek tilining tadrijiy davomi ekanligidan ham dalolat beradi. Chunki eski turkiy va eski o‘zbek tilida ham to‘qqiz unlilik tizimi bo‘lgan.

Bular: i, ь, э, а, ә, е, о, u, o‘.

ә unlisi til oldi, keng, lablanmagan tovush:

0 zgə, kəm, əkə, kəttə, kəl, ənə, əmmə kabi. Hozirgi o‘zbek adabiy tilida keng qo‘llanilmoqda.

a unli til orqa, keng, lablanmagan unli : al, bar, qal, baba, tag‘a, taq, chaq, ayt. Eski turkiy (adag‘// ayag‘ („Devon“), qag‘an (Devon)), eski o‘zbek (shaftolu, qashu, jan, almag‘a (Lutfiy)) tillarida ham faol bo‘lgan. Hozirgi o‘zbek adabiy tilida ham so‘zning barcha o‘rnida qatnashadi.

e unlisi mustaqil tovush sifatida eski turkiy til davridan boshlab shakllangan bo‘lib, uning yuzaga kelishida keng, til oldi, lablanmagan e tovushning nisbatan torayishi, hamda tor, lablanmagan i unlisining kengayishi muhim ahamiyat kasb etgan. e tovushi asosida e ning shakllanganini hozirgi turkiy tilning barchasi, xususan o‘zbek tilining o‘g‘uz lahjasi to‘liq isbotlaydi. Agar hozirgi o‘zbek tilidagi m e n, s e n kishilik olmoshlaridagi so‘z o‘rtasida keluvchi o‘rta keng e unlisining tarixan tor i tovushi bo‘lganligiga e‘tibor bersak, ayrim holatda e ning shakllanishida i tovushining ham asos bo‘lganligini sezamiz.

Eski o‘zbek tili davrida e unlisi mustaqil fonema sifatida ishlatilib, aksariyat asl turkiy so‘zlarning birinchi bo‘g‘inida qo‘llanadi.

Meni men istagan kishi o‘z suhbatig‘a arjumand etmas,

Meni istar kishining so‘hbetin ko‘nglum pisend etmas. (Navoiy).

Hozirgi o‘zbek adabiy tilida va o‘zbek xalq shevalarining aksariyatida bu tovush ishlatiladi. Biroq bu tovushning talaffuzida hozir shevalararo ma‘lum darajada farqbor. Chunonchi, shahar va shahar tipidagi shevalarda biroz yo‘iqroq, qipchoqlahjasida esa ochiqroqdir. Masalan, Toshkent, Marg‘ilon, Namangan shevalarida yer, yendi, erkey, yerkek, qipchoq lahjalarida endi, erkek, chepken, ene, adabiy imlododa ber, endi, erkak, chekman, ona.

Til oldi, tor, lablanmagan i va til orqa ы unililari eski turkiy (sipd ы — chizdi, s ы zlad ы - zirqiratdi, s ы n- qomat, s ы r-sir, bo‘yoq, siz- hurmat ma‘nosi, sirka-boshdagi bit sirkasi- „Devon“) va eski o‘zbek tilida mustaqil fonema bo‘lgan. O‘zida ohangdoshlikning tanglay uyg‘unligini to‘liqsaqlab qolgan ba‘zi turkiy (masalan, qozoq, qoraqalpoq) tillarda shuningdek qipchoq lahjalarida til oldi i va til orqa ы unililari eski o‘zbek tilidagidek alohida mustaqil ikki tovushdir. Qipchoq sheva vakillari t ы sh (tashqari)- tish (kishining tishi); ы s (qurum) -is (hid); s ы z (chiz)-siz (siz) so‘zlaridagi ы va i tovushlarini farqli talaffuz etadilar.

Eski turkiy til davrida to‘rtta lablangan unli tovush mavjud bo‘lgan. Buni Mahmud Qoshg‘ariy o‘zining „Devonu lug‘atit turk“ asarida maxsus ta’kidlab ko‘rsatadi qiyoslang:

o‘lo‘sh -hissa (til oldi qilib talaffuz etiladi), ulush (til orqa qilib talaffuz etiladi, hurish, baqirish, faryod); yech- intiqom, o‘ch (til oldi qilib talaffuz etiladi), ot-o‘t, olov-ot degan bilan og‘iz quymas (til orqa qilib talaffuz etiladi).

Eski o‘zbek tilida ham bu to‘rt lablangan unli aohida fonema bo‘lganligi Alisher Navoiyning „Muhokamat ul-lug‘atayn“ida chiroyli izohlangan. O‘zida ohangdoshlikning tanglay uyg‘unligini saqlab qolgan qipchoq lahjasida ko‘pgina turkiy (qozoq, qoraqalpoq, no‘g‘ay va b.) tillaridagidek, bu to‘rt lablangan unli mustaqil fonema sanaladi. Bu sheva vakillari ham xuddi tilimiz tarixidagidek ularni bir-birdan juda oson ajratadilar. Qiyoslang: Ot- o‘tishga buyruq, organizmning bir qismi (unli til oldi), Ot-olov, o‘simlik (unli til orqa); θr-sochni o‘rish, qiyolik (unli til oldi); Or-bedani o‘rmoq, chuqurlik (til orqa); tθr -uyning to‘ri (til oldi), tor - baliq tutadigan uskuna (til orqa); θz-o‘zlik olmoshi (til oldi), Oz-o‘zishga buyruq (til orqa); b θ z — material (til oldi), boz-maysa, rang (til orqa) ych-3 (til oldi) uch-uchmoq (til orqa); tytyñ-mo‘rining tutuni (til oldi), tutun-aka-uka tutunmoq (til orqa); byr - hayo, uyat, bedaning guli, bargi (til oldi), bur - mashinani burmoq (til orqa).

O‘zbek adabiy tilida ham bu unlilar yaxshi farqlanadi. Ular mustaqil to‘rtta tovush. Biroq ikki harf bilan ifodalanganligi sababli ko‘pda mazkur tovushlar harf bilan chalkashtiriladi.

Unli tovushlarning tadrijiy taraqqiyotini shunday ko‘rsatish mumkin.

O‘zbek xalq shevalarining undoshlar tizimi asosan bir-biriga to‘g‘ri keladi. Biroqlar ma‘lum darajada o‘zaro farqlanadilar ham. Qipchoq lahjasi ham y-lovchi, j-lovchi guruhlariga ajralganligi sababli ba‘zan ularning o‘zida qisman tafovut ko‘zga tashlanib qoladi. Lekin ularda baribir umumiylik kuchli. Chuqur til orqa „X“ undoshi bu guruh shevalarda yo‘q darajada, uning o‘rnida aksariyat q qo‘llanadi: tuqum (tuxum), qala (xola), qatym (xotin). X tovushining turkiy so‘zlarda qo‘llanishi eski turkiy til davriga to‘g‘ri keladi xan (Dlt)- xon, xayu (Dlt)-qaysi. Bu tovushning iste‘mol doirasi eski o‘zbek tili davriga kelib yanada kengayadi: Xatun (rabg‘). Xotin, xonlyq (XSH)-xonlik. Hozirgi o‘zbek adabiy tilida ham X undoshi faol ishlatiladi. Ammo ba‘zi turkiy tillarda, jumladan, qozoq, qoraqalpoq, qirg‘iz tillarida bu tovushning o‘rnida q undoshi qo‘llaniladi. Bo‘g‘iz, sirg‘aluvchi, jarangsiz h undoshi qipchoq shevalarida mustaqil fonema: Hemme, hem, hikmet, himmet kabi. Eski o‘zbek tilida ham faol ishlatilgan bu tovush Toshkent shevasida mustaqil fonema sanalmaydi. O‘zbek adabiy tilida X va H undoshlari bir-biridan farqlanadi.

Lab-tish sirg‘aluvchi, jarangsiz f undoshi qipchoq lahjasida fonema sifatida mavjud emas. Uning o‘rnida hamisha p tovushi qo‘llaniladi: ad til. foyda - payda, ad.til. farzand

//perzent. Bu tovush qadimgi turkiy tilda uchramaydi. U eski turkiy va eski o‘zbek tillarida o‘zlashgan so‘zlar hisobiga paydo bo‘ldi. Shuning uchun ayrim boshqa turkiy tillarda va barcha o‘zbek lahjalarida f fonema sifatida mavjud emas.

O‘zbek adabiy tiliga o‘zlashgan so‘zlardan kirib kelgan sirg‘aluvchi j undoshi barcha o‘zbek shevalaridagidek qipchoq lahjasida ham mustaqil fonema sifatida uchramaydi. Ajdar, jurnal tarzidagi so‘zlarda keladigan sirg‘aluvchi j affrikat j tovushiga almashadi. Chunki qipchoq lahjasida affrikat дж tovushining xuddi qozoq, qirg‘iz, qoraqalpoq tillaridagidek iste‘mol doirasi keng. джол (yo‘l), джар (jar), джақшы (yaxshi), джақын (yaqin), Jora (jo‘ra), jog‘ari (yuqari).

Titroq, sonor R undoshi qipchoq lahjasida til oldi, til orqa shaklda bo‘lib, xuddi qadimgi turkiy tildagidek so‘z boshida kelmaydi.

ырайқан, irayis, oraza, oramal kabi. Bu holat hozirgi ayrim turkiy (qozoq, qoraqalzoq, qirg‘iz kabi) tillarda ham saqlanib qolgan.

N burun tovushi qipchoq lahjasida qipchoq guruhiga taalluqli turkiy tillardagi kabi ikki variantlidir.

Qipchoq lahjasida k, g, g‘, q, undoslari mustaqil fonema.

Qo‘llanilish jihatidan o‘zbek adabiy tili va boshqa shevalardan farq qilmaydi.

Ammo, bir tomondan, ular mazkur lahjada ohangdoshlik qonuniyat bilan bog‘liq ravishda bir-biriga til oldi va til orqalikda variant bo‘lib kelish bilan, ikkinchi tomondan, ba‘zan so‘z oxirida ikkilamchi v undoshiga aylanish bilan o‘ziga xosliklarga ham ega. Qiyoslang:

adabiy tilde	qipchoq lahjasida
t o g‘	tav
bo‘yog‘	boyov
ellik	elluv

Ohangdoshlik hodisasi turkiy tillarda qadimdan mavjud bo‘lib, u tovushlardagi uyg‘unlikni, o‘zaro ohangdoshlikni ta‘minlaydi. Odatda, ohangdoshlik haqida gap ketganda, ko‘pincha, unlilardagi til oldilik va til orqalik, hamda lablanganlik va lablanmaganlik to‘g‘risida gapiriladi. Vaholanki, ohangdoshlik hodisasi bu bilan tugamaydi. Lablanganlik, ya‘ni lab

uyg'unligi faqat unli tovushlarga xos hodisa. Ammo tanglay uyg'unligi qonuniyatiga binoan, tovushlardagi til oldilik va til orqalik xususiyati hisobga olinadi.

Bunday ajralish nafaqat unlilarda, balki tilimiz tarixiga nazar tashlasak, balki undosh tovushlarda ham mavjud bo'lgan. Qiyoslang:

qag'anqa-hoqonga, algish - olim, qarz, og'uzg'aru-o'g'uzga, soqum-so'qim, kuchug-kuchni, kozum-ko'zim kabi.

Ohangdoshlikdagi uchinchi jarayon — bu undosh tovushlardagi jaranglilik va jarangsizlik hodisasi sanaladi. Bu jarayon ham turkiy tillar tarixining qadimgi davridan boshlab amal qilingan. Ohangdoshlik eski turkiy til davrida ham mavjud bo'lib, turkiy tillar tarixida bu jarayon haqida dastlab Mahmud Koshg'ariy fikr bildirgan. Olim turkiy tillarning o'zak xarakteriga qarab qo'shimchalarning qattiq, yumshoqlikda farqlanganligini ta'kidlaydi. A.M.Shcherbak eski o'zbek tili davrida birinchi tip, ya'ni tanglay uyg'unligining saqlangan va buzilgan hollari bor, ikkinchi tip, ya'ni lab uyg'unligida esa buzilish holati mavjud deb ko'rsatadi. Filologiya fanlari doktori, akademik A.Rustamov esa XV asr o'zbek adabiy tilida singarmonizmning har uchala qonuni, ya'ni unlilardagi tanglay uyg'unligi hamda undoshlardagi jaranglilik va jarangsizlik uyg'unligi bor degan xulosani bildiradi.

Qipchoq lahjasida ham til tarixidagi ohangdoshlikning har uch holati amal qiladi. Xususan tanglay uyg'unligiga binoan o'zak va qushimchadagi til oldilik va til orqalik holati nutqdagi qulaylik bois saqlanib qolgan: tish+tin-tishning; ekese, tag'asi, keldi, kerdi, beldi, qolum, sozo'm (so'zim) tozo'm kabi.

Qipchoq lahjasida ayrim holatda lab ohangdoshligi buzilishi mumkin. Biroq tanglay uyg'unligi, ya'ni til oldilik va til orqalik nutqda to'liq saqlanadi.

Undosh tovushlardagi jaranglilik, jarangsizlik hodisasiga ham qipchoq lahjasida amal qilinadi: ish+ten (ishdan), qyish + tan(qish dan), kepti (kepdi), ketti (ketdi), o'sh +te (uchta).

Odatda, ohangdoshlik hodisasi nutqda qulaylikni ta'minlash, talaffuzda bir me'yorni yuzaga keltirishda muhim o'rin tutadi. Shu bilan birga talaffuzdagi o'sha me'yor nutqda ma'lum bir musiqa, ohangni shakllantirishni yuzaga keltirishga yordam beradi. O'zbek adabiy tilida ham ohangdoshlik qonuniyati aksariyat amal qiladi: Labial uyg'unlik buzilgani bilan undoshlardagi jaranglilik, jarangsizlik va tanglay uyg'unlini nutq ravonligi, uning musiqaviylikni ta'minlashga xizmat qiladi.

Qipchoq lahjasida otlarda ko‘plik shakli -ler /-lar, -ner /-nar qo‘shimchalari bilan hosil qilinadi: kishiler, qoylar, adamnar, kiyimner. O‘zbek adabiy tilida -lar. Qipchoq lahjasida sen ikkinchi shaxs birlik, siz ikkinchi shaxs birlik hurmat, silar ko‘plik, oddiy munosabat, sizlar ko‘plik hurmat ma’nolarida qo‘llaniladi. O‘zbek adabiy tilidan farqli ravishda qipchoq lahjasida 1-shaxs ko‘pliklar qo‘shimchasini olmaydi va bizlar shaklida ishlatilmaydi. -ler ko‘plik qo‘shimchasi qipchoqlahjasida adabiy tildan va shahar guruh shevalardan farqli ravishda hurmat ma’nosida kelmaydi (atamnar emas, atam) va fe’llarga qo‘shilmaydi (bardilar emas bardi). Fe’ning ko‘plik shakli qipchoq lahjasida adabiy tildan farqli ravishda ba’zan shaxs-son qo‘shimchalaridan oldin kelishi mumkin. Qipchoq lahjasidagi egalik ko‘rsatkichi adabiy til bilan o‘zining ko‘p shakldaligi bilan farqianadi.

Qipchoq lahjasida kelishik ko‘rsatkichlari adabiy til bilan o‘zining ko‘p shakldaligi jihatdan qisman farqlanadi.

Qipchoq lahjasidagi fe’ning shaxsli shakli umumiy holda hozirgi o‘zbek adabiy tili bilan mos keladi. Ammo ularning ba’zi o‘ziga xos jihatlari ham mavjud. Chunonchi, o‘zbek adabiy tilida fe’ning hozirgi kelasi zamon III shaxs ko‘plik shakli bordilar//bordi, keldilar//keldi tarzida qo‘llansa, qipchoq lahjasida faqat bordi, keldi ko‘rinishda ishlatiladi. Chunki qipchoq lahjasida fe’lga ko‘plik “-lar” qo‘shilmaydi. Ko‘plik ko‘rsatkichi faqat otga qo‘shiladi.

O‘zbek adabiy tilidagi “qol” ko‘makchi fe’li ma’nosi qipchoq lahjasida qo‘shimcha shakldagi “g‘ay” ko‘makchi fe’li bilan ifodalanadi: boraqol -barag‘ay, kelaqol-keleg‘ay, yozaqol-jozag‘ay.

Fe’ning bo‘lishsiz shakli qipchoq lahjasida ikki fonetik variantda ifodalanadi: tavmaydi //tappayды..

Harakat nomi qipchoq lahjasida -sh, -ish/-ыsh qo‘shimchasi bilan hosil qilinadi: aytish kerek-aytish kerak, barish qachmas-borish bo‘lsa qochmas.

-v, -uv/-o‘v qushimchasi ham lahjada harakat nomi yasashda qatnashadi: Baruv-boruv, kelo‘v-keluv, aytuv-aytuv.

-Maq/-mek qo‘shimchasi ham qipchoq lahjasida ba’zan harakat nomi yasashda ishtirok etadi: Tavmaq-to‘moq, kermek-ko‘rmoq, ichmek-ichmoq, aytnaq-aytmoq.

3. So‘zlar tilning oynasi. Shu sababli bir guruhdagi shevalarning o‘zaro tafovuti va umumiyligi bu sohada ko‘zga aniqroq tashlanadi. Bunday xususiyat qipchoq lahjasiga ham xos bo‘lganligidan shevashunoslikda ular hududiy jihatdan guruhlashtirib o‘rganiladi.

1. Qipchoq shevalarining Sharqiy guruhi (Sharqiy qipchoq dialekti). Samarqand shahrining sharq tomoni. Bekobod shahri va Bekobod tumaniga qadar tarqalgan qipchoq lahjalari. Jizzax viloyatining asosiy qismi (Baxmal, G'allaorol, Zomin va b.). Sirdaryo viloyatining bir qismini o'z ichiga oladi.³²

2. G'arbiy guruh qipchoq shevalari (G'arbiy qipchoq dialekti). G'arbiy guruh qipchoq shevalari asosan Samarqand shahridan g'arbga tomon qismini va Navoiy viloyatining asosiy qismini o'z ichiga oladi³³ (N. Rajabov va b.). Sharqiy va G'arbiy guruh qipchoq shevalari o'rtasida ma'lum darajada tafovut mavjud.

3. Farg'ona guruh qipchoq shevalari (Farg'ona vodiysi qipchoq dialekti). Bu guruhga kiruvchi qipchoq shevalari deyarli butun Farg'ona vodiysiga tarqalgan. Qipchoq shevalari Andijon (S.Ibrohimov), Shahrixon va Asaka atroflarida, Toshloq, Baliqchi, shuningdek, Yangiqo'rg'on (F.Abdullayev), Uychi (A.Y.Aliyev) va boshqa tumanlarda hamda Qo'qon (Sh.Nosirov) shahri atroflarida uchraydi. Bu shevalar qorluq-chigil tipidagi shevalardan ham qisman farqlanadi. Shubhasiz shevalardagi integratsiya aholining zich joylanishi bilan ham bog'liq.

4. Janubiy guruh qipchoq shevalari (Janubiy-qipchoq dialekti). Bu guruh shevalari Qashqadaryo (B.Jo'rayev, A.Shermatov) va Surxondaryo viloyatining katta hududiga, shuningdek, Tojikistonning janubiy tumanlariga tarqalgan. Bu guruh qipchoq lahjalari ham xuddi Samarqand va Jizzax viloyatidagi qipchoq lahjalari kabi o'zining xususiyatini saqlab kelmoqda.

5. Qipchoq shevalarining Shimoliy Xorazm guruhi (Shimoliy Xorazm qipchoq dialekti). Bu guruh qipchoq shevalari professor Y.D.Polivanov, F.A.Abdullayev tomonidan, Qoraqalpog'istondagi qipchoq shevalari A.Ishayev tomonidan o'rganilgan.

Qipchoq lahjasidagi so'zlarni semantik jihatdan ko'p ma'nolilik, ma'nodoshlik, shakldoshlik, zid ma'nolilik, so'z ma'nolarining o'zgarish, ko'chma ma'noligi va boshqa jihatlari nuqtai nazardan tahlil qilish mumkin. Qipchoq lahjasida so'zlarda ko'p ma'nolilik kishilarning tana a'zolariga, nisbat berish natijasida yuzaga keladi. Chunonchi, bash-odamning boshi, tavding bashi (tog'ning boshi), buvdayding bashi (bug'doyning boshog'i), bashtan (avvaldan, ilgaridan), soqa bash (bir o'zi) birikmalaridagi ko'chma ma'no "bosh"so'ziga nisbat

³² X.Doniyorov. Qipchoq dialektlarining leksikasi. Toshkent. 1997.

³³ N. Rajabov. O'zbek shevashunosligi. Toshkent. 1996

berish natijasida yuzaga kelgan “bosh” so‘zining ko‘chma ma’nosi qipchoq lahjasida adabiy tilga nisbatan ko‘proq.

Aq, oq so‘zi asosan ezgulik timsoli sifatida qo‘llaniladi. Bu so‘z oq rangni bildirish bilan bir qancha qo‘shimcha ma’nolarda ham keladi: aq kengil (oq ko‘ngil) odam, aq (oq)-gunohsiz odam, aqlap gepirdi-yon bosib ga’irdi, aqlandi - kechirildi, aqjo‘zli boldi - obro‘li bo‘ldi, kengni aq adam - to‘g‘ri dilkash odam, ag‘artrmaq - oqartirmoq, yuvib- taramoq, parvarish qilmoq, kegini kekledi - oqini oqladi, ko‘kini ko‘kladi, tarbiyaladi, xizmatini me‘yoriga yetkazdi, parvarish qildi. Aqqa toydi - sut-qatiqqa to‘ydi, avzi (erini) ag‘arish qaldi - labi oqarib qoldi (to‘yindi, turmushi yaxshilandi).

Qipchoq lahjasi ma’nodosh so‘zlarga ham boy: jilik//so‘yek. Teng qo‘llanadi. Ma’nodoshligi asosan siylov, ziyofat ma’nosida uchraydi:

jilik qoymaq yoki ashqa so‘yek samaq, chirag‘im // aynam. Bu so‘zlar keksa kishilarning yoshlarga suyub murojaat qilishida ma’nodoshlik kasb etadi. Avvalroq **aynam** so‘zi ko‘proq ishlatilgan bo‘lsa, keyinchalik **chirag‘im** so‘zining iste’mol doirasi kengaydi.

Boy, gevde, sumbat, kelbet, pichim ma’nodoshlarida yetakchi boy so‘zidir. Xuddi adabiy tildagidek, lahjada ham ularning qo‘llanish o‘rniga e’tibor qaratmoq kerak bo‘ladi. Qiyoslang: чырауы ачық- yuzi ochiq, tabiati ochiq, kayfiyati yaxshi. Hech чырауы ачылмадыда - hech tabiati(qovog‘i) ochilmadi-da. Чырауы ачмқ iborasi o‘rnida juzi ачық yoki beti ачық iboralarini qo‘llab bo‘lmaydi.

Qipchoq lahjasida xuddi adabiy tildagi va boshqa lahjalardagi kabi shakldosh so‘zlar ham juda mo‘l. Chunonchi, ot (o‘t) so‘zi ikkita shakldoshlikni yuzaga keltiradi. Ot - 1. ko‘kat - 2. olov. Ot so‘zi ham xuddi shunday: 1) yet-o‘t qopchasi; 2) yet-fe‘l (o‘tmoqning buyruq shakli). Or: 1) or-o‘rishga buyruq; 2) or-chuqurlik. Or: 1) ochni o‘rish; 2) balandlik.

Qipchoq lahjasida ayrim mustaqil ma’noli so‘zlar ba’zan juftlashib yangi ma’no kasb etgan. Chunonchi, qipchoq lahjasida “arqav”, “erish” so‘zlari o‘rmakning uzuniga va ko‘ndalangiga to‘qiladigan iplarining nomlari. Bu iplar bir-biri bilan chirmashib chatishmasa, to‘qima hosil bo‘lmaydi. So‘zning xuddi shu chirmashish, ma’nosi “arqov erish” juft so‘ziga ko‘chirilib unga “jora-joldash” ma’nosi yuklatilgan: Arqov-erish bop juripti.

Qipchoq shevasida adabiy tilga va shahar shevalariga nisbatan arabcha, forsha va tojikcha so‘zlar kamroq. Yana ulardan bir farqi bu o‘zlashgan so‘zlar aksar fonetik o‘zgarishga uchragan holda ishlatiladi.

Shevada:	Adabiy tilda:
Ebiyir	obro‘
neyeti	nihoyat
oraza	ro‘za
shayi	shohi
Aptikerim	Abdukarim
Abdo‘reyim	Abdurahim
Abdo‘veyit	Abduvohid

Qipchoq lahjasi vakillari nutqida o‘zlashgan so‘zarning ayrimlari qayta ishlanib bu shevalarning leksik-stilistik tomondan rivojlanishini, rang-barangligini orttirishda imkoniyat beradi. Masalan, malchi (molchi), mazali (mazali), mazasiz (mazasiz), shadmanliq (shodmonlik), va boshqalar.

Albatta qipchoq lahjalari so‘zligining asosini asl turkiy, asl o‘zbekcha so‘zlar tashkil etadi. Lahjadagi so‘zlar sohalar bo‘yicha adabiy til va boshqa lahjalar bilan umumiylik kasb etsa-da, ba‘zan ularning o‘ziga xos jihatlari ham ko‘zga tashlanib qoladi. Qipchoq lahjasining tarmoq leksikasidagi eng boy va o‘ziga xos atamalaridan biri chorvachilik atamalaridir. Chunki qipchoq lahja vakillari qadim zamonlardan boshlab chorvachilik kasbi bilan juda jiddiy shug‘ullangan. Shuning uchun bu lahjala chorvachilik mol turlari bilan bog‘liq bo‘lgan so‘z va atamalar juda ko‘p. Ulardan ko‘pchiligi, asosan, shu shevalar orqali adabiy tilga kirgan va ular maxsus atama sifatida ishlatilmoqda. Ammo ayrimlari adabiy tilga kirib ulgurmagani. Adabiy tilga ular olib kirilsa uning imkoniyati yanada kengayadi.

Qipchoq lahjasi o‘ziga xos dialektal iboralarga ham boy: berige beylegen ulaqgay, erini ag‘arish qamaq, jolli bomaq, toyg‘an qoziday, ashig‘ oynag‘an azar, tob oynag‘an tozar, jiligini jegen ozar, at jigitti qanati, ming qoylini, bir qoylig‘a ishi to‘shipti, jaqshi kese hut qazan-qazan so‘t, qarada kersem qarnim toq, bozlag‘an botaday, iyerlegen atday, jutag‘an tuvadaqtay va boshqalar.

O‘G‘UZ LAHJASI

Reja:

1. O'g'uz lahjasining fonetik xususiyatlari.
2. O'g'uz lahjasining leksikasi.
3. O'g'uz lahjasining morfologik xususiyatlari.

Tayanch tushuncha va iboralar:

Janubiy Xorazm, Urganch - Xiva guruh shevalari, Xazorasp -Yangiariq guruh shevalari, unlilardagi cho'ziqlik, birlamchi cho'ziqlik, ikkilamchi cho'ziqlik, O'g'uz shevalarida qisqa cho'ziq unli, O'g'uz shevalarining fonetik xususiyati, morfologik belgilari, shevada sifat va miqdor jihatdan farqlanuvchi fonemalar. O'g'uz lahjasining leksik xususiyatlari, O'g'uz lahjasidagi so'zlarning o'z shevangizga munosabati, adabiy tilga munosabati.

1. O'g'uz lahjasini juda ko'p olimlar o'rgangan. Chunonchi, G'ozi Olim Yunusov, ("O'zbek lahjalarining tasnifida bir tajriba" 1936), Y.D. Polivanov ("Shovot rayon, Qiyot- Qo'ng'iroq qishlog'i shevasi"), A.K. Borovkov, keyinchalik Ahmad Ishayev ("O'zbek tili mang'it shevasining fonetik xususiyatlari"), Yusuf Jumanazarov ("Hazorasp shevasining morfologik xususiyatlari"), Erka O'rozov ("Janubiy Qoraqalpog'iston o'zbek shevalari"), Fattoh Abdullayev ("O'zbek tilining o'g'uz lahjasi") va boshqalar mazkur lahjani maxsus tadqiq etdilar.

Janubiy Xorazmning Urganch, Hazorasp, Xonqa, Xiva, Bog'ot, Shovot, Qo'shko'pir, Yangiariq tumanlarida, Turkmanistonning Toshovuz viloyatining bir qismida, Turkistonning Qarnoq, Iqon, Sayram, Qorabuloq, Ibot qishloq aholisi o'g'uz lahjasida so'zlashadilar. Albatta hududiy jihatdan bo'lgan farq ma'lum darajada o'z ta'sirini ko'rsatishi mumkin. Shuning uchun garchi ular O'g'uz guruh lahjasini tashkil etsada, ba'zan bu shevalarda qisman tafovutlarning ham bo'lishi tabiiy bir holat. Ammo mazkur guruh lahjalarda shubhasiz umumiylik mavjud.

Urganch - Xiva guruh shevalarda unli tovushlar o'nta:

u, ь, ы, ү, у, Ө, о, е, э, (е), а.

Bu lahjada xuddi eski o'zbek tili va qipchoq lahjasidagi kabi "ь"(til oldi) va "ы" (til orqa), "ү" (til oldi) va "у" (til orqa), "Ө" (til oldi) va "О" (til orqa) unlilari mustaqil fonema.

Biroq Turkiston hududidagi o'g'uz lahjasida, ya'ni shimoliy o'zbek shevalarida unlilar soni 9 ta. Bu shevalarda qisqa ь fonema sifatida mavjud emas.

O'g'uz lahjasida birlamchi cho'ziq unlilar mavjud. Bu xususiyat ularni qipchoq va qorluq guruh lahjalaridan farqlaydi. Ayni paytda o'zbek adabiy tilidan ham shu jihatdan farqlanadi.

Chimkent viloyatiga tarqalgan o'g'uz shevalarida ham birlamchi cho'ziq unlilar mavjud. Bu hudud lahjasida 9 ta qisqa unlilarga yana shuncha cho'ziq unlilar qo'shilib, unli fonemalarning miqdorini 18 taga yetkazadi: a:, e:,u:, ye:, m, o':, u:, ye:, o:

A: a:g'a, ba:la, ba:zar, a:dash, a:ya (oyi).

E: ye:sh' (dugona), ye:rg'inchek (erinchoq), te:rek.

U: ti:ze, ti:sh, i:s, ti:rg'k

G'1: (') q'yz, q'yn (qin), yaq'yn.

O': to':b, to':n, to':sh.

U: tu:z, tu:t, u:ch

0: ye :t , t ye :r , b ye :b e k .

O: o:t (olov), to:g'ay, qo:y

Xorazm o'g'uz shevalarida qisqa va cho'ziq unlilar miqdori o'n yettita. Bu guruh o'g'uz shevalarda cho'ziq'ik asosan ot kategoriyasidagi so'zlarda (keng ma'noda) uchraydi, fe'l turkumidagi so'zlarda uning tarqalishi juda cheklangan. Hatto cho'ziqsikka ega bo'lgan otdan fe'l yasalganda ham unlilarning cho'ziqligi zaiflashadi va oddiy cho'ziqlikdagi unliga teng bo'lib qoladi: at - a:t kabi.

Ikkilamchi cho'ziqlik o'z xarakteri va qo'llanish chegarasiga ko'ra, boshqa o'zbek shevalaridan keskin farqlanmaydi. Bunday cho'ziqlik odatda turli tovush jarayonlari ba'zi tovush yoki biror bo'g'inning tushishi natijasida shakllanadi:

[R] tushadi: ba:dim, be:di, te:t

[JI] tushadi: a:di, bo:di, qa:di

[Y] tushadi: ye:t (eyt), to':me

[G] tushadi: bi:z, ti:di, i:n (egin)

[K [k] tushadi: ayu:, azu: yellu:

O'rta kenglikdagi unlilar oldidan protetik tor unlining orttirilishi hodisasi o'g'uz guruh shevalarida qayd etilmaydi. Bu hodisa (diftonglashish hodisasi) faqat qipchoq lahjasida turli darajada namoyon bo'ladi. O'g'uz lahjasida **q, g', x** undoshlari **chuqur til orqasida emas, tilning**

orqa qismida talaffuz etiladi. K, G undoslari odatdagidan yumshoqroq tovushlar bo'lib, tilning o'rta qismida paydo bo'ladi. G undoshi nutqda ba'zan Y undoshi bilan ham almashinib turadi. So'z boshida kelgan jarangsiz K undoshi o'g'uz lahjasida jarangli G undoshi bilan almashinib qo'llaniladi: kel -gel, kez - gez kabi. So'z boshida kelgan jarangsiz T undoshi o'g'uz lahjasida jarangli D undoshi bilan almashinadi: temir - demyr, tert - dert kabi.

2. Lahjada o'zbek adabiy tildan farq qiluvchi so'zlar anchagina uchraydi. Chunonchi, Xorazm shevalarida zenggi (narvon) so'zi Chimkent viloyatidagi o'g'uz shevalarida o'zenggi shaklida ishlatiladi. Qorluq guruh shevalardagi o'xshamoq - o'xshash - o'xshamoq so'zi o'rnida o'g'uz lahjasining har ikki tarmog'ida mengzesh (mengzemek) so'zi ishlatiladi. "Devorning tagidan suv o'tadigan joyni, teshikni" Xorazm o'g'uz shevalarida toqitqa deb ataydi. poylamoq, yashirin quloq solmoq, tikilib qarab turmoq ma'nosida mazkur shevalarda angdimoq so'zi qo'llaniladi: angdab yo'rgen dostin, achiq, kegen, yav, yaxshi, kanal, anhor ma'nosida Xorazm o'g'uz lahjasida arna so'zi ishlatiladi.

Чъмчик қарыса, сақақлари кэлтэ болур. Тэнгънь тапсан, тэкь бэр.

Отъннь чапқанға йақтър, Маллнь тапқанға бақтър.

Ананнь ха:р етсэнь, е:зин за:р боласа

Су: бълэн ойнама - батарса, о:т бълэн ойнама — йанарса.

Ел а:ғасъс, тон йа:қасъс болмайдъ.

Аврув батманлап кэлэдъ, мьсқаллап кетэдъ.

Йамгър бълэн йер кекэрэр, Ме:нэт бълэн ел кекэрэр.

Қайтып кэлэр ешьгъннь қаттық йапма.

3. Ko'plik shaklidagi otning kelishiklar bilan turlanishi

Ko'plik va egalik qo'shimchalarini olgan otlarning kelishik

qushimchalarini olishi lahjada shunday tartibda bo'ladi:

T .k . - n i / -нъ

J .k . - g e / - g ' a , - k e / - q a , - e / - a , - n e / - n a , - g e / - g ' a / - k e / - q a , - e , - a

U - p .k . - d e , - d a - d e , - d a , - t e , - t a - d a

CH .k . - d e n , - d a n - d i n / -дѣн, -тѣн/-тѣм - d a n

Kishilik olmoshlarini qo'llashda ikki guruh o'g'uz shevalarida asosan fonetik tafovut mavjud: men, sen, ul/u, biz/ bizer - bizler, siz- siler- siller - ular - ulalar. O'g'uz lahjasida sanoq sonlar bir, yeki/e:ki, ikki, o'sh, tert - tet, besh, alti, yeti/ yetti, sekkis, yelig/ yelli shaklida qullaniladi.

O'g'uz guruh shevalarda buyruq-istak fe'lining bo'lishsizlik shaklida qisman o'zaro tafovut ko'zga tashlanadi:

O'g'uz laqjalarining har ikki guruhida tarixiy o'tgan zamon shakli fe'l negiziga -g'an, -gen, -qan, -ken shaxs-son qo'shimchasini qo'shish yo'li (men barg'amman, men barg'amma, bizle barg'ammms, biz yer barg'ammms shaklida) bilan hosil qilinadi. Uzoq o'tgan zamon, o'tgan zamon hikoya fe'llarining yasashida boshqa lahjalardan va o'zbek adabiy tilidan deyarli farq yo'q deyish mumkin. Shuningdek hozirgi zamon fe'l shakllarida ham umumiylik mavjud.

Kelasi zamon fe'l shakllarining yasashida Xorazm o'guz shevalari Chimkent viloyatidagi o'g'uz shevalaridan farq'anadi. Chunonchi, Xorazm o'g'uz shevalarida kelasi zamon fe'li "fe'l negizi"+"jaq+shaxs-son" tarzida hosil qilinadi: gel+ejek+men, bar+ajaq+san kabi.

AREAL TILSHUNOSLIK VA LINGVISTIK GEOGRAFIYA

Reja:

1. Lingvistik geofafiya va uning o'rganish ob'ekti.
2. Lingvistik geofafiyaning jahon tilshunosligida paydo bo'lishi va asoschilari.
3. O'zbek xalq shevalarini lingvo-geofafiya usulida o'rganish, o'zbek shevalari atlasini yaratish masalalari.

Tayanch tushunchalar

Lingvistik geografiya usuli: izoglossa, izofonema, izomorfema; monografik usul; tovush tushunchasi, fannatik shakl, leksik belgi, grammatik belgi; dialekt, lahja, sheva tushunchalari, lingvistik xarita, lingvistik atlas, mos hodisalar, areallar, til lanshafti, aralash zonalar, innovatsiya markazi, irradiatsiya, kartalashtirish, regional atlas, zonal atlas, areal lingvistik prinsip, dialektologik prinsip.

1. Lingvistik geografiya (lingo-geografiya) - tilshunoslikning bir bo‘limi bo‘lib, u ma’lum hududda tarqalgan til hodisalari (tovushlar, grammatik formalar, so‘zlar)ni aniqlaydi, ularning o‘sha joyga bo‘lgan munosabatini ko‘rsatadi³⁴. Hududiy til xususiyatlarini xalq tarixi, til tarixi bilan aloqador holda taqqoslab, tushuntirib, kartalar orqali ifodalaydi. Lingvistik geografiya ham hududiy dialektlarni o‘rganadi. Uning eng muhim xususiyatlaridan biri ko‘rgazmaliligi bo‘lib, unda ma’lum til hodisalarining o‘rni va tarqalish chegarasi karta va atlas vositasida aniq belgilab berildi.

Karta ham atlas ham lingvistik geografiyaning ifoda vositasi bo‘lib, uning asosiy maqsadi tilning taraqqiyot qonuniyatlari va yo‘llarini, aniq dialektlarning paydo bo‘lishi va ularning milliy tilga bo‘lgan munosabati, o‘zaro aloqasini tushuntirib berishdan iboratdir.³⁵

Lingvistik geografiya bir qator umumlingvistik muammolarni, ya’ni tilda lahja, dialekt, shevalar mavjud bo‘lsa, ularning xususiyatlari nimalar bilan chegaralanishlari, dialektlarning umummilliy tilga bo‘lgan munosabati va shu kabi masalalarni hal qilmog‘i kerak.

O‘zbek tilshunosligida XX asrning 60-yillariga qadar shevalar monografik usulda o‘rganilib kelingan, bu jarayon hozirga qadar davom etib kelmoqta. Biroq o‘zbek shevalarini o‘rganish 60-yillardan so‘ng ikki xil yo‘nalishda: 1) monografik usul; 2) lingvografik asosida o‘rganila boshlandi.

Monografik usul bilan o‘rganishda shevalar tavsifiy usulda yozib olinib, boshqa o‘zbek shevalari va adabiy tilda qabul qilingan so‘zlar tovush va qo‘shimchalar bilan qiyoslanar edi. Bu usulda og‘zaki nutqni transkripsiyaga yozib olish, yozib olingan matnlarni izohlash, dialektal xususiyatlarni o‘rganish, dialektal lug‘atlar tuzish monografiyalar yaratish va shu kabilardan iborat.

O‘zbek dialektologiyasida yirik monografik asarlarning paydo bo‘lganligi monografik tadqiqot mevasi bo‘lib, endilikda shevalarimizni qiyosiy-tarixiy, tipologik tadqiqotining hozirgi zamon aniq va izchil usuli (metodi) til hodisalarining tarqalish chegaralarini aniqlab beruvchi lingvistik geografiya va areologiya asosida ilmiy tekshirishni taqozo qiladi hamda o‘zbek xalq shevalari atlasini yaratish masalasini navbatdagi vazifa qilib kun tartibiga qo‘yadi.

Monografik usul asosida shevalarni o‘rganishda ko‘proq dala sharoitida - qishloqlarda yurib ish olib boriladi. Lingvogeografiya unga qaraganda aniq xususiyatga ega. Chunki lingvogeografiya materiallari bilan laboratoriyalar va kabinetda shug‘ullaniladi. Shu nuqtayi

³⁴ Murodova N. O‘zbek adabiy tili va shevalar leksikasining qiyosiy tadqiqi. - Toshkent. Fan. 2005

³⁵ Yuqoridagi asar

nazardan qaraganda morfologik usul bilan shevalar o'rganilib bo'lingach, langvogeografik tadqiqot uning materiallarini ilmiy laboratoriyalarda tadqiq etishdan, uning davomchisidek, undan o'sib chiqqan deb faraz qilinadi.

Lingvistik geografiyaning asosiy o'rganish obyekti - til hodisalari: 1. Izoglossalar, izofonema va izomorfema. 2. Lingvistik atlaslar. 3. Mos hodisalar. 4. Areallar. 5. Lingvografik kartalar va kartalashtirish. 6. Til lanshafti. 7. Aralash zonalar. 8. Innovatsiya markazi. 9. Iradaiatsiya va boshqalar³⁶.

1. Izoglossa - mos hodisalarning u yoki bu a'zosi, bo'lagi tarqalgan eng chet nuqtalarni tutashtiruvchi atlas kartasidagi chiziq. Boshqacha aytganda u yoki bu til hodisasining hududiy tarqalishini ko'rsatuvchi lingvistik kartaga tushirilgan belgi "Izoglossa" - (izofonema - fonetik belgi, izomorfema - morfologik belgi, izoglossa - leksik belgi) tushunchasidan iborat.

2. Lingvistik atlaslar - maxsus dastur (programma) asosida tayyorlangan, ma'lum til yoki shevalarga xos xarakterli xususiyatlarning tarqalish chegarasini aks ettiruvchi lingvistik kartalarning albom shaklidagi izchil to'plamidir. Lingvistik atlas 2 xil bo'ladi: 1) regional atlas; 2) zonal atlas.

3. Mos hodisalar - umummilliy til tizimining zveno (a'zo)lari bo'lib, har xil dialektlarda o'zining turli bo'laklari (a'zolari) bilan ishtirok etgani holda shevachilik farqlarini vujudga keltiradi. Shunga ko'ra mos hodisalar har vaqt ikki a'zoli va ko'p a'zoli bo'ladi. Masalan, ona, oyy, ope, eye, biyi, buvi kabilar shevalararo farqlanib, o'zbek adabiy tilidagi ona (tuqqan ona) tushunchasini bildiradi.

4. Areallar - lotincha arealis so'zidan bo'lib, maydon, bo'shliq ma'nolarini bildiradi. Mos hodisalar ayrim bo'laklarining lingvistik kartada tarqalish zonasini, ya'ni tilning dialektal farqlanishini anglatadi.

5. Lingvogeografik xaritalar va xaritalashtirish — lingvogeografik tadqiqotning asosiy nuqtasi. Sinxronik tadqiqot natijasi hisoblangan lingvistik xaritada til tarixining hamma davri o'z aksini to'ishi mumkin. Xaritalashtirish - til hodisalarining hududga tarqalishini tasvirga (kartaga tushirish). Jonli tildagi har bir lingvistik hodisa o'zining tarqalish chegarasiga, o'z hududiga ega. Shu hudud, chegaradagi so'z - izoglossa, izofonema va izomorfemalarni grafik shaklda qog'ozga tushirishdan iborat.

³⁶ S. Ashirboyev. O'zbek dialektologiyasi. Toshkent. 2016.

6. Til landshafti - bu til uchun ma'lum bo'lgan izoglosslar to'plami va ularning ushbu til mintaqasida joylashishi tabiati sifatida tushuniladi.

7. Alohida zona - bu bir til yoki dialekt ichida boshqa til yoki dialekt elementlarining mavjudligi. O'zbek shevalarida tojik tilining elementlari aralashib ketgan zonalar O'zbekiston va Tojikiston hududida barqaror aralash zonalar hisoblanadi.

8. Innovatsion markaz muayyan til yoki dialekt hodisalarining markazidir. Masalan, (-vot, vuz (bovotti, kelovuze) markaz Toshkent shahri shevasi bo'lib, u o'sha innovatsiya markazidan boshqa atrofdagi shevalarga tarqaldi.

Irradiatsiya - hodisaning tarqalish tushunchasi bo'lib, arealning xarakterli belgilaridan biri. Masalan, o'rin -payt kelishigi qo'shimchasi -da Samarqand, Buxoro, Qashqadaryo shahar tip shevalariga adabiy til ta'sirida to'siqlarga uchramasdan kirib borish yo'li bilan tarqalgan. Lekin qaratqich kelishigi qo'shimchasi (-ning) ning kirib borishi aytarli natija bermayotir. Chunki adabiy tilga asos bo'lgan shahar shevalari talaffuzida -ning qo'shimchasi mavjud emas³⁷.

Til hodisalari, dialektal hodisalarni tadqiq qilishda ko'pincha yondosh tillar va ularning shevalari materiallari bilan solishtiramiz. Bu to'g'ri usul bo'lib, qo'shni tillar va shevalardagi lingvistik hodisalar bir-biriga doimo o'tib turadi. O'tish hodisasi taraqqiyotning keyingi davri va masofaning yaqinligi bilan xarakterlanadi. Biroq, tillar va shevalar rivojlanishining qadimgi davriga xos bo'lgan ayrim hodisalarni tushuntirishda qo'shni tillar va shevalar har doim ham yonmayon ketavermaydi. Masalan, Namangan guruhi shevalariga xos bo'lgan [r] undoshining o'zidan keyin kelgan barcha til oldi undoshlariga singishi Farg'ona vodiysining boshqa shevalarida uchraydi: tussun - tursun, bodd' - bordi, ottoq-ortog' kabi. ', choshshemm'- chorshemmi.

Shuningdek, turk-barlos shevalaridagi ovo (amaki) ham yondosh shevalarning birortasida uchramaydi. Aynan shu kabi hodisa Qashqadaryo viloyatidagi shahar va shahar tip shevada mavjud. Bu hodisaning innovatsiya markazi qaysi ekanligi va uning irradiatsiyasi ildizi qay tomondan qay tomonga yo'nalganligi noma'lum. O'zbek shevalari atlas yaratilganda mana shunga o'xshash ko'pgina muammolari yechilgan bo'lar edi.

2. Tilshunoslikdagi bu yangi yo'nalishga, dialektologik fikrning keyingi taraqqiyotiga Yevropa lingo - geograflarining belgili xizmatlari bor.

Lingvistik geogrfiyaning asoschilari: Fransiyada Jan Jilgperon, Germaniyada Georg Venker, F.Vrede, I.Meyer, Rossiyada esa I.I.Sreznevskiy kabilardir. Mazkur olimlarning asarlari tufayli

³⁷ S.Ashirboyev. O'zbek dialektologiyasi.Toshkent.2016.

lingvistik geografiyaning fan sifatida asosiy o‘rni, predmeti va vazifalari belgilanadi. Lingvistik geografiya metodi bilan shevalarni o‘rganish Ukraina va Belorussiyada ham yaxshi rivojlangan bo‘lib, bu respublikalarda shevalar atlasini tuzish tugallandi va nashr etildi. Biror til yoki dialektga xos xarakterli lingvistik xususiyatlarning tarqalish chegarasini aks ettirgan albom yoki kitob shaklida nashr qilingan kartalar yig‘indisi dialektologik atlas deyiladi. Dialektologik atlaslar biror xalq tili va xalq tarixini, uning millat bo‘lib shaklanishini o‘rganishda alohida ahamiyatga ega bo‘ldi. Dialektologik atlaslarning dastlabki namunalari XIX asrning oxiri XX asrning boshlarida yaratilgan. 1821-yilda K.de Monbre tomonidan tuzilgan frantsuz shevalari chegaralarini belgilovchi karta Fransiya qirollik jamiyatiga taqdim qilinadi. 1823-yilda D.Minge o‘zining lingvistik karta tuzish g‘oyasini oldinga suradi. Yevro‘ada tuzilgan eng muhim dialektologik atlaslar quyidagilar: Venker va Vredelarning “Nemis tili atlas” (1876-1926 yillar mobaynida yaratilgan); Marburgdagi nemis dialektologiyasi markaziy instituti nashr etgan “Nemis leksikologik atlas”, J.Jileron va E. Edmonning 12 jildli “Fransuz tili atlas” (1902-1912 yillarmobaynida yaratilgan), Yaberg va Yudning 8 jildli “Ital’yan-shveysar atlas” (1928-1940-yillar mobaynida yaratilgan).

Rossiyada lingvistik geografiyaning paydo bo‘lishi va rivojlanishi I.I.Sereznevskiyning nomi bilan bog‘liq. I.I.Sereznevskiy o‘tgan asrning 50-yillaridayoq bu sohani o‘rganishni asosiy vazifa qilib quydi. Rus lingvistik geografiyasining keyingi XIX asr oxiri XX asr boshlaridagi taraqqiyotida akad. A.I.Sobolevskiy va akad. A.A.Shaxmatovlarning katta hissalar bor.

A.Shaxmatov o‘z tekshiruvlari bilan lingvistik geografiya taraqqiyotiga ulkan hissa qushibgina qolmay, bu sohada ilmiy tadqiqot ishlarini ham tashkil etdi. Keyinchalik rus shevalarini lingo-geografik metod bilan o‘rganishda akad. Korsh boshchiligida Moskva dialektologik komissiyasi katta ishlar qildi. 1935- yilda Fanlar Akademiyasi “Rus tili atlas”ni tuzishga kirishdi. Bu davrda tilshunoslardan B.A.Larin, F.P.Filin bosh bo‘lgan dialektologlar guruhi mazkur atlasni yaratish rejasi, so‘roq‘igini tuzdilar va atlas uchun material to‘plash ishlariga rahbarlik qildilar.

1944-yilda R.I.Avanesov va B.P.Filin boshchiligida “Rus dialektologik atlasini tuzish bo‘yicha materiallar to‘plash proqrammasi»ni yaratdilar. 1951- yilda “Moskva sharqidagi markaziy oblastlar rus xalqi shevalari atlas” ni 1952- yilda “Shimoli-g‘arbiy viloyatlar rus xalqi shevalari atlas” tuzib tugatdilar va bu 1957- yilda nashr etiladi. Bularning har qaysisi o‘z hajmi bilan chet ellardagi eng katta milliy atlaslarga teng bo‘lib, rus tili va xalqi tarixi, millatning shakllanishini o‘rganish uchun qimmatli material bo‘lib xizmat qiladi. Hozirgi kunda barcha rus tili shevalari bo‘yicha material to‘plash, to‘plangan materiallarni kartalashtirish tugallandi.

Lingvistik geografiya metodi bilan shevalarni o'rganish Ukraina va Belorussiyada, Gruziya va Ozarbayjon, Turkmaniston va Qozog'istonda ham yaxshi rivojlangan bo'lib bu mamlakatlarda shevalar atlasini tuzish tugallandi va nashr etildi. MDH da tuzilgan eng muhim dialektologik atlaslar - "Moskva sharqidagi markaziy oblastlar rus xalqi shevalari atlasini" (1957-yili nashr etilgan), "Shimoli - g'arbiy oblastlar rus xalqi shevalari atlasini" (nashrga tayyorlangan) va respublikalarda nashr etilgan "Ukrain tili xalqi shevalari atlasini", "Belorus tili xalqi shevalari atlasini" va boshqalar mavjud.

3. O'zbek xalqi shevalarini lingvogeografik usulda o'rganish, uning atlasini yaratish masalalari.

O'zbek shevalari tadqiqotida asosan, tasviriy, qisman eksperimental va qiyosiy-tarixiy usullar qo'llanilib kelingan. Ayrim guruh shevalar atlasini ustida tekshirish ishlari olib boriladi.

Tilshunos olimlar Y.D.Polivanov, G'.Olim, K.K.Yudaxin, A.K.Borovkov, V.V.Reshetov, Sh.Shoabdurahmonov, A.G'ulomov, S.Ibrohimov, R.Abdullayev, M.Mirzayev, A.Aliyev, A.Shermatov, X.Doniyorov, N. Rajabov va ularning shogirdlari o'zbek shevalari bo'yicha olib borgan bir qator ilmiy izlanishlarda shevalarni lingvogeografik va areal tadqiqoti uchun manba yaratadi.

O'zbek dialektologiyasida bu soha hali yosh sohalardan biri bo'lib, tugallangan boy materiallar asosida dialektologiyaga doir nazariy masalalarni ishlash, so'ng lingvistik geografiya masalalarni rejalashtirish bosqichiga o'tdi.

Respublikamizda dialektologik ishlarni boshqarib boruvchi yagona ilmiy markaz - O'z FANing Alisher Navoiy nomidagi Til va adabiyot instituti dialektologiya bo'limi mavjud. Bu bo'lim hozirgi vaqtda uch yo'nalish bo'yicha ish olib bormoqda:

1. O'rganilmagan o'zbek shevalarini monografik tadqiq qilish.
2. O'zbek shevalari lug'atini tuzish.
3. O'zbek tilining dialektal atlasini tuzish.

1930- yillarda O'zbek shevalarida umumturkiy izoglossalar mavjudligini dastlab professor Y.D. Polivanov ta'kidlab o'tgan edi. 1944-yilda professor A.K. Borovkov o'zbek tili shevalari xaritasini yaratish maqsadida "O'zbek sheva-lahjalarini tekshirishga doir savol- javoblar" anketasini yaratdi. Shu anketa asosida 1945-1950 yillar mobaynida Farg'ona vodiysi shevalaridan materiallar to'plandi. Oradan 20 yil o'tgandan keyin 1965-yildan boshlab, o'zbek

shevalari xususiyatlarini kartalashtirish ishi yana kun tartibiga qo'yildi, programma va so'roqnomatuzildi, dialektologik materiallar to'plana boshlandi.

O'zbek shevalarini kartalashtirish ishini V.V.Reshetov boshlab berdi. U Toshkent viloyatining bir qismini, Ohangaron hududi shevalarida uchraydigan fonetik, leksik va grammatik farqlarni ko'chirdi. O'zbek dialektologiyasida birinchi bo'lib o'zbek qurama shevalarining 49 ta lingvistik kartasini tuzdi. Taxminan 150 kartadan iborat "Toshkent viloyat shevalari atlasini"ni tuzish ishlari 1980-yilda yakunlandi. V.V.Reshetov tuzgan lingvistik kartalarda quyidagi fonetik, grammatik va leksik belgilar olingan. Fonetika bo'yicha "dj"lash, "j"lash va "y" lashning tarqalishi, ya'ni so'z boshida [dj] j hodisasi [karta № 1, izoglossa: djok - jok-yok], "o"lash va "a"lashning tarqalishi, ya'ni tipik orqa qator [a] ning saqlanishi yoki uning o'rnida [o] uchrashi [izoglossa: bar, bor], tanglay garmoniyasi va lab garmoniyasining xarakteri, yuqori-o'rta ko'tarilish unlilarining diftonglashuvi; izoglossa.

Uorduk-Uordek- ordek; von-Uon-on; yechki -y eshki -iechki -echki -ichki, [V//o // u // o], [a / / e, ag'g' e. ye // e] unlilarining hamda [k// x], [ch//sh] undoshlarning almashinishi [karta №6, 7, 8, 11; izoglossa:

Uy//oy, uy//oy; atlar// yitlar//iytler, etlar // itler, yetler //itler; chay-chey//shay-shey], so'z boshida [x] va [dj]ning s'ontan paydobo'lishi [karta №9, 22, izoglossa: ayvon-hayvon; arra-xarra].

V.V. Reshetov o'zi o'rgangan hududdagi izoglossalarning tarqalishini o'rganib, ayrim sheva vakillarining etnogenezini aniqlashga va shuningdek, real til vaqtlari asosida qo'shma shevalarining aniq tasnifini berishga muvaffiq bo'ldi.

M. Mirzayev 1955-yilda "Buxoro viloyatidagi o'zbek shevalarini o'rganish uchun anketa" professor A.Aliyev 1964- yilda "Namangan dialekti bo'yicha material to'plovchilar uchun anketa" 1976-yilda professor A.G'ulomov, A.Aliyev, K.Nazarovlar tomonidan "O'zbek tilining mahalliy shevalari bo'yicha material to'plovchilar uchun metodik qo'llanma" yaratdilar.

O'zbek xalq shevalari atlasini hozirgi o'zbek tili shevalarining rang-barang xususiyatlarini xaritalarda ifodalaydi. Lingvistik kartalarda ko'rsatilgan dialektal xususiyatlar va ularning tarqalishi, tilshunoslar va ayrim til hodisalarining tarixiy taraqqiyoti va o'zbek milliy tilining kelib chiqishi kabi masalalarni yanada chuqurroq o'rganish imkonini beradi. Shuningdek, atlas materiallari tarixchilar, etnograflar uchun ham foydalidir.

O'zbek tili dialektologik atlasini quyidagi vazifa-maqсадlarni ko'zda tutadi:

1. Hozirgi o‘zbek adabiy tili muayyan shevalarga tayanadi. Uning imlo va talaffuz me‘yorlarini, shuningdek, fonetik tizimi, grammatik tuzilishi, lug‘aviy tarkibini me‘yorlashtirishda asosan Toshkent-Farg‘ona tipidagi shevalarga asoslanadi, lekin ayrim hollarda bu shevalarning materiali adabiy til me‘yorlariga mos kelmaydi. Dialektologik atlasning ob‘ektiv natijalari (xulosalari) bu masalaga to‘liq oydinlik kiritadi. Haqiqatan ham, shevalarga xos dialektal xususiyatlarning butun o‘zbek tili territoriyasida tarqalishi va uning chegaralarini faqat dialektologik atlas zaminidagina muvaffaqiyatli hal qilish mumkin.

2. Dialektologik atlas materiallari o‘zbek shevalarining mavjud tasniflarini to‘ldirish, mukammallashtirishga, ularga aniqlik kiritishga yordam beradi. Shuningdek, o‘zbek shevalarining paydo bo‘lishida ishtirok etgan turkiy va turkiy bo‘lmagan etnik guruhlarining o‘zaro ta‘siri natijasida sodir bo‘lgan etnolingvistik taraqqiyotning o‘ta murakkab jarayonini belgilab berdi.

3. Adabiy til va tayanch shahar shevalarining kundalik ta‘siri o‘zbek xalq shevalarida til asoslarining aralashuvi va tekislanib borish jarayonini tezlashtiradi. Chunki o‘zbek xalqining iqtisodiyoti va madaniyati misli ko‘rilmagan darajaga ko‘tarildi, o‘zbek adabiy tilining qamrovi kengaydi. Adabiy tilning barcha o‘zbek shevalararo normallashtirish borishi asta-sekin dialektal nutqni qisib, og‘zaki- so‘zlashuv nutq doirasiga ham kirib bordi.

A. Shermatov o‘zbek shevalarini lingo-geografik usul asosida ilmiy tadqiq etishga samarali hissa qo‘shgan. U “Qashqadaryo guruh shevalari kartasi” ni tuzib chiqdi. Bu tadqiqot 167 karta bilan o‘z yakunini topdi. Keyingi yillarda Orol bo‘yi o‘zbek shevalari, janubiy va shimoliy Tojikistonda yashovchi o‘zbek shevalari, janubiy Qozog‘istondagi O‘zbek shevalarining lingvistik kartasi ustida qizg‘in ish olib borilmoqda. O‘zbek adabiy tilining imlo va talaffuz me‘yorlarining fonetik tuzilishi tizimini, grammatik tarkibining lug‘aviy tarkibini me‘yorlashtirishda aniqlik kiritish maqsadida o‘zbek tili dialektologik atlasini tuzish; o‘zbek shevalarining mavjud tasniflarini to‘ldirish va takomillashtirish; adabiy til va tayanch shahar shevalarining kundalik ta‘siri natijasida o‘zbek shevalari orasidagi adabiy tilning me‘yorlashuvini tezlashtiradi.

O‘zbek dialektologlari o‘z milliy tillarining atlasini yaratish bilan bir qatorda, dialektolog safdoshlari bilan birgalikda “Turkiy tillar atlasini”ni ham yaratmoqda. Bunday atlasni tuzish tashabbuskori akademik V. M. Jirmuniskiy edi. Uning savoli va dasturi 1960-70-yillarda bir necha bor muhokama qilingan va tasdiqlangan.

Turkiy tillar atlasini yaratish uchun har 3-4 yilda bir marta xalqaro anjumanlar, yig'ilishlar o'tkaziladi. Umumturkiy tilshunoslik atlasining yaratilishi turkiy xalqlar tili haqida yangi ma'lumotlar beradi, qardosh tillar taraqqiyotiga qarashlarimizni kengaytiradi, unga ilmiy nuqtai nazardan tushuntirishlar kiritadi.

O'ZBEK ADABIY TILI VA DIALEKTLAR

Reja:

1. Adabiy til va uning shakllari.
4. Dialektal xatolar va ular ustida ishlash.

Tayanch tushunchalar:

Adabiy til – me'yorlashgan til.

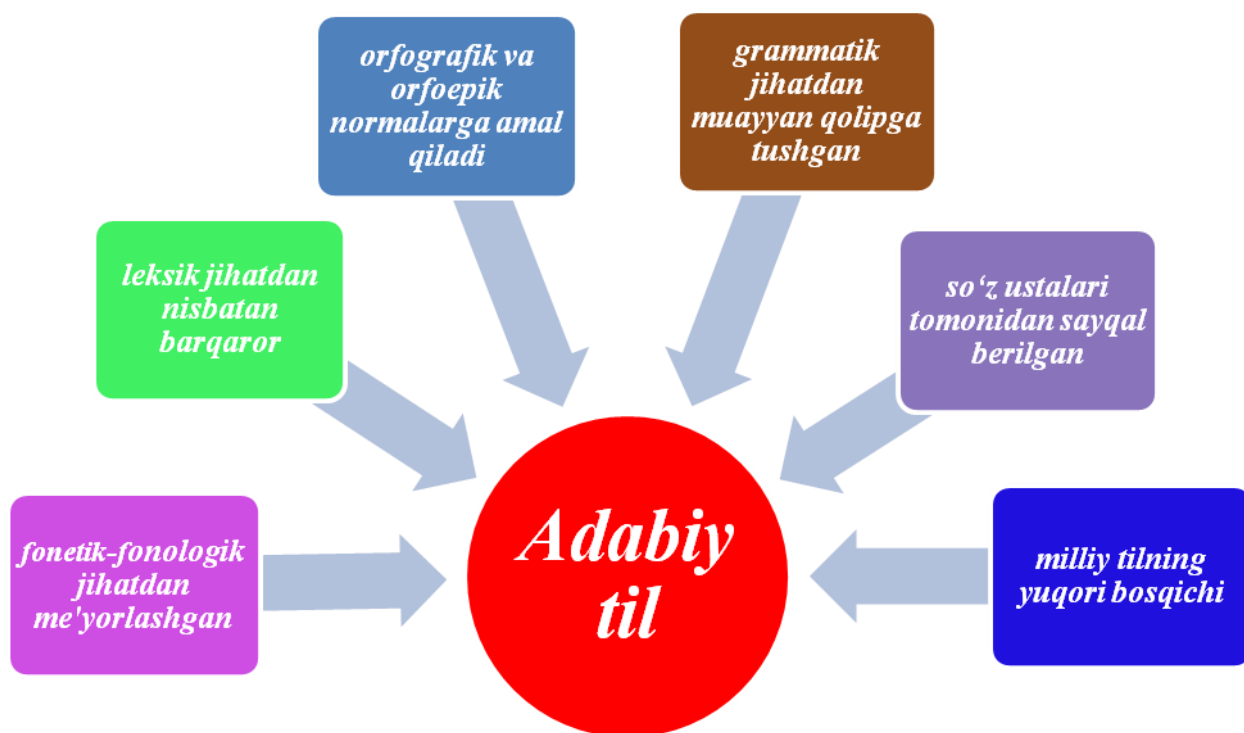
Adabiy tilning shakllari - adabiy tilning yozma va og'zaki shakllari.

Tayanch dialekt- adabiy tilga biror jihatdan, ya'ni fonetik yoki morfologik jihatdan asos bo'ladigan dialekt, sheva.

1. *Adabiy til*. Ma'lumki, har bir adabiy til milliy (xalq yoki elat) tilning yuqori bosqichi bo'lib, u me'yorlashgan yoki me'yorlashtirilgan til hisoblanadi. Unga yana quyidagi ta'rifni berish mumkin:

*Adabiy til leksik jihatdan nisbatan barqaror, fonetik, fonetik va grammatik jihatdan ma'lum bir qolipga aylanib, bir xil orfografik va orfoepik me'yorlarga amal qilgan holda, so'z ustalari tomonidan sayqallangan milliy tilning yuksak bosqichidir.*³⁸

³⁸ S.Ashirboyev. O'zbek dialektologiyasi. Toshkent. 2016.

Adabiy tilning ogʻzaki va yozma shakllari.

Oʻzbek adabiy tili ikki shaklga ega: ogʻzaki va yozma. Ogʻzaki adabiy til orfoepik meʼyorlarga boʻysunadi. Ogʻzaki adabiy til davlat ahamiyatiga molik barcha darajadagi rasmiy yigʻilishlarda, oʻqish va oʻqitish ishlarida, xalq yigʻilishlarida qoʻllaniladi. Yozma adabiy til imlo qoidalari, imlo qoidalari esa hozirgi oʻzbek alifbosi asosida shakllangan. Unda bir nechta printsiplar qoʻllaniladi: fonetik, fonemik, morfologik, grafik, tarixiy-anʼanaviy, ramziy va boshqalar.

2. Adabiy tilning tayanch dialekti.

Har bir adabiy tilning oʻziga xos shevasi bor. Toʻgʻri, barcha shevalar oʻzbek adabiy tilining shakllanishida u yoki bu darajada ishtirok etadi, lekin ayrim shevalar adabiy til uchun asos, tayanch (tayanch) boʻlib xizmat qiladi, yaʼni oʻzbek adabiy tili maʼlum dialektlardan tashkil topgan. dialekt va lahjalar. leksik, fonetik, grammatik xususiyatlarni adabiy tilning fakti sifatida qabul qiladi va shu dialekt va shevalar guruhining rivojlanishi bilan birga rivojlanadi, chunki sheva jonli til boʻlib, u doimo rivojlanib, oʻzgarib turadi, demak, bu dialekt adabiy til hisoblanadi. yoki bir guruh shevalar taraqqiyoti bilan bogʻliq holda rivojlanadi, aksincha, adabiy tilda oʻzining asosiy shevasi boʻlmasa, u asta-sekin muomaladan chiqib ketadi. Foydalanishdan chiqqan til fanda “oʻlik til” deb ataladi.

Tillar tarixida “oʻlik tillar”ning mavjudligi haqida juda koʻp maʼlumotlar mavjud. Oʻzbek adabiy tili shartli ravishda **fonetik jihatdan Toshkent shahar dialektiga, morfologik jihatdan esa Fargʻona dialektiga tayanadi.** Maʼlumki, Toshkent shevalari 6 ta unlili (u, o, ə, e, ʊ, ɔ) dialektdir. Fargʻona dialektidagi soʻz shakllari, xususan, feʼl shakllari asosan oʻzbek adabiy tiliga norma sifatida

qabul qilingan. Aslida adabiy tilni bir yoki ikki sheva yoki dialekt bilan bog‘lab qo‘yish juda ham to‘g‘ri emas, balki o‘zbek adabiy tili shevalar hisobiga boyib, mukammallashib boradi. Shu ma’noda shevalar adabiy tilning boyish manbai bo‘lib qoladi.³⁹ Garchand, adabiy tilda qarluq-chigil-uyg‘ur lahjasining unsurlari ko‘p uchrasa-da, unda qipchoq va o‘g‘uz lahjalarining xususiyatlari ham norma sifatida ishtirok etgan o‘rinlar mavjud. Masalan, adabiy tildagi *jun, jo‘natmoq, jo‘ni, jo‘nalish* so‘zlari qipchoq lahjasiga xosdir. Bu so‘zlarning ayrim qarluq-chigil-uyg‘ur lahjasiga oid shevalarida **йун, йо‘нат, йо‘ни** (ишнпнг йо‘пньпль въл), **йўналиш** variantlari bor.

3. Badiiy adabiyot va dialektizm.

Badiiy adabiyotda shevaga oid fonetik, morfologik va leksik xususiyatlarning aks etishi dialektizm deyiladi. Bunda shevadagi qaysi yarusning aks ettirilishiga qarab dialektizmlar ham *fonetik dialektizm, morfologik dialektizm va leksik dialektizm* turlariga ega.

Fonetik dialektizm badiiy asarda muayyan shevaga oid fonetik xususiyatlarning aks etishidir. Masalan, *он эккь/ikki* (Marg‘ilon), *гəлдь/keldi* (Xorazm).

Morfologik dialektizm badiiy asarda shevaga xos morfologik ko‘rsatgichlarning qo‘llanishidir. Masalan, *Shəttə* - shu yerda”Qora ko‘zlar”, *Дьм(juda) gech gəldəngəz*(“Xorazm”).

Leksik dialektizm shevaga xos so‘zlarning badiiy asarlarda qo‘llanishidir. Masalan, dərпənmənlə(“Xorazm”) - bezovtalanmanglar, *рьсəк*(paxsa, Turkiston)⁴⁰

Badiiy adabiyot tili xalq (millat) tili boyliklarining qayta ishlangan ko‘rinishidir. Shu jarayonda badiiy so‘z ustalarining voqea yoki qahramon sarguzashtlari o‘tadigan shevaga murojaat qilishlari e’tirof etilgan. Adabiyotda mahalliy kolorit degan tushuncha bor. Bu esa adiblarga mahalliy kechinmalarni ifodalashda sheva xususiyatlaridan keng foydalanishga imkoniyat yaratadi.

Badiiy adabiyotda adib dialektizmlardan ikki o‘rinda foydalanadi, ya’ni dialogik nutqda qahramonning muayyan sheva vakili ekanligini ko‘rsatish, mahalliy koloritni berish maqsadida hamda adabiy tilda sinonimi bo‘lmagan so‘zlarni majburan qo‘llaydi. To‘liq metrajli badiiy asarda ham u sheva xususiyatlaridan foydalangan holda mahalliy sharoit, mahalliy mentalitet, ruhni tasvirlaydi. J.Sharipovning “Xorazm”, Tog‘ay Murodning “Otamdan qolgan dalalar”i shular jumlasidandir.

4. Dialektal xatolar va ular ustida ishlash

⁴⁰ S.Ashirboyev. O‘zbek dialektologiyasi.Toshkent.2016.

Ma'lumki, shevaga xos so'zlar adabiy tilni boyitishning tabiiy manbalaridan biri bo'lib qolaveradi. Dialektizmlarning adabiy tilga singib ketish jarayoni dastlab qiyin kechsa-da, badiiy adabiyotning ta'sirchan kuchi orqali bir asarda qo'llangan dialektizm keyingi asarlarga o'tadi va shu bilan umumiy mulkka aylanadi va adabiy tilga singib ketishi mumkin.

O'quvchilar nutqidagi shevaga xos kamchiliklarni tugatishda ehtiyotkorlik lozim. Avvalo, o'quvchilarga xalq shevalariga xos so'zlar tilimizning boyligi, milliy va ma'naviy qadriyatlarimizning uzviy qismi ekanini uqtirish kerak. Ammo ularni o'rinli–o'rinsiz qo'llayverish, ayniqsa yozma nutqda shevalarga xos so'zlarni ishlatib yuborishdan saqlanish lozimligini tushuntirish zarur.

Nutqda uchraydigan **shu verda** so'zi o'rniga **shetta**, **qayerda** so'zining o'rniga **qaytta**, **aka** so'zi o'rniga **oka** deb aytish adabiy til me'yorlaridan chekinish hisoblanadi.

So'z va jumalarni adabiy tilda aytish va yozishga o'rgatish uchun ona tili o'qituvchisi quyidagilarni amalga oshirish lozim:

1. Adabiy talaffuzni o'quvchilarga har bir darsda grammatik, imloviy va ishoraviy qoidalarga bog'lab izchil o'rgata borish;
2. O'qituvchining o'zi adabiy tilda aniq va ravon so'zlashi.
3. Ona tili va adabiyot fanidan boshqa fanlarda ham o'quvchilarning adabiy tilda gapirishiga e'tibor qaratish.
4. O'quvchi nutqidagi shevaga xos bo'lgan so'zlarni aniqlab, bularning adabiy til me'yorlariga to'g'ri kelmasligini, hamma uchun tushunarli emasligini aniq misollar bilan tushuntirib berish. Masalan, adabiy tildagi men, sen, qaerda, cho'mildik o'rniga mahalliy sheva ta'sirida man, san, qatta, hopittik tarzida ishlatilishning noo'rin ekanligini o'quvchilar anglab olsinlar.
5. O'quvchilar nutqidagi shevaga xos kamchiliklarni tugatish uchun ularni ko'proq badiiy asarlar o'qishga jalb etish. Chunki o'quvchi qancha ko'p badiiy asar o'qisa, shuncha adabiy til me'yorlarini yaxshi o'zlashtiradi.

TURKIY TILLAR VA LAHJALARINI O'RGANISHDA MAHMUD KOSHG'ARIYNING “DEVONU LUG'OTIT TURK” ASARINING AHAMIYATI

Reja

1. Mahmud Koshg'ariy va uning “Devoni lug'otit turk” asari xususida;

2. Mahmud Koshg'ariyning turkiy dialektlar haqidagi qarashlari;
3. "Devonu lug'otit turk" asari va turkiy tillarni qiyosiy o'rganish metodi;
4. "Devonu lug'otit turk" asarining tuzilishi;
5. "Devonu lug'otit turk" asaridagi etnonimlar;
6. "Devonu lug'otit turk" asarining ilmiy-tarixiy ahamiyati.

Tayanch tushunchalar: "Devonu lug'otit turk", tovush, harf, lug'at, qadimgi turkiy so'zlar.

Turkshunoslik ilmining asoschisi Mahmud Koshg'ariy ibn Husayn ibn Muhammad ijtimoiy kelib chiqishi jihatidan qoraxoniylar sulolasiga mansub bo'lib, otasi Xusayn ibn Muhammad o'sha davrdagi Barsg'an eliga amirlik qilgan. Koshg'ariy boshlang'ich ma'lumotni o'z qishlog'ida, yuqori ma'lumotni Koshg'ar madrasalarida olgan, arab, fors va turkiy tilni puxta egallagan. So'ng u Buxoro, Samarqand, Marv va Nishopur shaharlarida bilimini oshirgan. Mahmud Koshg'ariy 1056-1057-yillarda mamlakatdagi ichki nizolar sabab o'z vatanini o'n besh yil davomida tark etishga majbur bo'ladi. Ana shu yillarda u turkiy xalqlar yashaydigan o'lkalarni kezib, bu yerlardagi turkiy qabila va urug'lar, ularning kelib chiqishi va nomlanishi, joylashish o'rinlari, urf-odatlarini, ayniqsa, til xususiyatlarini sinchiklab o'rganadi. So'ng Bag'dodga borib, ancha vaqt shu shaharda ijod qiladi. Mahmud Koshg'ariy taxminan 1080-yillarda vataniga qaytib kelib, O'paldagi Aziq qishlog'ida, Hazrati Mullom tog'i etagidagi tepalikda joylashgan madrasada dars bergan va ilmiy ijod bilan mashg'ul bo'lgan. (Hozir mazkur madrasaning faqat poydevorlari saqlanib qolgan). Olim 1105-yilda (yoki 1126-yilda) 97 yoshida vafot etib, O'paldagi uning ajdodlari maqbarasiga dafn etilgan. Tog' etagida balandligi qirq metrli tepalikda joylashgan maqbara mahalliy xalq orasida Mahmud Koshg'ariy mozori nomi bilan mashhur. Olim dafn etilgan joyga o'sha davr an'anasiga mos ravishda peshtoqlik qabr qurilib, usti uy shaklida yopilgan. Shundan beri bu yer ziyoratgohga aylanib, mahalliy xalq tomonidan ta'mirlanib turilgan. Qabr joylashgan tepalikning etaklari go'zal, manzarali boqqa aylantirilgan. Maqbaraga chiqishda to'qson ikkita zinani bosib o'tish lozim. Aytishlaricha, ushbu zinalar soni olimning yoshi soniga tenglashtirilgan. Tepalikda olimning kitob ushlab turgan haykali o'rnatilgan. Mahmud Koshg'ariy dunyoga mashhur asari "Devonu lug'otit turk" ("Turkiy so'zlar devoni")ni abbosiylardan bo'lgan Abulqosim Abdulloh binni Muhammadil Muqtadoga bag'ishlaydi. Ushbu asar turkiy xalqlar tarixidagi dialektologik, izohli, etnografik, tarixiy-etimologik lug'atlarning barcha unsurlarini qamrab oluvchi dastlabki universal lug'at bo'lib, o'z muallifini dunyoga ulug' adabiyotchi, tarixchi geograf va b. ko'p fanlarlan yaxshi xabardor bo'lgan yirik fan arbobi, qomusiy olim sifatida tanitdi. Bu

asarida olim turkiy qabila va urug‘lar (xalqlar) tillaridagi so‘zlar ma’nosini arab tilida izohlab beradi. Misol sifatida esa maqollardan va badiiy adabiyotdan parchalar keltirali. Mahmud Koshg‘ariy asariga o‘zi tuzgan dunyo xaritasini ilova qiladi. Xaritada mamlakat, shahar, qishloq, tog‘, cho‘l, dengiz, ko‘l, daryo qabilarning nomlari yozilgan. Xarita, asosan, Sharqiy yarim sharga to‘g‘ri keladi. Ayrim kamchiliklariga qaramay, xarita o‘z davri uchun mukammal, hozirgi davr uchun geografik ma’lumotlar beruvchi muhim manba hisoblanadi. Mahmud Koshg‘ariyning turkiy til grammatikasiga bag‘ishlangan boshqa bir asari ham bo‘lgan. Chunonchi, olim “Devonu lug‘atit turk”ning kirish bo‘limida kitobda zikr etilmagan grammatik qoidalar to‘g‘risida so‘z yuritib: “Birlik, ko‘plik, oshirish, chog‘ishtirish, kichraytish, kelishiklar masalasi va boshqalar ham zikr qilinmadi. Chunki biz bularni “Kitob javohir an-nahv filug‘at at-turk” (“Turkiy tillarning nahviga oid gavharlar kitobi”) ismli asarimizda berdik. Nahvga oid qoidalar u asardan qaralishi kerak”, – deb yozadi (MK.I.62). Biroq uning bu kitobi saqlangan emas. “Devonu lug‘otit turk”ning qo‘lyozmasi 1914-yilda Turkiyaning Diyorbakr shahridan topilgan. 319 sahifali bu qo‘lyozma hozir Istanbulda saqlanadi. Bu nusxa asar yozilganidan salkam 200 yildan keyin, ya’ni Mahmud Koshg‘ariyning o‘z qo‘li bilan yozilgan nusxadan 1266-yilda kotib Muhammad ibn Abu Bakr ibn Fotihal-Soviy al Damashqiy tomonidan ko‘chirilgan. Asar arablar, arab tilini biladigan sharq xalqlari va Yevropa ilmiy jamoatchiligini turkiy til bilan tanitish maqsadida yaratilgan. Asar bir qancha tilga tarjima qilingan. Hozirda uning turkcha, o‘zbekcha, uyg‘urcha, inglizcha, ruschaga o‘girilgan nashrlari bor. “Devonu lug‘otit turk”da, avvalo, otlar, so‘ng fe‘llar izohlanadi. So‘zlar tartibi ularning tarkibidagi harflarning orta borishiga (2 harfdan 7 harfgacha) qarab amalga oshirilgan. Asarda qabila va urug‘ tillariga oid lingvistik ma’lumotlar ancha batafsil berilgan. Bunda har so‘zning ma’nolari (polisemiya, omonim, sinonim, antonim va arxaik so‘zlar) chuqur tahlil qilinadi, ayrim so‘zlarning etimologiyasiga to‘xtalib o‘tadi. Tovushlar (fonemalar)ning tahlili ancha mukammal: unli va undosh fonemalar, cho‘ziq va qisqa unlilar, ularning urug‘ tillaridagi talaffuzi va orfografiyasi, tildagi fonetik hodisa va qonuniyatlar batafsil izohlangan. Morfologiya sohasida so‘z turkumlarini, davr an’anasiga ko‘ra, uch so‘z turkumiga: fe‘l, ism, bog‘lovchiga bo‘lib, ularning yasalish va turlanish yo‘llarini ko‘rsatib o‘tadi. Asarda uch yuzga yaqin maqol va matallar, o‘nlab she’riy parchalar keltirilgan. Tilshunos olim V.I.Belyayev asar haqida shunday yozadi: “Biz bu asarga nihoyatda yuksak baho berishimiz kerak, chunki u kitoblardan olib yozilmagan, balki jonli materialni shaxsan kuzatishga asoslangan. Muallif bergan ma’lumotlarni arxeologik kashfiyotlar isbot etmoqda”. Nemis sharqshunosi Karl Brokkelman asarni 1928-yilda nemis tiliga tarjima qildi. Asar qo‘lyozmasining fotonusxasi Istanbulda Kilisli Rifat (3 jildli; 1915-1917),

keyinchalik Bosim Atalay tomonidan (3 jildli; 1939-1941) turk tiliga tarjima qilinib, chop etilgan. Uning turk tilidagi keyingi qayta nashri 1957 yil amalga oshirildi. “Devonu lug‘otit turk” asari ikkinchi bo‘lib o‘zbek tiliga tarjima qilinib, muhim izoh va tafsirlari bilan 1960-1963-yillari Toshkentda “Fan” nashriyotida 3 jildda chop etilgan. Bu tilshunos olim Solih Mutallibovning 35 yillik mehnati natijasi edi. Ushbu nashr faqat tarjima bo‘lmay, turkcha tarjimaga munosabat, baho, atamalar, shaxs nomlari, shahar va joy nomlariga izoh va tafsir hamdir. O‘zbekcha nashrining muqaddima qismida Mahmud Koshg‘ariyning lingvistik qarashlari, turkiy qabilalar, ularning shakllanishi, bu urug‘ va qabilalar, tillarning hozirgi turkiy xalqlar va ularning tiliga munosabati, tarjima transkripsiyasi to‘g‘risida ma’lumotlar berilgan. “Devonu lug‘otit turk” o‘zbekcha nashrining oxirida turkiy urug‘, qabila, shaharlar va boshqalar to‘g‘risida batafsil ma’lumotlar bor, asarning har bir jildida havolalar berilib, unda uchragan so‘z va iboralar keng ta’riflanadi, izohlanadi. O‘zbekcha nashrining muhim tomonlaridan biri, uning har bir jildi asosida tuzilgan ko‘rsatkichdir. Unda asarda uchragan so‘zlar alifbo tarzida keltirilib, so‘zning o‘zbek va rus tilida tarjimasi beriladi. “Devonu lug‘atit turk”ning bitta qo‘lyozmasi saqlangan. U hijriy 664-(melodiy 1266-) yilda kotib Muhammad ibn Abubakr ibn Abdulfath as-Saviy ad-Damashqiy ko‘chirgan. Uning yozishicha, mazkur qo‘lyozma Mahmud Koshg‘ariyning o‘z qo‘li bilan bitilgan nusxasidan ko‘chirilgan. U hozir Istanbuldagi Millat kutubxonasining Ali Amiriy fondida 4189 raqami ostida saqlanmoqda. Qo‘lyozma 319 varaqli katta bir jildan iborat bo‘lib, varaqlari tarqoq, yirtiq, boshi-oxiri noma’lum, sahifalari qo‘yilmagan. “Devonu lug‘otit turk” qo‘lyozmasi uchga bo‘linib, birinchi va ikkinchi jildlari 1915-yilda, uchinchi jildi 1917-yilda Istanbulda Kilisli Rifat muharrirligida nashr etildi. Tilshunos Bosim Atalay asarni turk tiliga birinchi bo‘lib mukammal tarjima qildi. Abdulahad Nuriy “Devonu lug‘otit turk”dagi aforizm va maqollarning 251 tasini to‘plab, “Otlar so‘zi” nomida nashr ettirdi. Shokir Ulkutoshirning “Kashg‘arli Mahmud” nomli kichik bir asarida Mahmud Koshg‘ariyning hayoti, ijodi va “Devonu lug‘otit turk”ning mazmuni bayon etilgan. G‘arbiy Yevropada sharqshunos Karl Brokkelman 1920-yilda “Devonu lug‘otit turk” to‘g‘risida birinchi maqolasini e’lon qildi, keyinchalik asardagi so‘z, ism va joy nomlarining ro‘yxatini tuzib, qaysi tom va sahifasini belgilab, alohida kitob (ko‘rsatkich) tarzida nemischa so‘z boshisi bilan 1928-yilda nashr etdi. U “Devonu lug‘otit turk”ning til va adabiyot uchun ahamiyati, uning tarjimasi to‘g‘risida ham bir necha maqolalar yozdi. Atoqli turkolog S.E.Malov Toshkentda ishlagan davrida ham, keyinchalik ham “Devonu lug‘otit turk”ga katta ahamiyat berdi. Uning “Qadimgi turkiy yozuv yodgorliklari” nomli monografiyasida asarga oid qimmatli fikrlar ifodalangan va kattagina bibliografiya berilgan. Sharqshunos P.K.Juze 1926-1928-yillarda “Devonu lug‘otit turk”ga bag‘ishlab ikkita maqola yozdi.

P.K.Juze asli falastinlik arab bo‘lib, u 1871- yilda tug‘ilgan. Qozon universitetida ta‘lim olgan, Qozonda va Bokuda professorlik qilgan, 1942-yilda Bokuda vafot etgan. U maqolalarida “Devonu lug‘otit turk” asariga juda yuksak baho berdi, uning katta ahamiyatini uqtirib o‘tdi. U yozadi: “Mahmudning “Devonu lug‘otit turk” asarida o‘sha vaqtda Qoraxoniylar davlati tarkibiga kirgan Shimoliy-Sharqiy qabilalarning deyarli hammasi to‘plangan. Dadil aytish mumkinki, yaqindagina (XIX asr oxirlarida) Rossiyada va Sharqda o‘rganilgan turkiy tillar fonetikasi va etimologiyasining asosiy qonunlari XI asrdayoq Mahmud tomonidan aniqlangan va o‘rganilgan edi. Mahmudning bu tekshirishlari shu qadar keng va chuqurki, hatto, bunday asar XIX asrda yozilganda ham unga shon-sharaf bo‘lardi. Mahmud Koshg‘ariyning “Devonu lug‘otit turk”i singari asar fan olamida keyingi asrlarda ham yaratilgan emas. Uning asari bamisoli “Turkiy qomus”dir”. O‘zbek olimlari orasida “Devonu lug‘otit turk” asarini ilmiy asosda o‘rganishni Turkiston jadidchilik harakatining g‘oyaviy rahnamosi Abdurauf Fitrat boshlab berdi. Uning “Devonu lug‘otit turk” asariga oid tadqiqotlaridan biri “Eng eski turk adabiyoti namunalari” deb nomlanadi. Mazkur tadqiqot majmua 1927-yilda isloh qilingan arab yozuvida chop etilgan bo‘lib, unda Fitrat turkshunoslik ilmining asoschisi Mahmud Koshg‘ariyning mashhur “Devonu lug‘otit turk” asaridagi she‘riy parchalarni yig‘ib, ularni adabiy tur va janrlarga ko‘ra tasniflagan. “Bir-ikki so‘z” deb nomlangan so‘z boshisida o‘zbek tili va adabiyoti tarixi, turkiy tilshunoslik va o‘zbek adabiyotshunosligi uchun muhim, ahamiyatli fikrlar ifodalangan. Ular jumlasiga quyidagilarni aytish mumkin: a) Mahmud Koshg‘ariy, V.V.Radlov va A.N.Samoylovichlarning turkiy tillar tasnifiga oid ilmiy qarashlari mufassal tahlil etilgan; b) yangi o‘zbek adabiy tilining asosiy manbalari to‘g‘ri belgilangan; v) “Devonu lug‘otit turk” asaridagi she‘riy parchalar adabiy tur va janrlarga ko‘ra aniq tasniflangan; g) “Devonu lug‘otit turk” asarining ilmiy-tarixiy ahamiyatiga to‘g‘ri baho berilgan. Yuqorida aytib o‘tilganidek, “Devonu lug‘otit turk” asarining qo‘lyozmasi 1914-yilda Turkiyaning Diyorbakir shahrida topiladi, 319 sahifali bu qo‘lyozmaning fotonusxasini Kilisli Rifat 1915-1917-yillarda uch tomdan iborat qilib, Istanbulda nashr ettiradi. Fitrat ushbu nashrdan foydalanib, uni tadqiq etishga harakat qilgan. Dastlab u turkshunoslar Mahmud Koshg‘ariy, V.V.Radlov va A.N.Samoylovichning turkiy tillar tasniflariga o‘z munosabatini bildirib o‘tadi. Ma‘lumki, V.V.Radlov tasnifida, asosan, hududiy-geografik nuqtayi nazar asos qilib olingan va shunga ko‘ra turkiy tillar to‘rt guruhga bo‘lingan. Ular quyidagilardir: 1.Sharqiy guruh. (Bu guruhga oltoy, chulim, xakas, shor, tuva va enasoy turklarining tili kiradi); 2.G‘arbiy guruh. (Bu guruhga qirg‘iz, qozoq, qoraqalpoq, tatar, boshqird tillari kiradi); 3.O‘rta Osiyo guruhi. (Bu guruhga uyg‘ur va o‘zbek tillari kiradi); 4.Janubiy guruh. (Bu guruhga turkman, ozarbayjon va turk tillari

kiradi). A.N.Samoylovichning tasnifida esa turkiy tillar oltita guruhga bo'lingan. Uning tasnifida fonetik tamoyil asos qilib olingan. Tasnifda turkiy tillar guruhi quyidagilardan iborat: 1. Bulg'or guruhi. Bu R guruhi nomi bilan ham yuritiladi. (Bu guruhga eski bulg'or va hozirgi chuvash tillari kiradi); 2. Shimoliy-Sharqiy yoki uyg'ur guruhi. Bu D guruhi nomi bilan ham yuritiladi. (Bu guruhga uyg'ur, tuva, salar tillari kiradi); 3. Shimoliy-G'arbiy yoki qipchoq guruhi. Bu Tau guruhi nomi bilan ham yuritiladi. (Bu guruhga oltoy, qirg'iz, qumiq, tatar, boshqird, qozoq tillari kiradi); 4. Janubi-Sharqiy yoki chig'atoy guruhi. Bu Tag'liq guruhi nomi bilan ham yuritiladi. (Bu guruhga o'zbek va uyg'ur tillari kiradi); 5. O'rta yoki qipchoq-turkman guruhi. Bu Tag'liq guruhi nomi bilan ham yuritiladi. (Bu guruhga qipchoq-turkman tillari kiradi); 6. Janubiy-G'arbiy guruh. Bu Ol guruhi nomi bilan ham yuritiladi. (Bu guruhga ozarbayjon, turk, gagauz tillari kiradi).

Fitrat mazkur tasniflarni tahlil etib bo'lgach, ular bo'yicha o'z xulosalarini quyidagicha ifodalaydi: "Har holda bu tasniflarning ko'pda asosiy narsalar bo'lmag'ani ma'lum. Bulardan boshqa birda tarixiy tasnif Mahmud Koshg'ariyning "Devoni lug'at"ida bordir". Olimning mazkur fikridan quyidagilarni anglash mumkin: 1) rus turkshunoslarining tasnifida juda ko'p kamchiliklar mavjud, ularda turkiy tillar bir tomonlama tasnif etilgan. V.V.Radlovning ilmiy ishlarida turkiy tillar hududiy-geografik nuqtayi nazardan, A.N.Samoylovichning ilmiy asarlarida esa turkiy tillar bir xil lingvistik belgisiga asoslanib tasnif etilgan. Bunday yo'l tutish xatolik va chalkashliklarni keltirib chiqarishi aniq. Shu uchun ularning tasniflari mukammallikdan yiroq; 2) mazkur tasniflardan bir necha asr ilgari, ya'ni XI asrda yaratilgan tasnif ham mavjud bo'lib, u Mahmud Koshg'ariyga tegishlidir. Ayonki, olim turkiy xalqlarning hududiy-geografik jihatdan yashash manzillari va turkiy tillarning lingvistik xususiyatlarini alohida e'tiborga olib, turkiy tillarni ikkita guruhga bo'ladi: 1) turk yoki xoqoniy turkchasi tillari; 2) o'g'uz tillari. Ma'lumki, "Devonu lug'otit turk" asarida mazkur guruhdagi tillarning fonetik, morfologik va leksik xususiyatlari mufassal tahlil etilgan, shularga asoslanib ular tasnif etilgan. Bu tarixiy tasnif ancha sodda, aniq va qisman mukammal ekanligini Fitrat alohida ta'kidlab, undan keng foydalanish, yaratilajak yangi tasniflarga, albatta, asos qilib olinishi lozimligini aytadi. Asarga tarixiy fonetika, morfologiya va leksikologiya uchun qimmatli materiallar beruvchi manba sifatida yuqori baho beradi. Chindan ham unda yuqoridagi yo'nalishlar bo'yicha ancha keng va to'liq ma'lumotlar mavjud. Fitrat "Devonu lug'otit turk" asarida mingdan ortiq so'zning izohi berilganligini qayd etadi. Ayrim adabiyotlarda asardagi so'zlar miqdori olti mingdan ziyodroq deb ko'rsatilgan. "O'zbekiston Milliy ensiklopediyasi"da esa sakkiz mingdan ortiq so'zning izohi berilganligi ko'rsatib o'tilgan (O'ME,III,230). Hozircha bu masalada aniq to'xtamga kelingani yo'q. Fitrat tadqiqotida "Devonu lug'otit turk" asarining yozilish sanasi ham

ko'rsatib o'tilgan. Shu o'rinda mazkur asarning yozilish sanasi xususidagi ayrim qarashlarga to'xtalib o'tsak. Ba'zi o'quv adabiyotlarida asarning yozilish sanasi 1072-1083-yillar deb qayd etilgan bo'lsa (Muxtorov A., Sanaqulov U. O'zbek adabiy tili tarixi. –T.: O'qituvchi, 1995. –B. 56), ayrim ilmiy manbalarda 1068- yil (Abdurahmonov G'., Shukurov Sh. O'zbek tilining tarixiy grammatikasi. – T.: O'qituvchi, 1973. –B. 16), “O'zbekiston Milliy ensiklopediyasi”ning 3- jildida 1071-1072-yillar (230-b.), 5-jildida esa 1072-yil (77-b.) deb ko'rsatilgan. Fitrat “Devonu lug'otit turk” asari hijriy 464-466-yillarda yozib tugatilganligini qayd etadi. Buni milodiy yil bo'yicha hisoblasak, 1072-1074-yillarga to'g'ri keladi. Bu borada Fitratning fikri haqiqatga yaqin. Fitrat mazkur asarni tadqiq etish jarayonida juda ko'plab ilmiy va badiiy asarlarni o'rganib chiqadi. Shular jumlasiga V.V.Radlov va A.N.Samoylovichlarning ilmiy tadqiqotlarini, “Qutadg'u bilig”, “Hibatul haqoyiq”, “Muqaddimatul-adab” kabi badiiy va lug'at asarlarni aytish mumkin. Olim shular asosida “Devonu lug'otit turk” asaridagi she'rlarni izohlagan, vazn, qofiya, mavzu bo'yicha tahlil va tasnif etgan. Fitrat o'zbek xalqining, kengroq ma'noda aytsak, turkiy xalqlarning yozma manbalarini o'rganishda, ularni targ'ib etishda alohida o'ringa ega. Undan qolgan ilmiy meros hozir ham o'z ahamiyati va dolzarbligini aslo yo'qotgan emas. Koshg'ariyshunoslikka munosib hissa qo'shganlardan biri, shubhasiz, Solih Mutallibovdir. U “Devonu lug'otit turk” haqida bir qancha maqolalar, monografiyalar yozdi, asarni to'la ravishda o'zbek tiliga tarjima qildi va nashr etdi. Solih Mutallibov ko'zga ko'ringan koshg'ariyshunoslaridan bo'lib, bu sohaning eng yirik mutaxassislaridan biridir. “Devonu lug'otit turk” asarining tarjimasiga berilgan izohlarning o'zi alohida bir ilmiy ishdirki, bu ko'p vaqt va keng bilimni talab qiladi. “Devonu lug'atit turk” ikki – muqaddima va lug'at bo'limlaridan tuzilgan. Muqaddimada kitobning yozilish sababi, uning tuzilishi; turklar qo'llaydigan yozuv; otlarning yasalishi; fe'llarning tuslanishi; so'z tarkibi (morfem tuzilishi); kitobda e'tibor qaratilgan grammatik qoidalar; turk tabaqalarining ta'rifi va ularning yerlashuv o'rni; turk lahjalaridagi farqlar xususida so'z yuritiladi. Lug'at sakkiz bo'limdan iborat: 1.Hamzali so'zlar, ya'ni “alif” bilan boshlanadigan so'zlar bo'limi. 2.Solim, ya'ni “alif”, “vav”, “ya” harflari bo'lmagan so'zlar bo'limi. 3.Muzoaf, ya'ni undoshlari ikkilanadigan so'zlar bo'limi. 4.Misol, ya'ni tarkibida “alif”, “vav”, “ya” bo'lgan so'zlar bo'limi. 5.Zavatu-s-salasa (uch harfli so'zlar), ya'ni “alif”, “vav”, “ya” harflari qisqa unli sifatida o'qiladigan so'zlar bo'limi. 6.Zavatu-l-arba'a (to'rt harfli so'zlar), ya'ni “alif”, “vav”, “ya” qisqa talaffuz qilinadigan so'zlar bo'limi. 7. G'unnalilar, ya'ni tarkibida burun (dumog') tovushlari kelgan so'zlar bo'limi. 8.Al-jam' baynas-sakinayi, ya'ni harakatsiz ikki undoshli so'zlar bo'limi. Har bir bob ism va fe'llardan iborat ikki qismga ajratilgan. Otlar oldin, fe'llar esa keyin o'z sirasiga qarab

boblarga ajratilib, oldinma-ketin beriladi. Soʻzlarning berilish ketma-ketligi ham arab lugʻatchiligi ishlab chiqqan prinsiplarga tayanadi: oldin ikki harflilar, soʻng uch, toʻrt, besh, soʻng olti harfli soʻzlar keladi. Lugʻatga oʻsha zamondagi turkiy tilning deyarli barcha sohalariga tegishli sof turkiy soʻzlar jamlangan. Kitobda isteʼmoldan chiqqan soʻzlar berilmagan, faqat isteʼmoldagi soʻzlarga berilgan. Lugʻatda soʻzlarning berilishi oʻziga xos: avval turkiy soʻz, soʻng uning arabcha tarjimai keltiriladi. Izohlanganda esa uning fonetik variantlari, sheva soʻzi boʻlsa, qanday shevada uchrashi qayd etiladi. Agar lugʻatda keltirilgan turkiy soʻzga arab tilida teng keladigani boʻlmasa, yaʼni u turklarning tiriklik tarzi, dunyoqarashi, madaniyati, etnografiyasigagina tegishli tushunchani anglatsa, unday holda ushbu soʻz kengroq shaklda bayon etiladi. Yanada muhimi, turkcha soʻzning maʼnosini ochish uchun oʻsha soʻz qatnashgan turkiy jumlar, maqollar, xalq qoʻshiqlari, dostonlardan olingan toʻrtliklar, ushbu tushuncha bilan bogʻliq etnografik marosimlar, qarashlar bilan izohlanadi. Shunga koʻra, “Devonu lugʻatit turk” tilshunoslik asarigina emas, qadimgi turk folklori, etnografiya, tarix, madaniyatshunoslik va shuning singari oʻnlab qadimiy fanlar uchun ham boy material beradi. Masalan, im (belgi, yashirin soʻz) soʻziga izoh berar ekan, shunday yozadi: “im – shoh askarlariga qoʻyilgan (tayinlangan) yashirin belgi, parol; bu belgi qush yoki qurol nomi yoki biror soʻzdan iborat boʻlishi mumkin; toʻqnashganda uni aytib oʻzlarini tanitadilar; maqolda shunday kelgan: im bilsä er ölmäs – Im bilsa, er oʻlmas (Kishi yashirin belgini bilsa, nohaq oʻlmaydi)” (MK,I,74). “qush – qush. Jamlikni bildiradigan turdosh ot. Keyin bularni bir-biridan farqlashda ayrim soʻzlar qoʻshiladi: örüng qush – oq lochin; qara qush – burgut; teväy qush – tuyaqush; yun qush – tovus; el qush – ilqush, qirgʻiy. Soʻngra Mushtariy yulduziga ham qaraqush deyiladi. Qaraqush tuğdi – Mushtariy yulduzi chiqdi, demakdir; u tong chogʻida chiqadi. Oʻgʻuzlar tuya oyoqlarining uchiga ham qaraqush deydilar; qiz qush – tukining rangi abi bäräkish rangiga oʻxshash boʻlgan bir qush, yaʼni qizil toʻsh qush” (MK,I,319). “temür – temir: kök temür kerü turmas – koʻk temir bekor turmaydi, etgan joyini yaralaydi. Buning boshqa bir maʼnosi ham bor. Qirgʻiz, yabaqu, qipchoq va boshqalar biror kishiga qasam ichirganda yoki undan biror narsaga vaʼda olganda, qilichni uning oldiga koʻndalang qoʻyib: kök kirsun, qizil chiqsun deydilar, yaʼni “vaʼda buzilsa, bu koʻk kirsin, qizil chiqsin, yaʼni qonga belanib chiqsin. Bu ahd buzilsa, temir seni oʻldirsin, oʻch olsin” demakdir. Chunki ular temirni hurmat qiladilar” (MK,I,342). Mahmud Koshgʻariy oʻz davridagi dialektlarning leksik xususiyatlarini ham toʻliq koʻrsatib bergan. Muallif soʻzlarni izohlar ekan, oʻrni bilan ularning qaysi bir dialektga mansub ekanligi, dialektlardagi oʻziga xos maʼno xususiyatlari va boshqa muhim tomonlari haqida ham toʻxtalib oʻtadi. Bu esa ana shu soʻzning dialektal xarakterini ochib beradi. Shu oʻrinda Mahmud Koshgʻariy tomonidan maʼlum bir dialektga

mansub deb izohlangan soʻzlardan keltiramiz: 17 Oʻgʻuzlar qoʻllaydigan soʻzlar: ashaq “tuban, quyi” (I.97), aliq “qush tumshugʻi” (I.98), ekin “ekin; ekin ekiladigan er” (I.107), üyüz “kichik chivin” (I.112), arsu “har bir joʻn narsa” (I.148), jar “vaqt” (I.312), cher “roʻpara” (I.312), endäk “sath” (I.130), örkän “qayish” (I.132), eylä “shunday” (I.137), eträk “rangi sariq odam” (I.127), pamuq “momiq, paxta” (I.360), töläk “tinç va ogʻir kishi” (I.368), sündu “qaychi” (I.395), qarınchaq “chumoli” (I.460), sechä “chumchuq” (III.238) va b. Chigillar qoʻllaydigan soʻzlar: ud “sigir” (I.80), ajun “dunyo” (I.106), üzi “ikki togʻ orasidagi keng yoʻl” (I.116), aybang “kal” (I.139), ötki “evaz, badal” (I.149), chekäk “chechak kasalligi” (I.369), saman “somon” (I.392), quchğundi “piyoz” (I.454). Qarluqcha soʻzlar: ulıchım “oʻgʻilcham, qarogʻim” (I.86), suğut “suzma” (I.337), it kerdi “it vovulladi” (II.15). Qipchoqcha soʻzlar: ökil “koʻp” (I.103), aba “ayigʻ” (I.113), sulaq “qora jigar” (I.390), ajan “ikki elkanli kema” (I.144). Argʻucha soʻzlar: (argʻular ikki tilda soʻzlashuvchilar deb koʻrsatiladi) oğla “yosh yigit” (I.149), qız kishi “baxil odam” (I.315), bük “burchak” (I.321), 17.Мазкур маълумотлар Қ.Содиқовнинг “Тарихий лексикография” (2011) ўқув қўлланмасидан олинди. chigit “paxta urugʻi, chigit” (I.337), tudriç “goʻng” (I.422), bashtar “oʻroq” (I.424), bitrik “pista” (I.441). Yagʻmocha soʻzlar: charun “chipor daraxti” (I.392), chignä “surgi” (I.408). Bulgʻorcha soʻzlar: avus “mum” (I.91).Barsagʻancha soʻzlar: arığ “chodir pardasi” (I.94), tünäk “zindon” (I.387), sökti “kepak” (I.394), achı “keksa xotin” (I.114). Qashqarcha soʻzlar: sibüt “kashnich” (I.337), butiq “kichik mesh” (I.358). Turkmancha soʻzlar: qarit “oʻgʻirlash, talash” (I.338), taquq “tovuq” (II.330). Kanjakcha soʻzlar: kenbä “bir oʻsimlik” (I.393), körkä “yogʻoch kosa” (I.405). Devonda bir guruh soʻzlar bir qancha dialektlar uchun umumiy boʻlgan deb koʻrsatiladi. Jumladan, quyidagi soʻzlar oʻgʻuz va qipchoqlarda qoʻllanilishi taʼkidlangan: aliğ “har narsaning qaytarilishi” (I.95), arıq “oriq, zaif” (I.97). Yoki yana misollarni kuzating: ebmäk “non” (yagʻmo, tuxsi va baʼzi oʻgʻuz va qipchoqlar soʻzi) (I.126), urğa “katta daraxt” (oʻgʻuz va argʻucha) (I.148), benäk “urugʻ” (argʻu va baʼzi dialektlarda) (I.367). Ayrim soʻzlar bir dialektida maʼlum bir shaklda boʻlsa, ikkinchi dialektida uning oʻrnida boshqa soʻz qoʻllanilgan. Bu narsa Mahmud Koshgʻariy tomonidan ham alohida qayd etilgan: Masalan, boshqa turklar idish, kosa, piyolani ayaq desalar, oʻgʻuzlar uning oʻrnida janaq soʻzini qoʻllaganlar (I.112), turklar almila (yaʼni olma) desalar, oʻgʻuzlar alma soʻzini qoʻllaganlar (I.150). Baʼzi turklar chıqtı desalar, yagʻmo, tuxsi, yaboqu, qipchoq va baʼzi turkman urugʻlari xuddi shu maʼnoda tashıqtı soʻzini qoʻllaganlar: er evdin tashıqtı “odam uydan tashqari chiqdi” (II.131). Bir guruh soʻzlar dialektlarda stilistik jihatdan ham chegaralangan edi. Jumladan, qıldı salbiy maʼnoda ham qoʻllanilgani sababli, oʻgʻuzlar undan qochib, uning oʻrnida etti soʻzini qoʻllaydilar: er yükünch etti “odam

namoz o'qidi". Turklar esa qildi so'zini qo'llaganlar (II.33). Yoki turklardagi tekindi – "erishdi, muyassar bo'ldi" ma'nosidagi so'zini, devon muallifining yozishicha, o'g'uzlar "yoqtirmaydilar" (II.166). O'zlashgan so'zlarning miqdori bo'yicha ham dialektlar orasida farq bo'lgan. Buni Mahmud Koshg'ariyning quyidagi ma'lumotida ham ko'ramiz: "O'g'uzlar forslar bilan aralashgach, ba'zi so'zlarni unuttular va ularning o'rniga forsha so'zlar qo'llay boshladilar: qumgan o'rnida aŋtāba (I.406)i . "Devonu lug'otit turk" asarida turli sohalarga doir so'zlar bilan bir qatorda zoonimlar ham ifodlangan. Ma'lumki, zoonim yunoncha so'z bo'lib, hayvon nomlari bilan bog'liq so'zlar ma'nosini ifodalaydi. "Devon" dagi zoonimlarni hozirgi o'zbek adabiy tili nuqtayi nazardan ikkita guruhga ajratish mumkin: hozirgi o'zbek adabiy tilida qo'llaniladigan qadimgi turkiy zoonimlar va hozirgi o'zbek adabiy tilida qo'llanilmaydigan qadimgi turkiy zoonimlar. Hozirgi o'zbek adabiy tilida qo'llaniladigan qadimgi turkiy zoonimlar jumlasiga echko' (echki), tuya, ayig', it, ilon, qo'y kabilarni aytib o'tish mumkin. Ushbu so'zlarning til va lahjalarda turlicha ifodalanishini olim aniq ko'rsatib o'tadi. Yuqorida keltirilgan tuya, qo'y kabi so'zlar har bir tilda, ya'ni turkiy va o'g'uz tillarida turlicha talaffuz etilishini Mahmud Koshg'ariy shunday izohlaydi: "So'zdagi "t"ni o'g'uzlar va ularga yaqinlar "d"ga aylantiradilar, chunoni, tuyani turklar teve desalar, o'g'uzlar devey deydilar. So'z o'rtasida yoki oxirida kelgan "y"ni arg'ular "n"ga almashtiradilar. Masalan, turklar — qoy (qo'y) desalar, ular — qon (qo'n) deydilar" (MK,I,66- 68). "Devon"da hozirgi o'zbek adabiy tilida qo'llanilmaydigan qadimgi turkiy zoonimlar ham mavjud. Bunday so'zlar jumlasiga eno'k (yosh arslon, arslon bolasi), aba (ayiq), erkach (taka, erkak echki), obko'k (sassiqpopishak), alavan (timsoh), ud (sigir), as (karkas qushi; burgut) kabilarni aytish mumkin. Mahmud Koshg'ariy bulardan tashqari arqar, arju kabi zoonimlarni ham izohlaydi: "arqar — urg'ochi tog' echkisi; uning shoxidan pichoqqa sop qilinadi; arju — shoqol, chiya bo'ri deyilgan yirtqich bir hayvon". Mahmud Koshg'ariy ayrim zoonimlarning qaysi til (sheva va lahja)ga oidligini ham qayd etgan. Masalan, ud, obko'k kabilar chigilcha, aba qipchoqcha ekanligini misollar asosida aniq ko'rsatib o'tgan. Olim ayrim zoonimlarni maqollar asosida izohlagan. Chunonchi, ordak (o'rdak), og'laq (uloq, echki bolasi) so'zlarini maqol bilan shunday izohlaydi: "Ordak (o'rdak) maqolda shunday kelgan: qaz qopsa, ordak kolig igano'r — "g'oz qo'zg'alsa, o'rdak ko'lni egallaydi". Bu maqol xalq orasidan biror katta kishi ketgandan keyin, uning o'rniga undan tuban bir kishining ko'tarilishini eslatish uchun qo'llaniladi (MK,I,129); "Og'laq (uloq, echki bolasi) maqolda shunday kelgan: og'laq yiliksiz, og'lan biliksiz — "echki bolasida ilik yo'q, yosh bolada aql yo'q" (MK,I,141). Mahmud Koshg'ariy zoonimlarning omonimlik xususiyatini ingak, at kabi so'zlari vositasida izohlaydi: 1)"turkiylar sigirni ingak desa, o'g'uzlar

toshbaqaning urg‘ochisini ingak deydilar (MK,I,135); at I — ot, ism; at II — ot (hayvon); at III — laqab; unvon. Beg angar at berdi — bek unga unvon berdi. Qabilaning ulug‘i yoki boshlig‘ini ham atlig‘ deyish shundandir” (MK,I,107). “Devon”da yuqoridagi zoonimlardan tashqari yana bug‘ra (ikki o‘rkachli tuya), azg‘ir (ayg‘ir), taqag‘u (tovuq) kabilar ifodalangan. Mahmud Qoshg‘ariy chetdan qabul qilingan so‘zlarga ikki xil munosabatda bo‘ladi. Predmet va tushuncha bilan bog‘liq ravishda kirib kelgan so‘zlarga ijobiy munosabatda bo‘ladi. Tilda mavjud bo‘lgan so‘zlar o‘rnida boshqa tildan olingan so‘zni qo‘llashga salbiy qaragan va bu holatni zararli, manfiy holat deb bilgan. Bunga ko‘ra bilge, bitik, urag‘ut kabi turkcha so‘zlar o‘rnida arabcha olim, kitob, ayol so‘zlarini qo‘llamaslik kerak. Koshg‘ariy o‘sha davr fonetikasiga doir qimmatli fikrlarni bayon qiladi. Shu davr alfaviti to‘g‘risida: “Turkiy tillarda qo‘llaniladigan asosiy harflar soni 18 tadir. Xolbuki, tildagi tovushlar 18 ta emas, ko‘pdir. Bu 18 harf etishmaydi. Bulardan boshqa tilda mavjud bo‘lgan tovushlarni berish uchun yana 7 ta tovushni ana shu mavjud harflar ustiga maxsus belgi qo‘yib yoziladi” (MK,I,47-48). Shuningdek, Koshg‘ariy unli va undosh tovushlar, ularning xarakteristikasi, tovush almashinishi qonuniyatlari haqida o‘rinli fikrlarni bayon qiladi. Lug‘atda mavjud so‘z turkumlariga doir leksik birliklarning atroflicha izohiga e‘tibor berilgan. Leksemalarga birlamchi (asl) ma‘nosidan farqli qo‘shimcha (sema) yuklatish, shu yo‘l bilan yangi leksema hosil qilish ham Mahmud Koshg‘ariy nazaridan chetda qolmagan. Uning mulohazasiga ko‘ra, yangi so‘zlar yasash faqat affikslar yoki so‘zlarni birbiriga biriktirish kompozistiya bilan hosil qilingan qo‘shma so‘zlar orqaligina amalga oshirilmaydi. Balki, quyidagi uslublardan foydalangan tarzda ham yangi so‘z yasash o‘zini oqlaydi: a)so‘zlarni qarama-qarshi, zid qo‘llash bilan. Masalan, sÿchÿk so‘zi oldin shirinlikka nisbatangina ishlatilgan, so‘ng achchiq ta‘m-mazalik ichkilikka nisbatan ham qo‘llanishi shunga misoldir; b)butun o‘rnida bo‘lak, bo‘lak o‘rnida butun qo‘llash natijasida yangi so‘z yuzaga chiqadi. Bu yerda hozirgi zamonaviy tilshunoslikdagi integral va differensial semalar nazarda tutilgan, ya‘ni saban istilohi avval qo‘sh va omochning umumiy ma‘nosini bildirgan bo‘lsa, keyin faqat omochga nisbatan qo‘llanganligi ta‘kidlangan (I,382); v)so‘zlar ma‘no doirasining kengayishi yangi ma‘no anglatadi. Xususan, “qiz bola” ma‘nosidagi qız leksemasining majoziy “qimmatbaho” ma‘nosi (I, 315) shular jumlasindandir. Mahmud Koshg‘ariyning “Devonu lug‘otit turk” asari o‘zbek tili tarixida yaratilgan asarlar orasida o‘zining ilmiy qiymatiga ko‘ra alohida ajralib turadi. Turkologlar, tarixchilar. adabiyotshunoslar va arxeologlar har doim aniq va to‘g‘ri manba sifatida uning asariga asoslanadilar. Xalqimizning boy tarixini har tomonlama o‘rganish, uning taraqqiyot bosqichlariga xos jihatlarni umumlashtirish muhim masalalardan hisoblanadi. “Devonu lug‘otit turk” asari o‘zbek xalqi tarixida muhim

ahamiyatga ega noyob manbadir. Xullas, Mahmud Koshg'ariy o'z davrining buyuk tilshunosi tarzida turkiy tillarda qo'llangan so'zlarni jamladi va ularni o'ziga xos bilimdonlik va chidam bilan tadqiq qildi. Bu asar qoraxoniylar davri ijtimoiy, siyosiy, iqtisodiy, diniy-madaniy, maishiy, etnografik turmush tarzini anglashda, shu jihatlarga doir tushunchalarni ifodolovchi leksemalar tizimini idrok etishda bebaho manba hisoblanadi.

Savol va topshiriqlar:

1. Mahmud Koshg'ariy va uning "Devonu lug'atit turk" asari to'g'risida ma'lumot bering.
2. Hozirgi turkshunoslikda asarning qanday nashrlari amalga oshirilgan?
3. Mahmud Koshg'ariyning turkiy dialektlar haqidagi qarashlari to'g'risida so'zlab bering.
4. Asarning tuzilishi, unda so'zlarning berilish prinsiplarini izohlang.
5. Lug'atda so'zlar ma'nosini izohlash yo'llari to'g'risida so'zlab bering.
6. "Devonu lug'otit turk" asaridagi etnonimlarni aytib bering?
7. "Devoni lug'otit turk" asarining ilmiy-tarixiy ahamiyati nimalardan iborat?

Amaliy mashg'ulotlar uchun materiallar

(shevalardan yozib olingan matnlar)⁴¹

Qarluq-chigil-uyg`ur lahjasi

⁴¹ S.Ashirboyev. O'zbek dialektologiyasi.Toshkent.2016.

Toshkent shevasi

Мән озъм ескъ бс:взмән. Хззър онуч сотъх йеръм бс:. Йәрмъ тжк, йәрмьгә мевәльй дәрәхлә еккәмән. Әлмә-пәлмә, нжк-пжк дьгәндәй – хәммәсь бс:. Өзгәнә сзвзъ-пыйзз, кәртъшкәйәм еккәмән, йегулувгә йәрәшә. Бәллә дәләдә ышләшәдъ. Қарьп қәлдъм, қәдъм мәнәм дәләдә ышләр-ьдъм. Хззър тзмзрқәгә еккән нәрсәләргә, тжккә қарәп турәмән. Джъм турьболәдъ дыйьсмь, ышләп оргәнгән әдәмгә. Йзздә дәлә бзгъдә қзрәвулчълъйәм қъләмән, бәлләгә йзрдәм босън дьп. Ышқьп қъмьлләп тургәнгә нъмә йессън. Қъмьлләсэнг қър зшәсэн дыйьшкән. Келъң сьзгә бс:дзрчълъйдән гәпърь-берәқзльй. Бс:нъйәм джә ышь коп блләдъ. Ертә кохләм тжк зчъләдъ, шорәсь осып кетмәстән. Пзйәлә сьңгән, бәғәзлә чушьп кеткәм босә, ышкзм, бзшқәттән ышләнәдъ. Бу шундз: боләдъ; сьңгән пзйәнъ эп тәшәп оннъгә йеңгъ пзйә қойъләдъ, кегън пзйәлә егъп ышкзм қълънәдъ. Пзйәгә йзмбзшләтъп бәғәз бзйләнәдъ. Бәғәззъ ыстәй мънәм бзйлъйвуз. Тәллъ ынгъчкә нзвдәсьнъ ыстәй дыйвуз. Кегън тжккъ ышкзмгә котәрәвуз. Нзвдәләрнъ тәрәп, чьптәмьнәм бәғәзгә бзйләп қойзвуз. Йзздә тжк осып, ышкзммь орәп кеткәндә х'әмтзв (< хзмтжк) қълзвуз. Бомәсә нзвдә пышмъй қәләдъ, узъмәм бемәзә боләдъ. Х'әмтзв қгәндә кун йәхшь чушәдъ. Нзвдәйәм пышәдъ, узъмәм шьрәль боләдъ. Кун йәхшь чушьшьчун бәйләнъ йульп тәшләшшь хзмтзв дыйвуз. Узъм пышкәндә ышкзммь устыгә бзғъ ортәсьгә хзвәзә қълзвуз. Хзвәзәдә отьрып қушшь қоръйвуз. Йзздә тут пышьғәдәм бзшләп қзрәйәлә:, чуғурчу: келәдъ. Қорьп турмәсәң узъмьмь шьльп кетәдъ. Тәртәрәй чәлсәң қзчәдъ. Әнув кзттә йзңңз:гәйәм қоңңьрз: қьп қойәмән, қуш қорьшкә. Қоңңьрә :нъ пәқьрдән қъләмән. Пәқьррь ычъгә бьттә темьррь зсылтьрып бзйләп, пәқьррь йзңңз:нъ уччыгә зсып қойәмән. Ычъдәгъ темьргә кәнзп бзйләп хзвәзәгә тзртъп келәмән. Хзвәзәдән турьп кәнзппъ тзртъп кәсәм, дәрәңң-дуруңң қьп кетәдъ, қуш бәләсь йоләп корсьнчъ. Хзвәзәдә йзтәмән, қушшь звззъ кесә, йзткән джзйьмдә кәнзппъ тзртъп қойәмән, қоңңьрз: джәрәңләп кетәдъ, қуш бзккә йоләмьйдъ. Кечәсьйәм хзвәзәдә йзтәмән. Йзззъ ысськ дъм кечәләръйәм оттә (<у ерда) гьр-гьр шзмл. Хзвәзәдә йзтышшьйәм гәштъ бзр. Бу йль йзздә бьр келъйлә. Хзвәзәгә джзй қь-берәмән, ошәндә бьләсс хзвәзәнъ гәштънъ. Ертәләп ыккь-взш шәкәрәңгулль (*тож.* шакар ангур) сувгә сзп, муздәй қьп беръй, кәрсьлләтъп йеп корьң, ошәндә бьләсс бзғъ, узъмьмь хзсьйәтгънъ. Узъм джәнъвзрәм мьң-бьр дәрткә дзвз. Е, рзстәнәм нъмә дьвзтувдъм. Хъ, бс:дзрчълъйгә кесзв (< келсак), куздә узъмлә узьп әлъңгәндән кегън тжккъ комьш керәй. Комьшдән әлдън узъмьмь зәңгъ, нзвдәләрнъ ышкзмдән чушьрып хзсьлсзз нзвдәлә кесъп тәшләнәдъ. Кегън қондз: қълънәдъ. Узъмьмь нзвдәләрнъ йьғьп бзйләп қуйьшшь қүндз: дыйвуз. Қондз: қгәндә узъмьмь нзвдәләрә йзтқззып, узун қьп нзвдәмьнәм бзйләп қойъләдъ. Кегън устыдән бәрдь йзпсәйәм бүйләдъ, турпә: йзпсәйәм боләдъ. Мән бәрдьгә комәмән. Әнув кәләвәттъ устыдәгъ тжк әймзқь. Унъ

коммьмэн, оргэнгэн, қыштэйэм турвурэдь. Өнүвнэйэм аймэжъ қымэкчымэн. Джьйдэнь устыга чькэрвэрэмэн. Ошэнь устыдэ сеп йэствурсын, хэвльгэйэм сэйэ берэдь. Келгусь йыл мэмбь қырмыскэнь пэрхыш қымэ: чьмэн, пэрхыш қып копэйтырэмэн. Мундэнэм бытгэ сорь қып куйый, йэхшь турэдьгэн узьм, мөгъзыйэм кэттэқорғэннэжъдэн қэлышмьидь. Қалэмчэсэдэн сызгэйэм бытгэ екып берый, бэхэнэмьнэм узьмлый боп қэлэсс, узьмлый ойгэ нымэ йессын, о :лым.

Farg'ona shevasi

Ertaklar

Быр кун девэнэйь Мэшрәп сәхрәгә сәйыл еткән чьккәнэдь. Сәхрәдә бэрәйәтып әтрәпыйә қрәсә быр дейкөн қош хәйдәйткәнәмьш. Дейкән қош хәйдәрәкән-у, Мэшрәптә йэзгән ғзәлләрәдән бэрнэнь бузып куйләйәткәнэнь ешьтыпты. Дейкән хәйдәлгән шудгәрнэ млә бэсып өткәч, Мэшрәбь девэнә млә бэсылгән йердә әйәк вә қолләрәмьнән бузыпты. Бунь коргән дейкән „дә:д-пәрийәт” қылып: „ей девэнэйь Мэшрәп, не сәвәпдуркым, мәнэ млә бэскән йерымь бузәсэн?” - депты; уңгә джәвәбән девэнэйь Мэшрәп „сәнэ млә бэскән йерыйнэ шул сәвәптән буздымкы, мәнэ йэзгән ғзәльмь бузып әйтурсән”, - депты. Дейкән Мэшрәптән узр сорәпты.

Кунләрдән быр кун ылән әрәгә шундәй депты: дунйәдә нымәнэ еть шьрән екәнлыгынэ сорәп, дунйәдәгь бәрчә етләрдә тәтып кельшты буйырыпты. Әрә кетыпты. У дунйәнэ әйнәлып бутән етләрдә тәтып, кечыгып қәлгәч, қәлдәргәч уннән хәбәр эльш учун йолгә чькыпты. Йолдә әрәгә дуч кельп уннән сорәпты: „дунйәдә нымәнэ еть шьрән екән”,- деп сорәгәч, әрә әйтыпты: дунйәдәгь бәрчә етләрдән әдәм еть шьрән екәнэнь әйтыпты. Қәлдәргәч әрәнэ „тьльинэ чьқар быр опәй”, - депты. Әрә тьләнэ чькәргән екән тьләнэ чышләп, узып эльпты.

Әрә сәқов хәлдә ыләндә элдәгә бэрыпты. Бэрып ылән әрәдән сорәпты. Әрә ғуңғылләп джәвәп әйтәлмәпты. Қәлдәргәч әйтыпты: „дунйәдәгь бәрчә йәхшь етләрдән курбәкәнэ еть шьрән екән, дыйәпты”,-депты. Шуннән буйән ыләннэ йемьшь курбәкә еть болып қәлыпты.

Борь бьлән тулкы екәләсь джә: қәлын дос болышыпты. Уләр быр кун быр дәштә кетәйткәнләрдә джәдә қәннәләрә эчқәлып, нымэ қылышынэ бьлышмәстән у йәк – бу йәкләригә қрәшсәкы, узәктә быр бәғ (бәх) корьныпты - қорғәндә ьчәдә. Уңгә йәкын бэрышыпты, йәкын бэрышып узьм оғыллых қәлмәхчэ вольшыпты. Қрәшсәкы, қорғән джәдә бәләтәкән. Нымэ қылышынэ бьлышмәстән қрәшсә эмьзый тургәнәкән. Шу эмьзыйдән быр бәлд қылып қысылып йәстып отышыпты - екәләсь, шундә тулкы борьгә быр гәп әйтыпты: „Узымләр хоп пышыпты - йетылып, узьмдә шундәй йыйлыккы тойып буннәмьздән чькып кессын”, - дыпты. Рә:сә

узъмдъ екәләсә йьйдъ. Тулкъ шундә хьйлә ышләтыпъ. Хьйлә ышләтып, бунныгә бър узъмдъ тьквәптъ - екәлә бунныгә узъмдъ тьквәлып, борьгә: „хәлһыйәм қәннһң тоймәдһмь дептъ. Борь унһң сәрһ шәшһлып, қьзһкһп й у: :рһп ть узъмдъ. Әхһрь қнрнһ йдрһлып кетәдыгһн дәрәджәгә йетһп қәптъ. Шундә тулкъ дувәлдъ устыгә ь:рһып чьквәлып, хә:дып „бзғбзһ әкә оғһрь кеттһйә :»-деп чәкһро:рһптъ. Шундә борь нһмә қылышһнь бһлмәстән эмьзһккә йугһрсә, эмьзһккә сьғмәптъ. Дувәлгәйәм ьрғһйәлмәптъ. Шундә бзғбзһ чькһп қәлып, рә:сә тохмағләп урыптъ. Чәлә ольй қылып тәшләптъ. Шундә бзғбзһ ендъ борһнь олып қәлдъ деп кетһптъ әрқәсәгә қәрәп. Шундә келтейдъ зәрбәгә борһнь йегән узһмләрһ чькһп кетһптъ. Тулкъ дәрров дувәлдән ьрғһп чушыптъ хәл-әхвәл сорәгәнһ. Тулкъ әлдһнь әлып борьгә әйтһптъ-дә: „мәнһйәм әнһердә рә:сә кәлтейләштъ. Екәлә бьқһньһмь әләлмәй қәлдһм. Тур ендъ кетәмьз”, - дептъ борьгә. Борһйәм „мәйль бо:мәсә” деп эмьзһйдән әлдһн отыптъ. Әрқәсәдән тулкьвәй отыптъ. Қәрсә борь джә: хәләсләп кетәйәткәнһмьш. Тулкъ ойләп корһп қәрсә, борь әлдһн кетһәптъ. Кейһн тулкъ „вәй әйәғһм!”- деп әхсәғләнһп йурһәптъ. Унғә борһнь рәхмь кельп, кә әрқәмгә мьнвәл бо:мәсәм”, - дептъ. Шундә тулкъ мьнвәлып „хьх ешәгһм, сәнһ әлдәмәсәм кьмь әлдәймән”. - деп борһнь мьнһп тәққә қәрәп чькһп кетһптъ. Шу мьнән борһмьнән тулкъ мурәдъ мәхсәтыгә йетһптъ.

Namangan shevasi

Suhbat

Күлләдән бър кун оттәғһммьнәм тәғәммькьгә кьрүдүг, бьззь йәңгәчәм қәршә әддъ, шһйпәңгә откуздъ. Ендъ әлдһмьзгә у-бу койһп түрүддъ, шу вәхтгә қошнһсь кетһккә чькһп қәлдъ.

- Қошнһ, кетһғһңгәздән босә бър кәсә берһң.

- Бър хурмәчә қәлудъ ьндьгһнә гүзәргә сәткәнһ әпчһп кеттһйә.

- Есьзгһнә, зәддәв-мәддәвһйәм йо:мь, бәшһммь тәтәләвәләй дудум.

-Зәддәвь йоғу, өзһмьзгә әп койгәндһм, өшәндән берәқәлей, бәшһңьзгә восә.

-Худәйә мәльңьз гәмуш восун, йолһммь йәкһн || йәкһн қәлдәз. Вәй қошнһ шәшһлгәнһмнән хәл сорәшәм есьмнән чһп қәптъ, ендъ сорәшәйлүк: түзүмьсәз. Түнүкүн тәвһңьз йоғ деп ышһтып хьлә йьрәгһм әчһшмәсә.

-Хә, ендъ түзүмән. Духтур кельп қәрәп, дәрһ-мәрһ йәзһп берүдъ ьчһп әнчә өзүмгә кеп қәддһм.

-Блэйс айллэръңызъ бэхтыгэ түзү волуң еткэндэй, оғлыздэн хэт келүтгымъ?
Тынчэкэмми?

-Хэ, келүттэ, тынчъмуш, ойнәп-күлүп йургәнъмуш. Ыкучкун боддэ рәсәм йүвэрпты, гәләтэ эркәсдә пспугъ вэр шәпкәләдән кыйвэпты.

-Хэ тузу:, тынч восә бопты. Оғлыз бомәсә морйәгәкәндә пспулуг шәпкә кыйгән босә.

-Хэ, шунәкәймуш.

-Вэй өлмәсәм, эшшэ кып дәмләп чыку:дым, ендэ ләнджәм боп қәддэ. Өткән сә::р шунәкә тәкыг эш қылу:дым тә:гэ эп, қырмач боп қәптэ. Хоп көрәшгүнчә хэй йоқәсә.

-Хэй. Уннән кын йәңәчәмъз бәззэ элдәмъзгә кеп: сәләнйәм зерыктәрвэддумъ... хэстунләгә гәб босә. Шуньчун әйтшәдәдә: „Еләккә чыққән хэстуннэ еллыг эғуз гәпвэр деп». Ыктәмъз бәрвоп қәлду:мъ, болдэ гәппэ бәйгәтәверәмъз. Хэй, әбәң түзү:мъ, әчәңләйәм йүрптыләмъ, үкәләрң.

-Хэ, хәммәләрә йәхшэ, кәрсәң сорәп қой дейшудэ.

-Сәломәт болуссун, хыч келәйәм демейсәлә.

-Көрмейсәммә ышлә джудә коп, ендэ муннән бәкә кеп турәмъз. Хэй. ендэ бәз турәйлук, бэр ышмәнәм бәджджәйгә кетуткәндүг бейгә кәрвәтәйлүг деп қәлдәм, Мәну: эшнәммәйәм бәшләп кәрәведдәм.

-Жудә йәхшэ қыпсәләдә. Джә тез қәйтуссәләйә, эқәт-пәқәт қәсә: бәләддэ әхэр.

-Ышмәмъз ээрурәғ, бәшқә күнэ келәрмәз,

-Хэй... дәрәп кетуссәләйә, тәбә, бәшқә кельнә бомәсә. .

Koson shevasi

Быр бәрәкән быр йоғ'екеп қәдым зәмәндә быр кышъ bogән әкән. У кышъны уштә оғ'лэ бәрәкән. Kynlәрдән быр кун u кышъ эг'ыр кәсел болыб қәлыпты, кәттә оғ'лэны чәқыртып шуннәй дептэ: оғ'лэм, менэ йәшәшдән корә олымъм йәқын қәллы.Әгәр мән олсәм, горымпы уч кун рәйләйсәммә?- дәптэ. Оғ'лэ йоғ рәйлемәймән дәптэ. Шуннәй кейып у ortәнчэ оғ'лэны чәқыртырты. Lekән ortәнчэ оғ'лэ һәм этәсэны горыны уч кун рәйлешкә тәзэ бәлмәртэ. У кышъ қәттәг хәрә бопты вә кәндјә оғ'лэны чәқырты. Оғ'лэм, мәбәдә мән олар қәлсәм, горымпы уч кун рәйләйсәммә? дептэ. Kәндјә оғ'лэ уч кун емәс йус кун дәсәйәм рәйләшкә

тэйгилгэнь айтырт. Ərəden bьr nəchchь kьп otkənnən кейьп y кьшь ольрт. Ƨəсьdən ɔlɔgən merɔsni ych og'ьl bolьb ɔpьlə. Lekьп ьkkьtə kəttə og'ьl məшət, ойьп–kьlgьgə берьлр кетьрт. Tez kьndə yлə ozlərgьgə ɔrəшlь bogən mərosnь ьchьb təmɔm ɔpьlə. Yлədə hьch nersə ɔɔməpьtь. Yлəпь hər kьпь bьrgə məшət ɔbьləytkɔn doslerɔьəm təйлəp кетьрт. Шьпнəп кəйльп yлə ykələrgьпь ɔldьйə келр pьl cəpəпьlə. Kəndjə og'ьl əkələrgьпь gəpьпь ɔəйтərɔlməй yлəgə pьl berəverьpьtь. Lekьп yлə tez kьndə by pьldьйəm ьchьb təmɔm ɔpьtь. və йəпə ykələrgьпь ɔldьgə керьт. Kəndjə og'ьl ɔtəсь olgənnən кейьп bьrgьпchь кьпь gorgə bɔrgьpьtь. Bьr chetkə oтьvɔlьb gornь pɔйлəй bɔшлєpь. Bьr pəйт ɔsmɔnnən bьr ɔrə ɔt тушьpьtь və gornь ych mettə əйлəпьpь ketəйтkəndə kəndjə og'ьl ɔttь yшləvɔpьtь. Шьпndə ɔt шьпнəй deрьtь: Məп ɔtəйльпь ɔтьйdьm, ɔтəй olgənnən кейьп yпь gorgьпə зьйɔrəт ɔbьльшgə чьушgəпьdьm. Əger керəй bor ɔɔsəp, məпə bьr йɔlnь tytətəсəп, dьp йɔlьdəп йьлр берьpьtь-də, ɔsmɔngə kotərgьlьpьtь. ьkkьпчь кьпь bьr zəngəp ɔt келр gordь ych məttə əйнəльb ketəйetkəndə og'ьl yпьйəm yшləvɔpьtь. Y ɔtəp йɔlьdəп йьлр берьpьtь kəzden gɔйлр borьtь. Uchьпчь кьпь bьr səpəп ɔt келрьtь. Yйəm gordь ych məttə əйнəлр endь ketəйтkəndə og'ьl yшləvɔpьtь. Y ɔtəp йɔlьdəп ych tɔlə йьльb берьpьtь kəzden йoɔpьlьpьtь. Kəndjə yйgə келр by сьrdь əkələrgьgə əйтməpьtь. Əkələrgь ьchьp kəndjə og'ьldьйəp bɔr - йog'ьпь kokkə ɔvьyrgьpьlə Шьпəп кейьп yлə boшqə йьrte kə бɔш ɔлр кетьpьlə və bьr кьшьgə chorɔnlьkkə ьшgə кьrgьpьlə. Kьпlədəп bьr kьп əkələrgь kəndjə og'ьлпь ɔойлəпь ɔldьdə ɔldьrgьpь ozlərgь шəhərgə чьушьpьtь. Yлə шəhərgə bɔrgьpь шьпndəй хabardь eпьтьpьlə: əgər кьmdəкьm ɔt mьпəп ɔpьɔ zьпəльk nɔrvɔnnən чьqьb pɔшшɔпь ɔzьпьпь ɔlьdəп syv ьchьp, yzygьпь ɔлр чьушsə, pɔшшɔ ɔzьпьпь oшəngə berəдь. Yлə yйgə келр, by хabardь kəndjə og'ьlge əйтьpьtь. Kəndjə og'ьl məпьйəp ɔbɔrgьйлə, dьp йelьnsəйəp əkələrgь yпь ɔbɔrməpьlə. Шьпndə kəndjə og'ьl ɔrə ɔttь йɔлпьпь tytəтьpьtь, ystьgə кьйьmlərgь mьпəп ɔt pəйдɔ bɔpьtь. Y кьйьmləпь кьйьp pɔшшɔ səгɔйльgə йol ɔpьtь, зьпəпь ɔldьgə bɔrgьpь, ɔtə bьr ɔəpчь yrgьpьtь, ɔt 38 зьпəgə чьqьpьtь. Kəndjə og'ьl ɔтпьпь bɔшпьпь ɔəйтьpь чьушьpьtь кетьpьtь və hech nersə kərməgəndəй pɔdəgə ɔrəp йьyrgьpьtь, əkələrgь келр, bygyngь bogən vɔɔpьйəпь gəpьrgьpьtь. ьkkьпчь кьпь kəndjə og'ьl zəngəp ɔt mьпəп bɔrgьpьtь, 39 зьпəgə чьqьb, кəйльп ɔəйтьpь кетьpьtь. Uchьпчь кьпь səpəп ɔt mьпəп bɔrgьpь 40 зьпəgə чьqьpьtь. Pɔшшɔпь ɔzьpьdəп syv ɔлр ьchьpьtь, ɔlьdəп yzygьпь ɔлр чьушьpьtь kетьpьtь və pɔdəсьпь bɔqьp йьyrgьvьyrgьpьtь. Pɔшшɔ шьпndəй byйyq чьqərgьpьtь. Həmməпь ɔlьпьпь йьvдьrgьpь чьqьйлə, dьp. Lekьп 40 зьпəgə чьqəpən əzəməttь tɔpɔmməpьlə. Pɔшшɔ кьm ɔllь, йəпə, ɔlьпьпь йьvməgəп, dьpьtь. Hьzmətkɔrlə bьr pɔdəchь ɔlɔgəпьпь əйтьpьtь. Pɔdəchьпьйəp чəqьrgьpь, ɔlьпьпь йьvдьrgьpьlə və yпь ɔlьdə yzyktь kərgьpьlə. Шьпнəй кейьп pɔшшɔ 40 керəйy, 40 kьndьz той ɔbьлр, ɔzьпьпь kəndjə og'ьlge берьpьtь və pɔшшɔльg'ьdьйəp tɔpьrgьpьtь. Kəndjə og'ьl ektə əkəсьпь vəzьr ɔbьлр ɔpьtь və məльkə mьпəп bьrgə myrɔt məxsəтьgə йетьpьtь.

Китоб гумани Чечак шеваси

Бър йъль, йыгъллыг вѡхтымга басмачьлардь қольгә чүшкәммән. Ғалла алыш учын пәйшәммәнъ бѡзѡргә үч кышь боп бѡрдык Ек(къ)кышь бѡргә қышләғдән бѡрдык-тә, бѡттәмъз бѡзѡрдән қошыллык, уштә боп ғалла эләмъс деб бѡрувдык, бѡр қышлѡққа бѡрып йѡттык//джаттык. Бѡздь бѡр эшнәмъс бѡрьдь, шу тѡертѡп бѡрдь-дә, кѡйын шу қышлѡққа йѡттык//джаттык. Шуердән, ендѡ хѡзѡргѡ хѡсѡпкә бѡр йүзү он келә бугдай элльм, бѡр хәмрәйъм йетмыш келә элль, бѡр хәмрәйъмъс қыр келә элль, хәммәс боп еккѡ йүзү йегърмә келә ғалла эллык-тә. У вәхтѡ ғалла мәнән куннузѡгә йуруш қыйын. Кечәсѡ хәйдәймъс деп ошергә йѡттык//джаттык. Шу йѡткән эхшам(мъ)мъс хәва булут боп қараңлығ болль, пѡчь хәва йығды:, йурәлмәдык-тә йѡтѡп қәллык Куннузѡгәйәм жонәлмәдык, бу эхшәмъ йонәдык, эй эйдән болль, хәва ғувѡр-пувѡр бомәды джә бѡр қѡрѡв чүшүп, эйдән боп, элѡстәғѡ йолләр корунып, шүтип учѡв(ѡ)мъс келәйәтувдук-ко,... хей, берйәғдән, элдъмъздән, шо қышлѡғдән чығып бѡр йетгѡ-сәккѡс келәметърләр йурувдык, элльмъздән уч эдль(к), шо элѡстән бѡлдырәп бѡзә(р)гә қарәп кельвѡрды. Бѡзә бѡйақ(к)а қарап кетѡвердык, улә бѡзә(р)гә қарәп кельвѡрды, шо, бѡр-бѡрьмъзгә қаршы кельвѡрдык-тә. Бѡзәдән отгѡ-йу қайтѡп бѡйақа отгѡ-дә „тохтәңнәр» дьды. Хоп тохтәдык

-Қайердән чыхтѡйнәр? - деп сорәды.

-Хә, мәнә шу қышлѡқтән.

-Хоп, кеддән сѡләрдыкѡ?

-Бѡзәрдыкѡ Кѡтәптән.

-Нъмә бу эрткәлләрѡң?

-Бугдәй...

-Хоп, қѡйтѡр бергә - дедь-дә, шѡ:ннәңке:йн бѡзәрды қѡйтѡрды, учѡвнынъйәм кѡйъмъ түзүй. Хәмрәйъмъзды екѡвдән ғалланъ элдь-дә, мең(ң)ә ындәмәй турды. Соғун мең(ң)ә кел(л)ьдә, сен кѡм, дедь. Лекын хәмрәйләръм шун(д)әйчѡ йүргән кышыды, мең(ң)ә пѡрәстәйгынә хәмрәйьдо.

Ләтьрә

(prof.E.D. Polivanov Turkiston shevasidan yozib olgan)

Ешәк, өкѡз, тѡйә әсрәтләшѡртѡ: ешәк der емыш: dostlar, men шу дунйаг'а кәр бѡр нәсә көрмәстән арманда кетйарпан. ular sorartѡ: ни:нѡ көрмәдын дептѡ. Ешәк етѡртѡ: шу ваххачыѡ бѡр ѡссѡқ nang'ынанъ қаймаққа батѡгър йѡйамадым. өкѡз етѡртѡ: сенын арманын армаммы?

Менъң(мен) арманьмнь ешът, мен шу ваххачъй йахшь ьсььqqana шalg‘amшогра ишамъй кetyappa(n). Түйә етәдь : екөвъңпъңәт арманьң е:ш нә:sәгә турмъйдь. Менъң арманьмнь ешътъңнәг: Менъң(мен) арманьм шу ваххачъй уахшь ьсььqqana sandalg‘a төрт айаг‘ьмнь sa::p otiramastън кетъйappa(n)

О‘G‘UZ LAHJASI

Урганч шеваси

гүррьң

Мән он сәккәз йа:шьмда қой бақарәдъм. Атам қассапчъльк әтәр әдь. Мән қой бақмақа бър геткәннән он-ом беш гүндә бър гәләрәдъм. Бър гүн гәсәм, бьзләнъ еләтнъ ақсаққальнъ йьпәкнъ оғьллаптыла. Бу ақсаққалнъ Мәтмьрат ақсаққал дәрәдълә. Бу адам жаммапчъльк(тўқувчилик) әтәрәдь. Бу оғьллаңнан йьпәкнъ мәнъ мойнъма ташадьла. Қой бақьштан гәлйәнәдъм, бу йьпәк мән гәмәстән үч гүм бурьн оғьллаңнан; Бър гүнъ гешлькә гәльп, оғьллап гетть, дәп тө:мәт ташадьла. Мәнъ атам вула вълән урышть, болмадь. Соң йанқь ақсаққал йаньна бър тода байлань алып, хана арз әтмәкә барьптыла. Хан мәнъ чакьртърдь. Мәнъ иккь пашшап(миршаб) альб гьтть. Мәннән “йьпәкнъ қачан алдъң, нешәтп алдъң” дәп сорадьла. мән хәммә вақьйань сәлләп пәрдъм. Қачан қой бақьштан гәлйәнъмнъ, бу гәпләдән хаварьм йоқлькьнъ айттьм. Хан маңа йи:рмә тазий урышнь буйьрдь. Мәнъ урып зьндана ташадьла. үч гүннән соң мәнъ қа:зьға қоштыла. Қа:зьға Мәтмьрат ақсаққаллам бардь. қа:зь бьзләдән вақьйань сорадь. мән хәммәсьнъ айтп болғаннан соң: “шу айтқалларьң рас васа, ант иш” дәдь. мән ант иштъм. ақсаққалам хәммә гәпләнъ сәлләп: „шу бала йьпәкнъ оғьлладь” дәдь. қа:зь вунь сөзънъ қуватладь. Маңа қарап қа:зь. „йьпәкнъ не:рә гьзләдъң, алғанда йа:нънда бърәв ба:мәдь?” дәп сорадь. Мән айттьм, “иби, - дәдъм, - мән йьпәкнъ оғьлламадьм, - дәдъм, - мәнъ вөзъм хәр вақьттан өй йа:на бър гәльп гитәмән, мән гәсәм, йьпәкнъ оғьллаңнаньна үч гүн боған әкән, йәнә мән вунь кьм бьлән оғьлльйман?”- дәдъм. қа:зь мәнъ гәпъмә қулақ салмада:м, маңа “қьрқ тылла төлъйсән” дәп хөкүм чьқардь. Шүндәтп, атам бар дунйасьнъ сатып, зо:рдан қьрқ тылла төләп, мәнъ қутқарьп алвәдь.(Хива шахари)

Өртәк

Бър варәкән, бър йоғәкән, бър пашшань Айзада дьйән қы:зь варәкән. бър гүнъ Айзада атась вълән шәтрәнч ойныйдь, атасьнъ утадь. атасьна иззә вәрьп: “өйнь өй етәдағанам хатън, өйнь йоқ. әтәдағанам хатън» дьйдь. вуннан соң, атась „йәнә ойныймьз” дьйдь. Йәнә:м ойныйдыла. Айзада йәнә ойнап, атасьнъ утадь. үчънжь мәртә ойнағанда:м шунъйн боладь.

Айзада йенә атасьна иззә вәрәп: „өйнь өй этәдағанам хатън, өйнь йоқ этәдағанам хатън” дъйдъ. Айзаданъ атасъ уйальп чыкып гетәдъ. Пашша қы:зънь сөзънә дъм қаръ гәләдъдағън, сарайна варып: “жалладла, барың, қы:зъмнь өлдъръң” дъйдъ. Пашшанъ бър да:на вәзи:ръ вәрәкән, шу вәзи:ръ “пашшайъм, бълйән бълъп сәллъйдъ, бълмәйән гүлп сәллъйдъ, навчун өлдърәмъс, сәвәпънь айтың!” дъйдъ. Пашша боған гәпнь айтадъ. Да:на вәзи:ръ вунньйм болса, өз қы:зъңъзнь өлдъръп нәтәсз, өлдърмъйн бър да:ва:наға бәрәмъс, жазасънь тартып йүрйвәрсън” дъйдъ,

Шуннан соң қы:знь чөллкә чықарадыла. чөлдә Мәткеръм дейән бър кәмма:л йандак чапып йүрйәнәкән. Вәзи:р Мәткеръмнь қычқрады, Мәткеръм вәзи:рнь йа:ньна гәләдъ. Соң: “саңа иншу қы:знь бәрәмән, аласаммы?” дъйдъ. Мәткеръм: „йо:қ., маңа хатън гәрәкмъйдъ!” дәп қалтырйды. Вәзи:р: “алмасаң, сәнъ өлдърәмән!” дъйдъ. Шуннан соң Мәткеръм йахшъ, аламан” дъйдъ. вәзи:ллә қы:знь Мәткеръмнь өйньнә ташап, соң қайтып гәтәдълә. Айзада тайха тькьндә дүнья:да бърънжъ экән. Айзада тайха тькәдъ, Мәткеръм ба:зара аппарып сатып гәләдъ. Шунньйн әтып, иккьсъ ге:джәнъ-ге:джә дәмъйн, гүннъзнь гүннъз дәмъйн, и:шлөп, йахшъ волып гәтәдълә, өйлә солъб аладыла.

Бър гүнь Айзада атасънь чакърып. улыль зыйапат вәрәдъ. зыйапатта шәтрәнч ойньдыла. Пашша хәммәнъ утады. соң Айзада әрньнъ гыйъмьнь гыйып, пашша вълән шәтрәнч ойньды. атасънь утады. Соң иззә вәрәдъ: „өйнь өй этәдағанам хатън, өйнь йоқ этәдағанам хатън” дъйдъ. Соң Айзада башындағъ чөгърмәнъ чықарады. пашша қараса, өзънь қы:зъ. Соң пашша улыль той әтәдъ. пашшалықънь қы:зъна вәрәдъ, мьрат - махсатларына йетәдълә.

(Урганч тумани, Чакка шоликор қишлоғи).

Gurlan shevasi

Тойға кәгәндә ...

Гүлләндә бър мәртәдә:м боғаммасыз? Бомаған босаңыз тыңлаң. Мән сзәрә қычкәнә Гүллән туврьсында сәлләп пәрәмән. Азан мьнән турдықта, ахшам Самарқа:ттаң кәгән жорам мьнән чай ычып боп, машыңа отьрдык әдъ Асқар, әрмъйәдә бьргә бовь:дык.

Рүстәм:ғъ тойна кәгән экән. Асқардың ыльмасъ мьнән аваль Гүлләнә барып, осын тойға баратавған болдык. ина бу, қалхазьмьздың бағъ Асқардың ҳавас мьнән алтындай таванып турған ерькләрньнә, шахларъ сыны:н дәп турған алмаларына қарап қыйатърғанньн көрп, тушынтърма:а қарадым.-Зор-кү,-дәдъ Асқар, Самарқанньң бағларына, охши:дәкән. Шуньң учуна:м буруннарь қарылар “Кәрләң “ дәсәләр, и:ндъ-Гүллән –дъйдъдә, ьрастанам,

йахшы боватьр хазырларь. Хэммә джайда курьльш. Асқар мьнән кәйп әтып кьдърдьк. Сува тушәтавған келә бардьк. Хәзәтып қайькқа мьндък.

Қармақ курдьк, лыйкьн хәммә- хәммәдә:м бальқ тутавьрмьйдь-дә... Баға барьшть, кьноға кьрьш,-ьндьйскьй кьно боватьр әкән, тойдан соңғә қалдърдьк.. Ахьр, тойа кәч боп кетть. Барсақ, той халь башламмапть. Рүстәмньң кәйпъ зор. Бүгүн ахьр йазувчь Сәйьд Әхмәд айтқаньдай,” «гәччънъң бақьрганьда:м сьрнайдьң навасьндьй» йахшы көрән қы:зынъң тойь боватьрса, унда кәйп бомай, кьмдә босьн, әкәвьә:м доқтур.

Доқтьрчьлькта Самарқә:тта охьған. У бу ьшләрдь қьлып, мыйман күтьп, кәлинън кәгәнънә:м бьлмәппән. Бьзәрдә мыйманларға көбьнчә йашлар хьзмат әтәдь. Бьр мә:ль келиндь йеңьл машьннан чушьргән қы:злар йар-йар айтмаға қарадь. Қы:злар келинън атьннан кьйәвә гүл кәлтърдь. Әртьсләр ойыңға чүшть. Башландь «тойлар мубарәк». Тойларьмьздьң бьр қьзығь бардь-да. Асқар дьм хайран болдь. Бәлкьм Самарқә:ттьң тойларь башқача болатавғьндь. Мәнәм кормәдьмав Самарқә:ттьң тойларьнь. Тойда Асқардь хайран қалдърған нәрсә кәлин намьннан салам айтув, йьгьтлэдән сүзьльшьп “Белбав чечьш “. Асқардьң тойдан дьм вахть хош боп қайтть. Ахьр, вонь Гүлләнъң әдәтләръ дьм хайран қалдърьпть-да, әртәсьнә хәнә Гүлләнә бардьк. Гүлләндь кьдърғавсьн дайра бойына бардьк., ьшқьлып, Асқардь той ба:на кьдъртьрдьм. Бьзәрдән вахть хош боп кетсә боғань. Йақьнда Асқардан хат алдьм. Йазда хәнә бараман дәпть.

Хоразм халқ кўшиқларидан

Айақьмда зәрль кәвьш қадақль,

Деймә бала, мән бьрәвә адақль,

Гүндә бары:н дәсәм, и:зьм сорақль,

Ахшам бары:н дәсәм, айла қараңь.

Намашшамнан чьққан айла батмағай,

Шул йарьма гәлән давлат қайтмағай,

Гәлми:н-гәлми:н бьр гәльпсьс тойьма,

Доққьс ақшамғача даңла атмағай.

э:нъндэ джемпъръ дар экэн,
өзъ хош пьчъмль йар экэн,
Арқасыннан ьхлас мьнэн қарасам,
Бабамьзың айтқаньча бар экэн.
үсэкъннэн кэптэр^в учьп отмэгэй,
Мәннэн башқа йара көңльң гьтмэгэй,
Маннан башқа йара көңльң гьтэндэ,
Тапқан йарьң үч аптаға йьтмэгэй.
Кэстъмьднъ кьм пьчьптъ дар этьп,
Аға бьлэ гэплэшми:сэн ҳар этьп,
Гэпэшмэсэ гэплэшмэсьн ҳар этьп,
Мэн гьтэмэн қадамьма зар этьп.

Qipchoq lahjasi

Samarqand viloyati дж- lovchi shevalaridan namuna

(Qulota qiшlog‘i)

Айт-айт Кэрьм, қалқа айт, айт, айтқан қалар.

Чулдьраған тьльндъ қатқа салар.

Бул дунйада войнаған, күлгэн қалар.

Ардақлаған джаньднъ ақьр алар.

Вөлэн қайдан чьгадь сөз бомаса,

Кьм джетэлөп джүрөдь көз бомаса,

Адамзатть бекөпэн көмөрэкэн,

Сарт тоқьған сарала бөз бомаса.

Арғымақтың баласы харьмайды,
Дәр дьйды джурәккә сарьмайды,
Джахшьға айтқан сөзң дасмайды,
Джаманга айтқан сөзң парьмайды.
Бешть бешкә қоссаңнар вом болады < ұн бұлади,
Вон тоқльнь терьсь том болады, <түн бұлади.
Джыгьттть алған йарь джақшь боса,
Бър муратқа джеткәнъ шо(л) болады.

Тойға мьньп келгәнъм джыйрән чьбар,
Қой- қойдағы қувмақ сөз бьйдән чьғар,
Джыгьтттьң алған йарь джақшь боса,
Тал чьбьқтай буралып үйдән чьғар.

Арғымақтың баласы харьмайды,
Дәр дьйды джурәккә сарьмайды,
Джыгьтттьң алған йарь джақшь боса,
Йеки жеңьи сьрәйм тозьмайды.

Тойға мьньп келгәнъм қуралай көк,
Авдарьлып чапаман айльм берк.
Қыздь көргән джерьмдә қьльгьм көп,
Кьмьз сорап ьчәмән сувсадьм деп.

Тойға мьньп келгәнмән чьбарьмдь.

Чьбарьмға тақкамман томарьмдь,

Беш, алть авьз сөзъм басып айссам,

Тарқатар тәмәкъдәй кумарьмдь.

Той-той базар, той базар боса бүгьн,

Уй айлана кумар көз қонса бүгьн,

Джақшьлар қьзыл гулдәй толса бүгьн,

Джаманнар джапрақ болып солса бүгьн.

Bekobod Eski ovul qishlog'i shevasi

Нәммә джәқта сәратан қьзыр джәтыр. У эртабьстан чуштыр кеттә джолдан шә:rchөгә қарар джүгә бәшладь. Джол джәг'асьда пахта егьлгән едь. У бьрдән пахтазарг'а қарар бугьлдь. Нәр бьр түр пахта хутты ог'an ыйлыр salam берәджатқандай едь. Бараджатыр узақта көтәгьлгән chң-tozandi көгьр қлдь. Бу chң tozan o'gan қарар келәберәдь, қараса бьр машьн tola қьзлар келәджатыр, Olar avazларыньң барьча ашула әйттыр келәдь. О машьн өтыр кеткәнчә қарар тырдь. Кәй йәнә кетә башладь. Опың әслъ аты Қошқар. Нәкьн ортақларь һәзълләштыр Шайыгь дердь. Шайыгь дәгәнчәйәм бар. О һәр zaman - һәр zamanda шегәм джазыр тырадь. Қошқар кеч баққанда үйгә джәтыр алдь, үйгә кьгьр арась әркәгән авқаттан азгана джер дәррәв джәтыр қлдь. О джәдә chrchag'n едь. Вүгүн о қнча джол джүгдь, ахыгь.

Tamabahrin qishlog'i shevasi

Samarqand viloyati, Xatirchi tumani

Туврь бьлән Ейрь

Қадьм заманда бьр қышлақта бьр джыгьт барәкән. Вонь аты Туврьбайәкән. Вонь быттәгьнә аррық атыдан башқа хеш нерсәсь джәгәкән. Барып-барып қышлақта ыш қамапты, шоннан соң о атынь мьнып мәрдыкәр ышләшкә кетыпты. О атты мьнып джол джүрыпты, джол джүрсәйәм мол джүрыпты Джолда уна бьр пьйәдә кышы джолдаш бопты. "Қайға бараджатырсан?"-депты Туврьбай." Мәрдыкәрчылыкка,"- депты халыгь адам. Туврьбай

вонь атынь сораса, уна Ейрьбай дев айтыть. О йам Туврьбайды атынь сорав ағандан кей айтыть: “Екөвмьзды атымьз джыде мас экэн, ке, джора боламьс”,- депть. Туврьбай вонь пыйәде джүргәнәгә рәхмь кеб, уна атынь бергәнәкән, о боса агты мьнып бьр хамчы урып, джөнәп қапты. Туврьбай нымә қылышынь бьлмәй кетъверыпты. Бьр орманға джетып өрда бьр тандьрға көзь чүшыпты. “Ке, қараңда джүргәнчә, шо тандьрды ьчыгә кьрып джатай”,- депть. Бу джәй хайавандарды бөзм қылатырған джәйкән, арслан пашшайәкән, о воньндан турып мейльсть башлапты. О гәпърып боғаннан кей түлкь дастан башлапты: “Шо ормандь арқасыда бьр ғар бар. Мен шо ғарда тураман. О джерде көрпә-төшәктәр, авқаттар, хәммәсь бар.” Воннан кей шағал гәб башлапты: «Мен турайтқан джерде бьр чьчқам бар. Вонь қьрхта тылась бар, әр күнь о шо тылаларынь аптапқа апчыгып ойнайды.” Еннь навват айыққа кепты: “Шо орманда бьр дарах бар. Вонь екьтә шахь бар. О көб дөрдкә дуа. Шул мәмләкәтты пашшасынь қызь көб джыдан беръ кәсәл боб джатыпты. Шо бәркләрды кьм пашшаны қызға берсә, о тузәлты кетәды.” Айықтан соң бөръ гәб башлапты: “Шо ормандь нарьджағды бьр байдь қьрх мьң койь бар, мен шо койлардан әр куни екьтәсынь джьймән. шо арада бьр бавайдь бьр күчыгы бар. әгәр шо күчүхты бай аса, мень шо күчүх койларға коймайды.” Шо гәбләрды Туврьбай хәммәсынь ештыпты. Шо арада күн чыгыпты. Туврьбай аввал туврь түлкь айтқан ғарға барыпты, өрдәкь авқаттардан джетпъ-дағьн, пьчы дәм апты. Соң шағал айтқан тевәгә қарап кетыпты. өрдә чьчқандь тавупты, вонь волдырып, қьрх тыласынь апты. Соң бадь алдыға барып, унга: “Койларыньсть сақлап қасам нымә берәс, депты. ” Қьрхта кой берәмән”,- депты бай. Туврьбай туврь бөръ айтқан бавайдь алдыға барып, вонь күчүгынь сатыапты. Шоннан соң койлар бөрьдөн қутулыпты. Кей(ынь) Туврьбай шәргә барыпты. өрдә пашшаны сарайға барып, езынь пашшаны қызынь түзәгышынь айтыпты. Вонь пашшаны сарайға кьрьтыпты. Туврьбай пашшаны қызға айығ айтқан бәрктъ езып перыпты. Қыз вон күндә түзәлтыпты. Пашша хурсән боп қызынь Туврьбайға берыпты. Бьр джәйгә унга үй қурып перыпты.

Күннәрдән бьр күн о Ейрьбайды көрып қапты. О Ейрьбайды үйыға кьргъзып мөхман қыпты. Ейрьбай бу байлык мьнән хүрмәткә қандай джеткәнны сорапты. Туврьбай унга боған вақыаларды айтып перыпты. Ейрьбайам туврь барып шо тандьрға кьрып джатыпты. Кеч боғаннан соң хәммә хайваннар джьйылыпты. хәммәсь ышләр чәппә кепкәнны айтыпты. Шовақ бьр чьмчык учып кепты-дә: “Чақьмчы тандьрда”,-деп қьчырыпты. Хәммә хайваннар тандьрға қарап джүтүрыпты. өрдәкь Ейрьбайды көрып, вунь ғаджып ташлапты. Шуннай қып Туврьбай мураг-махсапыға джетыпты.

“O‘zbek dialektologiyasi” fanidan glossariy

1. Adabiy til – umumxalq tilining ishlangan, sayqal berilgan, ma’lum me’yorga solingan, xalqning turli madaniy ehtiyojlariga xizmat qiluvchi shakli.
2. Lahja – bir-biriga yaqin shevalar yig‘indisi.
3. Sheva – biror tilning o‘ziga xos fonetik, leksik va grammatik xususiyatlariga ega bo‘lgan eng kichik qismi.
4. Lahja – goh lahja ma’nosida, gohida sheva ma’nosida qo‘llangan atama.
5. Dialektologiya – (yun. Dialektos – sheva, lahja + logos – tushuncha, ta’limot) Tilshunoslikning dialect, lahja va shevalarni o‘rganuvchi bo‘limi.
6. Tasviriy dialektologiya yoki dialektografiya – mahalliy sheva va lahjalarga xos fonetik va leksik–Grammatik xususiyatlarni qayd qilish bilan chegaralanuvchi dialektologiyaning bir turi.
7. Tarixiy dialektologiya tilning dialektal xususiyatlari, kelib chiqishi, rivojlanishi, bu xususiyatlarning turli davrlardagi o‘zgarishi, turdosh tillar bilan munosabati, shevalarning shakllanishida boshqa tillarning ishtirokini o‘rganuvchi dialektologiyaning bir turi.
8. Transkripsiya - sheva va dialektlarda uchraydigan tovushlarning turli shakllarini yozma shaklda ifodalash uchun foydalaniladigan muayyan belgilar tizimi.
9. Transliteratsiya – biror yozuv harflarini boshqa bir yozuv harflari bilan almashtirib ifodalash usuli.
10. Fonetik transkripsiya – tilda mavjud bo‘lgan hamma tovushlarni yozuvda aks ettiradigan transkripsiya turi.
11. Fonologik (fonematik) transkripsiya – faqat fonemalarnigina hisobga hisobga olish uchun ishlatiladigan transkripsiya turi.
12. Xalqaro fonetik alfavit (MFA) – tilshunoslikda keng miqiyosda qo‘llanadigan lotin alfaviti asosida tuzilgan transkripsiya.
13. Diakritik belgi – trnskripsiya asosiy belgiga qo‘shilgn qo‘shimcha belgi.
14. Lingvistik geografiya – tilshunoslikning har bir alohida til hodisalarining hududiy tarqalishini o‘rganuvchi bo‘limi.

15.Lingvistik atlas – maxsus dastur – so‘roqlik asosida tayyorlangan, ma’lum til yoki shevalarga xos xususiyatlarning tarqalish chegarasini aks ettiradigan lingvistik xaritalarning albom shaklidagi tartiblangan to‘plami.

16.Lingvistik xarita – til hodisalarining tarqalish hududi aks ettirilgan xarita.

17.Izoglassa – u yoki bu til hodisalarining hududiy tarqalishini ko‘rsatuvchi lingvistik kartaga tushirilgan belgi.

18.Tayanch sheva – qarluq-chigil-uyg‘ur lahjasi hamda unga qarashli bo‘lgan ayrim sheva va dialektlar.

19.Dialektal lug‘at – tilning lug‘at va shevalariga xos – fonetik yoki ma’no jihatdan adabiy tildagidan farq qiladigan so‘zlarni qayd etedigan lug‘at.

20.Singarmonizm – (yun. Cyn – birga + harmoniya – ohangdoshlik) So‘zning asosi va affiks tarkibidagi unlilarning o‘zaro uyg‘unlashuvi, garmoniyasi\$ ayrim turkey tillar uchun, o‘zbek tilining esa ayrim shevalariga xos xususiyat.

21.Mahalliy dialekt – ishlatilishi ma’lum hudud bilan chegaralangan dialekt. Xorazm dialekti Toshkent dialekti. Mahalliy dialektlar sheva va lahja holatida bo‘ladi.

“O‘ZBEK DIALEKTOLOGIYASI” FANIDAN MUSTAQIL TA’LIM MASHG‘ULOTLARI

Mustaqil ta’limni tashkil etishning shakli va mazmuni:

Mustaqil ta`lim – muayyan fandan o‘quv dasturida belgilangan hamda talaba tomonidan o‘zlashtirilishi lozim bo‘lgan bilim, ko`nikma va malaka shakllantirishni, o‘zlashtirish darajasini amalga oshiriladigan ta`lim shakllaridan bo‘lib, o‘qituvchi maslahati va tavsiyalari, bilimlar taqsimotiga tayyorgarligi asosida auditoriyadan tashqarida bajariladi. Talabalarga mustaqil ish(ta`lim)ni bajarish yuzasidan kafedra professor-o‘qituvchilari tomonidan metodik tavsiyalar beriladi. Fanning xususiyatidan kelib chiqib mustaqil ta`lim turlari - rang-barang va turli elektron ko‘rinishlari fan o‘qituvchisi tomonidan ishlab chiqiladi.

Mustaqil ta`lim fanni o‘zlashtirishga, mustaqil bilim olish va mehnat faoliyatiga yo‘naltirilgan bo`lib, o‘quv materiallarini ishlab chiqish va tadbqiq etish uchun muhim ahamiyatga ega. Shuning uchun MT tizimi o‘quv materiallari talabalarning fanga tegishli faoliyat usuli bo‘yicha nazariy ma’lumotlar bilan bir qatorda yetarli bilim va

ko'nikmalarga ega bo'lishlari uchun turli xildagi, hajmdagi va murakkablikdagi topshiriqlarni qamrab olishi kerak.

Mustaqil ta'lim uchun tavsiya etiladigan mavzular

1. "O'zbek dialektologiyasi" fanining o'rganilishi tarixi.
2. O'zbek xalq shevalari va o'zbek adabiy tili.
3. O'zbek xalq shevalarining o'rganilishi.
4. Transkripsiya va uning turlari.
5. O'zbek xalq shevalarining tasniflanishi.
6. Qarluq-chigil-uyg'ur lahjasi.
7. Qipchoq lahjasi.
8. O'g'uz lahjasi.
9. Dialektal zona masalasi.
10. Shevalar fonetikasi.
11. Shevalar leksikasi.
12. Shevalarda dialektal so'z masalasi.
13. Shevalar morfologiyasi.
14. Shevalarni o'rganish usullari
15. Lingvistik geografiya, uning predmeti
16. O'zbek dialektologik atlas va uning xususiyatlari.
17. O'zbek badiiy adabiyot namunalarida shevaga xos xususiyatlarni tahlil etish (Behbudiyning "Padarkash" dramasi misolida).
18. O'zbek badiiy adabiyot namunalarida shevaga xos xususiyatlarni tahlil etish (Fitratning "Abulfayzhon" dramasi misolida).
19. O'zbek badiiy adabiyot namunalarida shevaga xos xususiyatlarni tahlil etish (Cho'lponning "Kecha va kunduz" romani misolida).
20. O'zbek badiiy adabiyot namunalarida shevaga xos xususiyatlarni tahlil etish (Abdulla Qodiriyning "O'tkan kunlar" romani misolida).
21. O'zbek badiiy adabiyot namunalarida shevaga xos xususiyatlarni tahlil etish (Abdulla Qahhor hikoyalari misolida).
22. O'zbek badiiy adabiyot namunalarida shevaga xos xususiyatlarni tahlil etish (G'afur G'ulom badiiy asarlari misolida).
23. O'zbek badiiy adabiyot namunalarida shevaga xos xususiyatlarni tahlil etish

(Tog'oy Murodning "Otamdan qolgan dalalar" romani misolida).

24. "O'zbek tili va adabiyoti" jurnalidagi shevashunoslikka oid maqola bo'yicha ma'ruza tayyorlash. (1991- yildagi sonlari asosida).
25. "O'zbek tili va adabiyoti" jurnalidagi shevashunoslikka oid maqola bo'yicha ma'ruza tayyorlash. (1992 -yildagi sonlari asosida).
26. "O'zbek tili va adabiyoti" jurnalidagi shevashunoslikka oid maqola bo'yicha ma'ruza tayyorlash.(1993 -yildagi sonlari asosida).
27. "O'zbek tili va adabiyoti" jurnalidagi shevashunoslikka oid maqola bo'yicha ma'ruza tayyorlash.(1994-yildagi sonlari asosida).
28. "O'zbek tili va adabiyoti" jurnalidagi shevashunoslikka oid maqola bo'yicha ma'ruza tayyorlash.(1995- yildagi sonlari asosida).
29. "O'zbek tili va adabiyoti" jurnalidagi shevashunoslikka oid maqola bo'yicha ma'ruza tayyorlash.(1996- yildagi sonlari asosida).
30. "O'zbek tili va adabiyoti" jurnalidagi shevashunoslikka oid maqola bo'yicha ma'ruza tayyorlash.(1997 -yildagi sonlari asosida).
31. "O'zbek tili va adabiyoti" jurnalidagi shevashunoslikka oid maqola bo'yicha ma'ruza tayyorlash.(1998 -yildagi sonlari asosida).
32. "O'zbek tili va adabiyoti" jurnalidagi shevashunoslikka oid maqola bo'yicha ma'ruza tayyorlash.(1999- yildagi sonlari asosida).
33. "O'zbek tili va adabiyoti" jurnalidagi shevashunoslikka oid maqola bo'yicha ma'ruza tayyorlash. (2000- yildagi sonlari asosida).
34. "O'zbek tili va adabiyoti" jurnalidagi shevashunoslikka oid maqola bo'yicha ma'ruza tayyorlash.(2001 -yildagi sonlari asosida).
35. "O'zbek tili va adabiyoti" jurnalidagi shevashunoslikka oid maqola bo'yicha ma'ruza tayyorlash.(2002 -yildagi sonlari asosida).
36. "O'zbek tili va adabiyoti" jurnalidagi shevashunoslikka oid maqola bo'yicha ma'ruza tayyorlash.(2003- yildagi sonlari asosida).
37. "O'zbek tili va adabiyoti" jurnalidagi shevashunoslikka oid maqola bo'yicha ma'ruza tayyorlash.(2004-yildagi sonlari asosida).
38. "O'zbek tili va adabiyoti" jurnalidagi shevashunoslikka oid maqola bo'yicha ma'ruza tayyorlash.(2005-yildagi sonlari asosida).
39. "O'zbek tili va adabiyoti" jurnalidagi shevashunoslikka oid maqola bo'yicha ma'ruza tayyorlash.(2006 -yildagi sonlari asosida).
40. "O'zbek tili va adabiyoti" jurnalidagi shevashunoslikka oid maqola bo'yicha

- ma'ruza tayyorlash.(2007-yildagi sonlari asosida).
41. "O'zbek tili va adabiyoti" jurnalidagi shevashunoslikka oid maqola bo'yicha ma'ruza tayyorlash.(2008- yildagi sonlari asosida).
 42. "O'zbek tili va adabiyoti" jurnalidagi shevashunoslikka oid maqola bo'yicha ma'ruza tayyorlash.(2009- yildagi sonlari asosida).
 43. "O'zbek tili va adabiyoti" jurnalidagi shevashunoslikka oid maqola bo'yicha ma'ruza tayyorlash.(2010- yildagi sonlari asosida).
 44. "O'zbek tili va adabiyoti" jurnalidagi shevashunoslikka oid maqola bo'yicha ma'ruza tayyorlash. (2011- yildagi sonlari asosida).
 45. "O'zbek tili va adabiyoti" jurnalidagi shevashunoslikka oid maqola bo'yicha ma'ruza tayyorlash. (2012- yildagi sonlari asosida).
 46. "O'zbek tili va adabiyoti" jurnalidagi shevashunoslikka oid maqola bo'yicha ma'ruza tayyorlash. (2013- yildagi sonlari asosida).
 47. "O'zbek tili va adabiyoti" jurnalidagi shevashunoslikka oid maqola bo'yicha ma'ruza tayyorlash. (2014- yildagi sonlari asosida).
 48. "O'zbek tili va adabiyoti" jurnalidagi shevashunoslikka oid maqola bo'yicha ma'ruza tayyorlash. (2015- yildagi sonlari asosida).
 49. "O'zbek tili va adabiyoti" jurnalidagi shevashunoslikka oid maqola bo'yicha ma'ruza tayyorlash. (2016- yildagi sonlari asosida).
 50. "O'zbek tili va adabiyoti" jurnalidagi shevashunoslikka oid maqola bo'yicha ma'ruza tayyorlash. (2017- yildagi sonlari asosida).
 51. "O'zbek tili va adabiyoti" jurnalidagi shevashunoslikka oid maqola bo'yicha ma'ruza tayyorlash. (2018- yildagi sonlari asosida).
 52. "O'zbek tili va adabiyoti" jurnalidagi shevashunoslikka oid maqola bo'yicha ma'ruza tayyorlash. (2019- yildagi sonlari asosida).
 53. "Til va adabiyot ta'limi"jurnalidagi shevashunoslikka oid maqola(lar). bo'yichama'ruza tayyorlash (1991-1992-yildagi sonlari asosida).
 54. "Til va adabiyot ta'limi"jurnalidagi shevashunoslikka oid maqola(lar). bo'yicha ma'ruza tayyorlash (1993-1994-yildagi sonlari asosida).
 55. "Til va adabiyot ta'limi" jurnalidagi shevashunoslikka oid maqola(lar) bo'yicha ma'ruza tayyorlash (1995-1996 -yildagi sonlari asosida).
 56. "Til va adabiyot ta'limi"jurnalidagi shevashunoslikka oid maqola(lar). bo'yicha ma'ruza tayyorlash (1997-1998- yildagi sonlari asosida).
 57. "Til va adabiyot ta'limi" jurnalidagi shevashunoslikka oid maqola (lar) bo'yicha

- ma'ruza tayyorlash (1999-2000 -yildagi sonlari asosida).
58. "Til va adabiyot ta'limi" jurnalidagi shevashunoslikka oid maqola(lar) bo'yicha ma'ruza tayyorlash (2001-2002- yildagi sonlari asosida).
 59. "Til va adabiyot ta'limi" jurnalidagi shevashunoslikka oid maqola(lar) bo'yicha ma'ruza tayyorlash (2003-2004 -yildagi sonlari asosida).
 60. "Til va adabiyot ta'limi" jurnalidagi shevashunoslikka oid maqola(lar) bo'yichama'ruza tayyorlash (2005-2006 -yildagi sonlari asosida).
 61. "Til va adabiyot ta'limi" jurnalidagi shevashunoslikka oid maqola (lar) bo'yicha ma'ruza tayyorlash (2007-2008- yildagi sonlari asosida).
 62. "Til va adabiyot ta'limi" jurnalidagi shevashunoslikka oid maqola(lar) bo'yicha ma'ruza tayyorlash (2009-2010- yildagi sonlari asosida).
 63. "Til va adabiyot ta'limi" jurnalidagi shevashunoslikka oid maqola(lar) bo'yicha ma'ruza tayyorlash (2011-2012- yildagi sonlari asosida).
 64. "Til va adabiyot ta'limi" jurnalidagi shevashunoslikka oid maqola(lar) bo'yicha ma'ruza tayyorlash (2013-2014- yildagi sonlari asosida).
 65. "Til va adabiyot ta'limi" jurnalidagi shevashunoslikka oid maqola(lar) bo'yicha ma'ruza tayyorlash (2015-2016- yildagi sonlari asosida).
 66. "Til va adabiyot ta'limi" jurnalidagi shevashunoslikka oid maqola(lar) bo'yicha ma'ruza tayyorlash (2017-2018- yildagi sonlari asosida).
 67. "Til va adabiyot ta'limi" jurnalidagi shevashunoslikka oid maqola(lar) bo'yicha ma'ruza tayyorlash (2019- yildagi sonlari asosida).
 68. Qarindoshlik tushunchasini ifodalovchi shevaga xos so'zlar bo'yicha ma'ruza tayyorlash.
 69. Joy nomini ifodalovchi shevaga xos so'zlar bo'yicha ma'ruza tayyorlash.
 70. Poliz ekinlarini shevaga xos so'zlar bo'yicha ma'ruza tayyorlash.
 71. Bog'dorchilikka oid shevaga xos so'zlar bo'yicha ma'ruza tayyorlash.
 72. Chorvachilikka oid shevaga xos so'zlar bo'yicha ma'ruza tayyorlash.
 73. Inson va hayvon tanasi a'zolarini ifodalovchi shevaga xos so'zlar bo'yicha ma'ruza tayyorlash.
 74. Oziq-ovqat tushunchasini ifodalovchi shevaga xos so'zlar bo'yicha ma'ruza tayyorlash.
 75. Hayvon, parranda va hasharotlarni ifodalovchi shevaga xos so'zlar bo'yicha ma'ruza tayyorlash.
 76. Osmon jismlarini ifodalovchi shevaga xos so'zlar bo'yicha ma'ruza tayyorlash.

77. Daraxt va o‘simliklarni ifodalovchi shevaga xos so‘zlar bo‘yicha ma’ruza tayyorlash.
78. Kiyim-kechak va uning qismlarini ifodalovchi shevaga xos so‘zlar bo‘yicha ma’ruza tayyorlash.
79. Uy-ro‘zg‘or asboblarni ifodalovchi shevaga xos so‘zlar bo‘yicha ma’ruza tayyorlash.
80. Kasb-hunar nomlarini ifodalovchi shevaga xos so‘zlar bo‘yicha ma’ruza tayyorlash.

Talaba yashash joyidagi shevalarni o‘rganishi uchun mustaqil ish savollari

1. Shevasi o‘rganilayotgan aholining yashash joyi haqida umumiy ma'lumot, aholining milliy tarkibi, ularda o‘zbeklarning nisbiy miqdori, aholi punkti atrofidagi sheva vakillari, boshqa millat vakillari haqida ma'lumot. Sheva vakillarining kasb-kori.
2. Shevaning o‘zbek shevalari tasnifidagi o‘rni.
3. Shevada **а, ɔ** unlilarining qo‘llanilishi.
4. Singarmonizmning qaysi turi shevada qo‘llaniladi: a) palatal singarmonizm saqlangan so‘z va grammatik shakllar qatnashgan ikki jumla yozing; b) labial singarmonizm elementlarini saqlagan so‘z shakllaridan beshta misol yozing.
5. Birlamchi va ikkilamchi cho‘ziq unlilar saqlangan so‘zlarga beshtadan misol keltiring.
6. Diftong unlilar bormi? Diftonglashishning qanday shakllari uchraydi?
7. Adabiy tildagi jarangsiz undoshlar shevada qaysi o‘rinlarda jaranglashadi? Misollar yozib, sharhlab bering.
8. Adabiy tildagi jarangli undoshlar shevada jarangsizlanishiga ham misollar keltiring.
9. Adabiy tilda so‘z boshida qatnashadigan undoshlar shevada qaysi undoshlar bilan almashishi mumkin? (masalan, **dopp’** – to‘pp’).
10. **H** undoshi talaffuzda bormi? U qaysi o‘rinlarda o‘zining adabiy tildagi mavqeyini saqlab qoladi? Misollar keltiring. **H** undoshi talaffuzda yo‘q bo‘lsa, uning adabiy tildagi o‘rni qanday to‘ldiriladi? Misollar yozing.
11. Adabiy tildagi **F** undoshi shevalarda qanday variantlarga ega bo‘ladi? Misollar yozing.

12. **B** undoshi **v** va **p** ga o'tishi mumkinmi? Misollar yozing.
13. **L** undoshining so'z boshida qo'llanishiga misollar keltiring.
14. Umlaut hodisasiga (Ǿt - ǽtǽ) misol keltiring.
15. Sheva "y"lovchi shevami yoki "dj"lovchimi? So'z boshida "y" yoki "dj" qatnashgan o'nta misol yozing.
16. Qo'shma so'zlarda fonetik o'zgarishlar yuz beradimi? Masalan, *bu yerda "borda"*, beshta misol yozing, va fonetik o'zgarishlarni izohlang.
17. So'z boshida, o'rtasida va oxirida tovush orttirilishiga misollar keltiring. Masalan: *ayvon – hǽyvǾn, uzum – yǽzǽm* v.b.
18. So'z urg'usining turli turkumlardagi so'zlar bo'g'inlariga tushishiga misol keltiring.
19. Shevada o'zidan katta notanishlarga nima deb murojaat qilinadi:
- ayollarga; -erkaklarga.
20. O'zidan kichik notanishlarga nima deb murojaat qilinadi:
- singillarga; -ukalarga.
21. O'z ota-onasini, qarindosh-urug'larini nima deb chaqiradi:
- onasini; -otasini; -onaning ukasi va akasini; -otaning ukasi va akasini;
- onaning opasi va singlisini;
- otaning opasi va singlisini;
- onaning otasi va onasini;
- otaning otasi va onasini;
- opa-singillarning farzandlari bir-birlarini;
- aka-ukalarning farzandlari bir-birlarini.
- opasining erini nima deb chaqiradi?
22. Akasining qaylig'ini nima deb chaqiradi?

23. Qaynota, qaynona kelinini nima deb chaqiradi? Yangi kelin qayinegachi, qayni va qayni singillariga ism qo'yadimi? Qanday ismlar? Misollar yozing.
24. Non yopish jarayonida qo'llaniladigan predmet va jarayon nomlari.
25. Ovqat pishirishda qo'llaniladigan predmet va jarayon nomlari.
26. Ovqat nomlari.
27. Kunda bezovta qiladigan hashoratlar va gazandalarning nomlari.
28. Qushlar, parrandalar, ular mahsuloti nomlari
29. Mevali va mevasiz daraxtlarning nomi.
30. Sabzavot va poliz mahsulotlari nomlari.
31. Sheva vakillari kasb-kori bilan bog'liq bo'lgan 20 so'zni yozing va izohlab bering.
32. Ko'plik shaklini ifoda qiluvchi affikslar va ularning variantlari. Ko'plik affiksining hurmat ma'nosida qo'llanishi haqida ham ma'lumot bering.
33. Erkalash - kichraytirish affikslari.
34. Qaratqich va tushum kelishigi qo'shimchalari. Bu kelishiklarning ayrimlari bo'lmasa unga izoh bering va shevaning o'ziga xos turlanishidagi fonetik o'zgarishlarga izoh bering.
35. Jo'nalish, o'rin-payt, chiqish kelishigi qo'shimchalari. Bu kelishiklarning ayrimlari bo'lmasa unga izoh bering va shevaning o'ziga xos turlanishidagi fonetik o'zgarishlarga izoh bering.
36. Sonning ma'no turlarini hosil qiluvchi affikslar.
37. Olmosh turlarini yozing.
38. O'tgan zamon fe'llari tuslanishiga misollar yozing (5 ta shakl).
39. Hozirgi zamon fe'llari tuslanishiga misollar yozing (2 ta shakl).
40. Kelasi zamon fe'llari tuslanishiga misolar yozing (3 ta shakl).
41. Fe'llarning ravishdosh shaklini hosil qiluvchi affikslar va ularning variantlarini yozing.
42. Fe'llarning sifatdosh shaklini hosil qiluvchi affikslar va ularning variantlarini yozing.
43. Fe'llarning harakat nomi shaklini hosil qiluvchi affikslar va ularning variantlarini yozing.

44. Shevaga xos bo'lgan yana qanday faktlarni qayd qilgan bo'lardingiz?

45. Bu savolnoma-dasturga xalq og'zaki ijodidan 2 ta matn: 1 she'riy matn (kamida 10 qator) va 1 nasriy matn ilova qilish lozim (hajmi kamida 3 sahifa).

Dialektologiyadan test savollari

1. "Dialektologiya" so'zi qaysi tildan olingan va uning lug'aviy ma'nosi nima?

A. Ingliz tilidan olingan bo'lib, "sheva" ma'nosini bildiradi.

B. Lotin tilidan olingan bo'lib, "lahja" ma'nosini bildiradi.

C. Nemis tilidan olingan bo'lib, "ovoz" degan ma'noni bildiradi.

D. Yunon tilidan olingan bo'lib, "sheva" ma'nosini bildiradi.

2. Turkiy tillarning eng qadimgi lahja va shevalarini o'rganishda qaysi asar dastlabki manba sanaladi?

A. "Devonu lug'atit turk".

B. "Qissai Rabg'uziy".

C. "Qutadg'u bilig".

D. "Mahbubul qulub".

3. Biror tilning o'ziga xos fonetik, leksik va grammatik xususiyatlariga ega bo'lgan eng kichik qismi nima deb aytiladi?

A. Lahja

B. Sheva

C. Dialektal zona

D. Adabiy til

4. Shevashunoslikning asosiy vazifalari haqida so'zlang?

A. Ayrim sheva va dialektlarning fonetik, morfologik, sintaktik va leksik xususiyatlarini har tomonlama tavsif qilish.

B. Milliy tilning paydo bo‘lishi va taraqqiyotida shevalarning tutgan o‘rnini va shu milliy tilga asos bo‘lgan shevalarni aniqlash.

C. Shevalarning o‘zaro munosabati, shuningdek, ularning adabiy til va qardosh tillarga bo‘lgan munosabatlarini belgilash.

D. Yuqoridagilarning hammasi.

5. Transkripsiya so‘zi qaysi tildan olingan va uning ma‘nosi nima?

A. Yunon tilidan olingan bo‘lib, “sheva” ma‘nosini bildiradi.

B. Lotin tilidan olingan bo‘lib, “qayta yozish” ma‘nosini bildiradi.

C. Ingliz tilidan olingan bo‘lib, “yozuv” degan ma‘noni bildiradi.

D. Nemis tilidan olingan bo‘lib, “harf” degan ma‘noni bildiradi.

6. Biror yozuv harflarini boshqa bir yozuv harflari bilan almashtirib ifodalash usuli nima deb ataladi?

A. Transkripsiya

B. Grafika

C. Transliteratsiya

D. Punktuatsiya

7. Transkripsiyaning qanday turlari mavjud?

A. Grammatik va fonetik.

B. Punktatsion va leksik.

C. Morfologik va leksik.

D. Fonetik va fonologik.

8. Xalq shevalarini o‘rganishning qanday usullari bor?

A. Yakka holda o‘rganish

B. Tajriba o‘tkazish usuli

C. Savol-javob usuli.

D.Yuqoridagilarning barchasi.

9.Lingvistik geografiyaning vazifasi nimalardan iborat?

A.Til hodisalarining o'sha joy (makon)ga bo'lgan munosabatini ko'rsatadi.

B.Hududiy til xususiyatlarini xalq tarixi, til tarixi bilan aloqador holda qiyoslab tushuntiradi.

C.Ma'lum til hodisalarining o'rni va tarqalish chegarasi xaritalar vositasida belgilanadi.

D.Yuqoridagilarning barchasi to'g'ri.

10.O'zbekistonda lingvo-geografik metod bilan shevalarni o'rganish qachondan boshlandi?

A.1920- yillardan.

B.1930- yillardan.

C.1940-yillardan.

D.1950- yillardan.

11.Rossiyada lingvistik geografiyaning paydo bo'lishi va rivoji qaysi olim nomi bilan bog'liq?

A.R.I.Avanesov.

B. B.A.Larin.

C. A.A.Shaxmatov.

D. I.I.Sreznevskiy.

12.O'zbek shevalarining tasnifini qaysi olimlar tuzgan?

A. I.I.Zarubin , K.K.Yudaxin, V.V Reshetov

B. E.D.Polivanov , G'ozi Olim Yunusov.

C. A.K.Borovkov, V.V Reshetov

D. A , V , S javoblar

13.V.V.Reshetov o'zbek shevalarini qanday lahjalarga bo'lgan?

A.qarluq–chigil–uyg'ur, o'g'uz, qipchoq.

B.Xiva, Farg'ona, Toshkent,Samarqand–Buxoro.

C. Toshkent, Fargʻona, Qipchoq, Xiva va Shimoliy oʻzbek shevalari.

D. Eronlashgan va eronlashmagan lahjalar.

14. Qarluq–chigil–uygʻur lahjasidagi shevalarda nechta unli fonema bor?

A. 12-13 ta

B. 7-8 ta

C. 14 tagacha

D. 9-10 ta

15. Oʻzbek shevalarda qanday undosh fonemalar bor?

1. Lab undoshlari. 2. Til oldi undoshlari 3. Til oʻrta undoshlari. 4. Til orqa undoshlari. 5. Boʻgʻiz undoshi.

A. 1,2,3

B. 1,3,4,5

C. 2,3,4

D. 1,2,3,4,5

16. Jelovchi guruhlarni koʻrsating.

1. Pastdargʻom. 2. Paxtachi. 3. Gʻazalkent. 4. Nurabot. 5. Zomin

6. Samarqand. 7. Kattaqoʻrgʻon. 8. Jizzax shahri.

A. 1,2,3,7,8

B. 2,3,4,8

C. 1,3,4,7,8

D. 1,2,3,4,5

17. Ye-lovchi guruhlarni toping.

1. Forish-Bogʻdon. 2. Gʻallaorol. 3. Samarqand shahri.

4. Qarnob shevasi. 5. Oʻsmat-turk va barlos shevalari.

A.1,2,3

B.2,3,4,5

C.2,3

D.1,2,4,5

18.Xalq shevalarida qaysi kelishiklar bir xil tarzda qo'llanishi mumkin?

A.Bosh va chiqish

B.Jo'nalish va o'rin-payt

C.Tushum va jo'nalish

D.Tushum va qaratqich

19.Qaysi shevalarda egalik ko'shimchalari adabiy tildagiga mos keladi?

A.Toshkent va Jizzax

B.Parkent va Pastdarhom

C.Qarshi va Samarqand

D.Farg'ona va Xorazm

20. Sintaktik yo'l bilan ifodalangan ko'plik kategoriyali so'zlarni toping?

A.Bolalar, bolla, gullar

B. O'n odam, har xil qalam, to'da-to'da mol

C.Qizlar, narsalar, qyishloqlar

D. Tamlar, sizlar, otlar

21.Tarixiy o'tgan zamonda tuslangan fe'lni toping?

A) bargan edim

B) to'ncho'ganman

C) kepmen

D) oynar edim

22. Uzoq o'tgan zamonda tuzlangan fe'lni toping?

A) turgen'd'm

B) alganman

C) qluvd'm

D) qppen

23. Aniq hozirgi zamonda tuzlangan fe'lni toping?

A) ech'ned'

B) barerm'z

C) terimchi

D) boryapti

24. Xalq shevalarida affiksatsiya yo'li bilan yasalgan so'zlarni toping?

A) qira yalaq B) patma ch'mch'q

C) makiyin qvqz

D) suzhng'ch, yaxtekchen

25. O'zbek tilining dialektologik atlasini yaratishni boshlab bergan olimlarni ko'rsating.

A. Georg Venker, F. Vrede

B. T. Meyer, I.I. Sreznevskiy

C. A.I. Sobolevskiy, A.A Shaxmatov

D. V.V Reshetev, A.K. Borovkov

26. O'zbek shevalarini tasnif qilishda metisatsiya va gibridizatsiya holatlariga qaysi olim alohida ahamiyat bergan?

A. I.I Zarubin

B. K.K Yudaxin

C. E.D. Polivanov

D. G‘ozi Olim Yunusov

27. Qarluq-chigil-uyg‘ur lahjasidagi shevalarda nechta unli fonema bor?

- A) 5-6 ta
- B) 7-8 ta
- C) 10-12 ta
- D) 9-10 ta

28. O‘zbek shevalarida qanday undosh fonemalari bor?

- A. Lab undoshlari, til oldi undoshlari
- B. Til o‘rta, til orqa undoshlari
- C. Bo‘g‘iz undoshi
- D. A,V,S javoblar to‘g‘ri

29. Til oldi undoshlari ovozning va shovqinning ishtirokiga ko‘ra qanday turlarga bo‘linadi?

- A) jarangli va jarangsiz
- B) j-lovchi va ylovchi
- C) sayoz til oldi va chuqur til oldi
- D) shovqinlilar va sonorlar

30. Bir tovush talaffuzining ikkinchi tovush talaffuziga moslashishi nima deb aytiladi?

- A. Akkomodatsiya
- B. Singarmonizm
- C. Transliteratsiya
- D. Gibridizatsiya

31. O‘zbek dialektlarini xaritalashtirish ishini qaysi olim boshlab berdi?

- A. V.V.Reshetov
- B. I.I.Sreznevskiy

C. A.I.Sobolevskiy

D. E.D.Polivanov

32. Lab ohangi (labial singarmonizm)ning to'la saqlanishi qaysi turkiy tilda uchraydi?

A) qozoq tilida

B) qirg'iz tilida

C) o'zbek tilida

D) qoraqalpoq tilida

33. Qaysi shevalarda o'rin-payt va jo'nalish kelishiklarini almashtirib, -da o'rniga -ga; -ga o'rniga -da qo'llaydilar?

A. Toshkent-Farg'ona shevalarida

B. Andijon shevasida

C. Namangan shevasida

D. Samarqand-Buxoro shevalarida

34. Qaysi qatorda egalik affikslari sifatdoshlarga qo'shilib kelgan?

A) ormon'm man'

B) b'z' qush

C) yeyar'n' yep

D) 'shn' bosh'

35. Bir portlovchi undosh tovushning portlovchilik xususiyatini yo'qotib, sirg'aluvchi tovushga o'tishi qanday hodisa hisoblanadi?

A) metateza

B) dissimilyatsiya

C) spirantizatsiya

D) assimilyatsiya

36. “Har bir qabilaning sanoqsiz allaqancha urug‘lari bor, men bulardan asosini yozdim, shaxobchalarini tashladim”. Yuqoridagi fikrlarni qaysi alloma tilshunos aytgan?

A. Alisher Navoiy

B. G‘ozi Olim Yunusov

C. Mahmud Koshg‘ariy

D. Mahmud Zamaxshariy

37. “Devonu lug‘atit turk” asarini arab tilidan o‘zbek tiliga qaysi olim tarjima qilgan?

A. Olim Usmonov

B. Soliq Mutallibov

C. Alibek Rustamov

D. Shoislom Shomammedov

38. “O‘zbek lahjalari tasnifida bir tajriba” nomli monografiyaning muallifi kim?

A. Soliq Mutallibov

B. Shonazar Shoabdurahmonov

C. G‘ozi Olim Yunusov

D. V.V. Reshetov

39. O‘zbek tilining qipchoq dialektini tashkil qiluvchi shevalarni toping.

A) qirq, saroy, g‘allaorol

B) jo‘sh, nayman, qo‘ng‘irot

C) xitoy, qipchoq, burg‘ut

D) yuqoridagilarning barchasi

40. Qaysi badiiy asarda Farg‘ona shevalarining o‘ziga xos belgilari aks etgan?

A. J. Sharipov “Xorazm” romani

B. Oybek “Qutluq qon” romani

C. Sh.Xolmirzayev “So‘nggi bekat” romani

D. A.Qahhor “Sinchalak” qissasi

41.O‘zbek milliy tiliga asos bo‘lgan lahjani aniqlang.

A) o‘g‘uz lahjasi

B) qipchoq lahjasi

C) qarluq-chigil-uyg‘ur lahjasi

D) A,B,C

42.Qaysi hukm to‘g‘ri?

A.Toshkent shevasi o‘zining fonetik tuzilishi bilan o‘zbek milliy tiliga asos soldi.

B. Farg‘ona shevasi o‘zining morfologik qurilishi bilan o‘zbek milliy tiliga asos soldi

C. Xorazm shevasi o‘zining sintaktik qurilishi bilan o‘zbek milliy tiliga asos soldi

D. A, B

43. Istamoq, izlamoq, qidirmoq so‘zlarining qaysi shevalarga xosligi to‘g‘ri tartiblangan javobni toping.

A. 1.Toshkent shevasi 2.Farg‘ona shevasi 3.Qipchoq shevasi

B. 1. Qipchoq shevasi 2. Toshkent shevasi 3. Farg‘ona shevasi

C. 1.Qarluq shevasi 2.O‘g‘uz shevasi 3.Toshkent shevasi

D. 1. Farg‘ona shevasi 2. Qipchoq shevasi 3. Toshkent shevasi

44.Qaysi hukm noto‘g‘ri?

A. Kasb-hunar sohasida shahar shevalaridan so‘z va atama ko‘proq olinadi

B. G‘allachilik, paxtachilik atamaları qipchoq shevalaridan olinadi

C. Milliy tilga nisbatan adabiy til o‘zgaruvchanroq bo‘ladi

D. Barcha hukm to‘g‘ri

45. “Besh yashar o‘g‘lon ham tushunsin” degan qoidaga amal qilib yozilgan asarni belgilang.

A. “Qutadg‘u bilig” B. “Muhabbatnoma” C. “Shajarayi turk” D. “Yusuf va Zulayho”

46. Fonetik transkripsiyaning vazifasi nima?

A. Tilda mavjud bo‘lgan hamma tovushlarni yozuvda aks ettirish

B. Faqat fonemalarnigina hisobga olish uchun ishlatiladigan transkripsiya turi

C. Faqat unli tovushlarni yozuvda aks ettirish

D. Faqat undosh tovushlarni yozuvda aks ettirish

47. Transkripsiya dagi **dj** qanday tovush hisoblanadi?

A) til orqa, sirg‘aluvchi tovush

B) affrikat (qorishiq) tovush

C) sayoz til orqa, portlovchi tovush

D) bo‘g‘uz tovushi

48. Biror til yoki dialektga xos xarakterli lingvistik xususiyatlarning tarqalish chegarasini aks ettirgan albom yoki kitob shaklida nashr qilingan xaritalar yig‘indisi deyiladi.

A) lingvistik geografiya

B) lingvistik xarita

C) dialektologik atlas

D) dialektologik xarita

49. Professor V.V. Reshetov o‘zbek g‘urama shevalarining nechta lingvistik xaritasini tuzdi?

A) 34 ta

B) 53 ta

C) 49 ta

D) 17 ta

50. O‘zbek tilidagi toq so‘zi qaysi tilda tau tarzida aytiladi?

A) qirg‘iz

B) qozoq

C) oyrot

D) tatar

51. Qaysi xalq shevalarida bilingvizm (ikki tillilik) hodisasi mavjud?

A. Fargʻona - Toshkent

B. Samarqand – Buxoro

C. Qarshi – Denov

D. Andijon – Namangan

52. Konvergeniya nima?

A) orqa va oldingi qator unli tovushlarning birlashishi

B) turli tizimdagi tillarning chatishuvi

C) qardosh boʻlgan tillar aralashuvi

D) qoʻsh undoshlilik

53. Qaratqich-tushum affiksida n, d, t tovushlarining almashinishi qaysi shevalarga xos?

A. Toshkent, Chinoz, Boʻka

B. Samarqand, Buxoro, Xiva

C. Qarshi, Denov

D. Andijon, Margʻilon, Qoʻqon

54. Qarluq-chigil-uygʻur lahjasining qarshi guruhiga qaysi dialektlar mansub?

A. Jizzax, Toshkent

B. Shahrisabz, Samarqand – Buxoro

C. Oʻsh - Oʻzgan

D. Andijon – Shahrixon

55. A: t (hayvon), a:d (ism), o:t (olov) soʻzlari qaysi lahjaga xos?

- A) qipchoq lahjasiga
- B) qarluq-chigil-uyg'ur lahjasiga
- C) o'g'uz lahjasiga
- D) to'g'ri javob berilmagan

56. Bu lahjadagi shevalarning vokalizm sistemasi mutloq cho'ziq va mutloq qisqa fonemalardan tashkil topgan bo'lib, bu fonemalarning soni ba'zan shevalarda 18 taga qadar boradi? Gap qaysi lahja haqida bormoqda?

- A) o'g'uz
- B) qipchoq
- C) qarluq-chigil-uyg'ur
- D) A,C

57. Xorazm shevasidagi yarqanat adabiy tilda nimani anglatadi?

- A) qaldirg'och
- B) chumoli
- C) ko'rshapalak
- D) bedana

58. Quyidagi sheva so'zlaridan qaysilari o'zbek adabiy tilida uchramaydi?

- A) vax, kunda
- B) laqam, mavriti
- C) kasa, opoddam
- D) ayr'chuka, adrasman

59. O'g'uz lahjasidagi burch ning adabiy tildagi nomi nima?

- A) burch
- B) qalampir

C) pomidor

D) baqilajon

60. Binokorlikka xos atamalarni toping.

A) oq ar'q, biyday

B) g'ulun, serka

C) daql'z, ravot

D) tor, narmon

61. O'zbekistonda qachon ilk til islohati va imlo konferensiyasi o'tkazildi?

A) 1926 - yil

B) 1940- yil

C) 1917- yil

D) 1929- yil

62. O'zbek tili sheva va dialektlarining leksikasi qanday qatlamlardan iborat?

A) sof turkiy leksik qatlam

B) arab va fors-tojik leksik elementlari

C) ruscha-baynalmilal leksika

D) yuqoridagilarning barchasi

63. "Abdan kulishdik" birikmasidagi abdan so'zining ma'nosi nima?

A) yaxshi

B) miriqib

C) rosa

D) ovoz chiqarmay

64. Shevadagi **djanga** so'zining ma'nosi nima?

A) kelin oyi

B) yanga

C) yangi

D) A,B

65. Xalq shevasidagi **taz** soʻzining maʼnosi nima?

A) togʻora

B) tez

C) kal

D) tuz

66. Shuytʻp soʻzi adabiy tilda qanday aytiladi?

A) shuyerda

B) ishqilib

C) shunday qilib

D) shu kabi

67. Buxoro shevasidagi “Bacha gavaraga yigʻlopt” iborasining maʼnosi nima?

A. Bachcha karavotda yigʻlamoqda

B. Bola arazlab yigʻlayapti

C. Bola beshikda yigʻlayapti

D. Bola qayoqqa ketyapti?

68. Shevalarda dialektal shakl sifatida qolgan soʻzlarni belgilang.

A) sigir, ishkal, moʻri

B) sandal, chumoli, chaqaloq

C) kelicha, qalam, palov

D) buvak, valish, chʻkaldak

69. Qaysi hukm toʻgʻri?

- A. O‘zbek adabiy tili leksik jihatdan o‘zbek shevalarining barchasiga asoslanadi
- B. Adabiy tilning leksik tarkibini boyitishda vaqtli matbuot va yozuvchilar muhim rol o‘ynaydi
- C. Adabiy til sheva leksikasidan ko‘pchilik shevalar uchun umumiy bo‘lgan so‘zlarni tanlab oladi
- D. A, B, C

70. O‘zlashtirilgan tojikcha so‘zlarni belgilang.

- A) xushxabar, ishqiboz
- B) vasiyat, imon
- C) davlatli, haqsiz
- D) bank, kanal

71. O‘zlashtirilgan arabcha so‘zlarni toping

- A) choyfurush, badavlat
- B) noto‘g‘ri, serhosil
- C) ofat, dunyo
- D) daraxt, ogoh

72. Chorvachilikka xos atamalarni toping.

- A) sanchg‘i, qarmoq
- V) xurmacha, tesha
- S) pat‘ndjon, qovoq
- D) qo‘nan, inak

73. Qipchoq lahjasida chaqaloqni nima deyiladi?

- A) chaqaloq
- B) buvak
- C) ninni
- D) bala

74. O‘g‘uz lahjasida tuxumni nima deyiladi?

A) yimirta

B) tuxum

C) tuhum

D) mayak

75. Samarqand shevasida ertak nima deb ataladi?

A) cho‘pchak

B) ertay

C) metal

D) maqol

76. Shoti o‘zbek shevalarida nimani anglatadi?

A) narvon

B) aravaning qismi

C) beshik

D) A,B

77. Xorazm shevasidagi **uyaq** so‘zining ma'nosi nima?

A) tuyuq

B) uyg‘on

C) uyg‘oq

D) oyoq

78. “Bolam ullaip qold” jumlasini qaysi shevaga xos?

A. Hazorasp

B. Toshkent

C. Namangan

D. Gʻazalkent

79. “Dapak eshak” birikmasi (Xorazm)ning maʼnosi nima?

A) kuchli eshak

B) yomon eshak

C) tepagʻon eshak

D) chopagʻon eshak

80. Toshkent shevasidagi –lugʻ affiksi (oʻzlugʻ) nimani ifodalaydi?

A) koʻplik

B) hurmat

C) kelishik

D) A,B

81. “Bu chapana meningki”, “Bu qagʻaz unungki” jumalari qaysi shevaga xos?

A. Hazarasp

B. Qorabuloq

C. Parkent

D. Kitob

82. Egalik affiksining qoʻshilishi natijasida tovush tushish hodisasi roʻy bergan qatorni toping.

A) oʻrtogʻim

B) qonnʼm

C) pasayishim

D) pulʼm

83. Qaysi shevalardagi egalik affiksi, asosan, adabiy tildagiga mos keladi?

A) dj-lovchi shevalarda

B) ye-lovchi Fargʻona va Xorazm shevalarida

C) samarqand – Buxoro shevalarida

D) Qarnob, Hozarasp shevalarida

84. Qaysi shevada o‘rin-payt kelishigi jo‘nalish kelishigi bilan ifodalanadi?

A. Qarshi shevasida

B. Farg‘ona shevasida

C. Toshkent shevasida

D. A,B,C

85. Qaysi gapda olmosh turkumi qo‘llangan?

A) djolg‘on gapti mollamag‘in

B) shog‘anam qapa bolasama?

C) buvama djoy qurip berdi

D) miynatkashti tuvra djolg‘a solg‘an

86. O‘zbek shevalari adabiy tildan qaysi morfologik xususiyatlariga ko‘ra farqlanadi?

1. Turlanish 2. Tuslanish 3. Yangi so‘z yasash 4. Yangi shakl yasash

A) 1, 2, 3

B) 1, 2, 4

C) 1, 3, 4

D) 1, 2, 3, 4

87. Qumursqa < qurmusqa. Yuqoridagi qanday hodisa?

A) assimilyatsiya

B) dissimilyatsiya

C) metateza

D) diareza

88. Qaysi qatorda so‘z shakllarining torayishi (yoki tortilishi) mavjud?

A) qarna, na, bza

B) djibak, dunya turpaq, yaqmur

D) djuzugum, yuzum

89. Shevalardagi sprantizatsiya hodisasi nima?

A) O'xshash tovushlar talaffuzda noo'xshash bo'lib qolishi

B) Ikki noo'xshash tovush talaffuzda bir-biriga o'xshab qolishi

C. Asosga qo'shimcha qo'shilgach tovush orttirilishi.

D. Portlovchi undosh tovushning portlovchilik xususiyatini yo'qotib, sirg'aluvchi tovushga o'tishi

90. Bir tovush talaffuzining ikkinchi tovush talaffuziga moslashishi nima deyiladi?

A) dissimilyatsiya

B) proteza

C) apakopa

D) akkomodatsiya

91. Qaysi olim o'zbek shevalarining tiklanish jarayonida tojik tilining ishtirokini hisobga olib dialektlarni eronlashgan va eronlashmagan turlarga ajratdi?

A. K.K.Yudaxin

B. I.I.Zarubin

C. E.D.Polivanov

D. A.K.Borovkov

92. Xalq shevalarida chumoli so'zining qanday nomlari mavjud?

A) mo'rcha

B) inak

C) qarindja

D) A,C

93. Qaysi shevashunos olim o‘z ishlarida lotin alifbosi asosida tuzilgan transkripsiyadan foydalangan?

A. A.K.Borovkov

B. E.D.Polivanov

C. V.V.Reshetov

D. I.I.Zarubin

94. Qaysi fonema til oldi lablanmagan qisqa unli fonema bo‘lib, shahar shevalari va shahar shevalariga o‘xshash ' va i fonemalarining qo‘shilishidan hosil bo‘lgan?

A) o

B) u

C) a

D) i

95. So‘z oxirida tovushlarning tushirib qoldirilishi qanday fonetik hodisa hisoblanadi?

A) apakopa

B) proteza

C) assimilyatsiya

D) dissimilyatsiya

96. Qaysi qatorda maqsad ravishdoshi mavjud?

A) ochilduk gul

B) baraturg‘an odam

C) rangini sarg‘ayishi

D) o‘qigani gett'

97. O‘g‘uz lahjasidagi **simmoti** so‘zi nimani anglatadi?

A) aldoqchi

B) qomati

C) siyrati

D) sur'ati

98. Qarluq-chigil-uyg'ur lahjasidagi **yo'ng'ichqa** so'zining ma'nosi nima?

A) kurmak

B) xashak

C) hali pishib etilmagan beda

D) ajiriq

99. Jaloyir-laqay shevasi vakillari asosan qayerda yashaydilar?

A) Farg'ona vodiysida

B) Surxondaryo vodiysida

C) Jizzax-Sirdaryo viloyatlarida

D) Tojikiston va Qirg'iziston hududlarida

100. Qaysi hukm noto'g'ri?

A) Lahjalar o'zining grammatik qurilishi va lug'at boyligiga ega bo'lishi bilan ijtimoiy jargonlarga o'xshaydi

B) Sheva forscha so'z bo'lib, ovoz, til, so'zlashish, odat, yo'sin, ravish kabi ma'nolarni bildiradi

C) Lahja aslida arabcha so'z bo'lib, ifoda, so'z, sheva, ovoz kabi ma'nolarni bildiradi

D) Shevalar o'zaro birikib, lahjani yuzaga keltiradi

Test savollarining kalitlari

1-D 16-D 31-A 46-A 61-D 76-D 91-C

2-A 17-D 32-B 47-B 62-D 77-C 92-D

3-B 18-D 33-D 48-C 63-C 78-A 93-B

4-D 19-D 34-C 49-C 64-C 79-C 94-D

5-B 20-B 35-C 50-B 65-C 80-D 95-A
6-C 21-B 36-C 51-B 66-C 81-B 96-D
7-D 22-A 37-B 52-A 67-C 82-B 97-B
8-D 23-D 38-C 53-D 68-D 83-B 98-C
9-D 24-D 39-D 54-B 69-D 84-A 99-D
10-C 25-D 40-D 55-C 70-A 85-B 100-A
11-D 26-C 41-C 56-A 71-C 86-D
12-D 27-D 42-D 57-C 72-D 87-C
13-A 28-D 43-D 58-D 73-B 88-A
14-D 29-D 44-D 59-B 74-A 89-D
15-D 30-A 45-C 60-C 75-C 90-D

Foydalaniladigan adabiyotlar ro‘yxati

Asosiy adabiyotlar:

1. To‘ychiboyev B., Hasanov B. O‘zbek dialektologiyasi. – Toshkent: Abdulla Qodiriy nomidagi xalq merosi nashriyoti, 2004.
2. Enazarov T., Karimjonova V. va boshqalar. O‘zbek dialektologiyasi. – Toshkent: Universitet, 2012.
3. Ashirboyev S. O‘zbek dialektologiyasi. – T.:”Navro‘z”, 2016.

Qo‘shimcha adabiyotlar:

1. Mirziyoyev Sh.M. Buyuk kelajagimizni mard va olijanob xalqimiz bilan birga quramiz - Toshkent: “O‘zbekiston” NMIU, 2017.
2. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “O‘zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo‘yicha Harakatlar strategiyasi” to‘g‘risidagi Farmoni (“Xalq so‘zi” 2017-yil, 8-fevral).
3. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining qarori “Oliy ta‘lim tizimini yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to‘g‘risida” (Xalq so‘zi 2017-yil, 21- aprel).
4. Ashirboyev S. O‘zbek dialektologiyasi. – Toshkent: 2013.
5. Begaliyev M.Q. O‘zbek tilining Qorabuloq shevasi leksikasi. –Toshkent: Iqtisod-Moliya, 2017.
6. Dialectology. J.K. Chambers and Peter Trudgill. Cambridge University Press.- 2004.
7. Джураев А.Б. Теоретические основы ареального исследования узбекоязычного массива. – Ташкент: 1991.
8. Doniyorov X. Qipchoq dialektlarining leksikasi. – Toshkent: “Fan”, 1997.
9. Ibragimoba Z.Y. Qoraqalpog‘iston o‘zbek shevalari qishloq xo‘jaligi leksikasining lingvogeografik tadqiqi. NDA. 2009.
10. Murodova N. O‘zbek adabiy tili va shevalar leksikasining qiyosiy tadqiqi. – Toshkent: Fan,
11. Shoimova N. Qashqadaryo o‘zbek qipchoq shevalari leksikasi. – Qarshi: Nasaf, 2000.

Internet saytlari

1. www.turk.dili.google.com.tr
2. http://www.ut.uz/eng/today/europe_recognizes_her_discovery.mgr
3. <http://www.schneid9.de/sprache/linguistik/ling11.pdf>
4. <http://www.uni-leipzig.de/~fsger/materialien/Texte/Lexikologie.pdf>

Mundarija

1. Soʻz boshi.....	3
2. Dialektologiya fanining predmeti, maqsadi va vazifalari.....	4-9
3. Transkripsiya. Transkripsiya va uning turlari.....	10-13
4. Oʻzbek tilining dialectal tizimi. Oʻzbek shevalari tasnifi.....	14-26
5. Xalq shevalari fonetikasi.....	27-31
6. Oʻzbek shevalaridagi fonetik qonuniyatlar.....	31-36
7. Oʻzbek shevalari leksikasi.....	36-38
8. Oʻzbek shevalari morfologiyasi.....	38-42
9. Oʻzbek shevalari sintaksisi.....	42-43
10. Qarluq lahjasining muhim xususiyatlari.....	43-49
11. Qipchoq lahjasining muhim xususiyatlari.....	50-58
12. Oʻgʻuz lahjasining muhim xususiyatlari.....	59-62
13. Areal tilshunoslik va lingvistik geografiya.....	63-70
14. Oʻzbek adabiy tili dialektlari.....	70-74
15. Turkiy tillar va lahjalarini oʻrganishda oʻrganishda Mahmud Qoshgʻariyning “Devonu lugʻotit turk” asarining ahamiyati.....	74-84
16. Amaliy mashgʻulotlar uchun matnlar.....	85-102
17. Glossariy.....	103-104
18. “Oʻzbek dialektologiyasi” fanidan mustaqil taʼlim mashgʻulotlari.....	104-111
19. “Oʻzbek dialektologiyasi” fanidan test savollari.....	112-133
20. Adabiyotlar roʻyxati.....	134

Pardayeva I., Xudoyqulova Sh., Eshboyeva F.

O‘ZBEK DIALEKTOLOGIYASI

(o‘quv qo‘llanma)